

**Die Berlynse Sendinggenootskap in die
Wes-Kaap, 1838-1961, met spesiale verwysing na die sosio-
ekonomiese en politieke omstandighede van sy lidmate**

Christoffel Hendrik de Wit

**Proefskrif ingelewer vir die graad Doktor in Wysbegeerte aan die
Universiteit van Stellenbosch.**

Promotor: Dr H.F. Heese

Mede-promotor: Dr C. Venter

April 2006

Verklaring

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk in hierdie proefskrif vervat my eie oorspronklike werk is en dat ek dit nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige Universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê het nie.

OPSOMMING

Hierdie proefskrif handel oor die Berlynse Sendinggenootskap (BSG) wat in 1834 in Suid-Afrika begin werk het. Sendingwerk onder die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap het in 1838 toevallig begin toe die Zuid-Afrikaanse Zendinggenootskap (SASG) die BSG versoek het om weens finansiële redes die sendingbedrywighede by Zoar in die Klein Karoo oor te neem. Van hier af het die sendingaksie vinnig uitgebrei na die nabygeleë Amalienstein en daarna na Ladismith, Haarlem in die Langkloof, Riversdal, Herbetsdale, Mosselbaai, Laingsburg en Kaapstad.

Kultureel en etnologies het die sendelinge in die Wes-Kaap se bedieningsveld radikaal verskil van dié van hulle kollegas in die noordelike provinsies. Die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap was teen 1838 alreeds met die Westerse leefwyse en kultuur bekend en was ook reeds in kontak met die Christelike boodskap. Dit het die sendelinge in hierdie gebied – met hulle sterk piëtistiese agtergrond – nie verhoed om ‘n sterk en streng patriargale benadering ten opsigte van hulle gemeentelede te volg nie. Om woonverblyf op die sendingstasies te bekom moes lidmate van die BSG die reëls en regulasies wat die sendelinge neergelê het, streng navolg. Hierdeur kon die sendelinge beheer oor hulle gemeentelede se geestelike en materiële lewe uitoefen.

Hierdie benadering het twee belangrike uitvloeisels onder die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap tot gevolg gehad. Eerstens het dit vir hierdie gemeenskappe opvoedkundige deure oopgemaak wat hulle lewenskwaliteite op korttermyn verbeter het en op ‘n langer termyn hulle sosio-ekonomiese posisie verbeter het. Tweedens het dit egter ook tot weerstand gelei waarin die stem van hierdie gemeenskappe vir die eerste keer gehoor is en wat in later jare ‘n beduidende invloed op die politieke toekoms van hierdie gemeenskappe sou hê.

Finansiële probleme en armoede het soos ‘n goue draad deur die geskiedenis van die BSG in die Wes-Kaap geloop. Dit was veral die geval gedurende die eerste helfte van die

twintigste eeu toe twee Wêreldoorloë 'n verwoestende effek op die genootskap se werksaamhede gehad het. Dit het twee belangrike uitvloeisels tot gevolg gehad: Eerstens was die genootskap gedwing om geestelike en opvoedkundige werk al hoe meer aan gekleurde werkers oor te laat – wat op sigself 'n bemagtigingsproses tot gevolg gehad het. Tweedens het die sendelinge van die BSG hulle al hoe meer met opkomende Afrikaner nasionalisme – en dus die ontplooiing van apartheid - vereenselwig wat nie alleen 'n breuk met die komitee in Berlyn tot gevolg gehad het nie, maar ook met hulle gekleurde gemeentelede wat aan die ontvangkant van rassese segregasie en diskriminasie was.

Teen die einde van 1961, wat saamgeval het met die oorgang na 'n republikeinse staatsvorm in Suid-Afrika en die oprigting van die Berlynse Muur, het die verskillende Duitse Lutherse sendinggenootskappe saamgesmelt om die Evangeliese Lutherse Kerk van Suid-Afrika (ELKSA) te vorm en het die tradisionele sendingwerk van die BSG in Suid-Afrika tot 'n einde gekom.

Gemeet aan die omvang van die werksaamhede van 'n kerkgenootskap soos die NG Kerk in die Wes-Kaap, veral tydens die twintigste eeu, mag die rol van die BSG gering voorkom. Op die langtermyn gesien is die invloed van die Berlynse sendelinge (en hul nageslag wat hulle permanent in Suid-Afrika gevestig het), asook die bruin lidmate van die BSG, in hierdie streek buite verhouding groot; veral ten opsigte van onderwys en opvoeding. Hiermee verdien die Berlynse Sendinggenootskap 'n staanplek in die ryk skakeling van die Wes-Kaapse geskiedenis.

Summary

This thesis deals with the history of the Berlin Missionary Society (BMS) that commenced their work in 1834 in South Africa. Due to financial reasons the Zuid-Afrikaansche Zendinggenootskap (SASG), which coordinated missionary work in South Africa, requested the BMS to take over their activities at the missionary station Zoar in the Little Karoo. Their missionary work of the BMS rapidly extended to the neighbouring Amalienstein, then Ladismith, Anhalt-Schmidt (Haarlem), Riversdale, Herbertsdale, Mossel Bay, Laingsburg and Cape Town.

Culturally and ethnologically, the field of work of the missionaries of the BMS in the northern provinces differed radically from that of their colleagues in the Western Cape. By 1838 the coloured communities of the Western Cape were already well acquainted with Western culture as well as with the Christian religion. This did not prevent the missionaries from applying a strict pietistic and patriarchal approach towards the coloured people they worked amongst. As the owners of the land on which these missionary stations were established, the missionaries laid down strict rules and regulations and were able to control the spiritual and material behaviour of the members of their congregations.

Their approach had two important effects: The missionaries, in emphasising the important role of education, opened doors to better living conditions for the various communities on a short term basis that eventually created socio-economic empowerment. On the other hand, it led to opposition from within these communities, which in later years would have a profound influence on the political mobilisation of the coloured population of the Western Cape.

Financial problems and poverty became an integral part of the history of the BMS in the Western Cape – and for that matter, in South Africa. This was especially apparent during the first half of the twentieth century, when two world wars had a devastating effect on their work. The effects during this time on the BMS and the communities they served

were two-fold: Due to financial constraints, the BMS increasingly handed over spiritual and educational work to local pastors and teachers. Secondly, the missionaries came to associate themselves with the rise of Afrikaner nationalism. Their low profile in opposing the developing policy of apartheid – and even tacit approval of it – not only led to a break with the committee in Berlin, but also to the estrangement of many of their church members.

In 1961, the year in which a republican form of government was established in South Africa and the Berlin Wall was erected, the German Lutheran missionary societies amalgamated to form the Evangelical Lutheran Church of South Africa (ELCSA) and the traditional missionary work of the BMS came to an end.

Compared with the missionary activities of the much larger Dutch Reformed Church in the Western Cape, the role of the BMS may seem less relevant. When the impact of the work of the missionaries and their dedicated coloured church members are considered, their contribution to education and human development, is far bigger than their numbers represent. This allows them a place in the history and development of the Western Cape with its cultural diversity.

Dankbetuiging

Gebore en getoë langs Grootrivier in die Ladismith/Vanwyksdorp distrik van die Klein Karoo lê my wortels diep geanker in Kannaland. Kinderdae, studentedae en grootmensdae op die ou familieplaas het 'n blywende geestesband met die gebied en sy mense tot gevolg gehad. Juis daarom dat die geskiedenis van hierdie geliefde landstreek en *al* sy mense vir my na aan die hart lê.

Die verlies van die familieplaas enkele jare gelede as gevolg van die konsolidering van landbougrond het die fisiese bande pynlik verbreek, maar die kosbare herinneringe van grootword, swaarkry en samesyn van 'n hegte gesin op Mond van Pietsrivier sal vir my altyd 'n onuitwisbare kleinood bly. Daarom bring ek dank en waardering aan die nagedagtenis van 'n vader en moeder wat deur harde werk, geloof, hoop en liefde aan ons as kinders 'n stewige fondament verskaf het. Dit is dus vir my 'n voorreg om hierdie proefskrif aan hulle nagedagtenis op te dra.

Toe ek ongeveer vyf jaar gelede die moontlikheid van hierdie studie met dr. Hans Heese bespreek het, was die idee om die lang skoolvakansies met iets nuttigs en konstruktief deur te bring. Hierdie ontsnappingsroete het egter met die verloop van tyd 'n veeleisende projek geword en het ek nie beseft hoeveel tyd en werk dit sou verg nie. Aan die einde van hierdie akademiese marathon, beseft 'n mens dat jy eintlik maar net instrumenteel was in hierdie projek en hoeveel stof tot dankbaarheid daar is. Ek wil dus my opregte dank en waardering aan verskeie persone in hierdie verband uitspreek.

In die eerste plek wil ek my studieleier, dr. Hans Heese, bedank. Sonder sy bekwame en entoesiastiese leiding en hulp sou hierdie poging gewis nie kon realiseer nie. Dr. Heese het gedurende uitgebreide navorsingstydperke in Den Haag, en veral later in Berlyn, talle primêre historiese bronne elektronies verwerk en onbaatsugtig aan die akademiese wêreld toeganklik gemaak. Hy het sy elektroniese en digitale bronneversamelings oor die Berlyne Sendinggenootskap (asook fotostate van die dokumente wat oor die Kaapse Sinode deur die destydse argivaris, mevrou Berlind Börner gemaak is) aan my beskikbaar gestel. Ander verwante sendingdokumente uit sy persoonlike versameling is aan die Africana versameling van die Stellenbosse

Universiteitsbiblioteek geskenk is en met vrag geraadpleeg. Daarby was hy altyd bereid om te help met vertalings uit Duits, veral die moeilik leesbare Sütterlin handskrif. Sy elektroniese rekords word ook in die US Argief gehuisves en is beskikbaar vir navorsers.

My waardering ook om in 2003 'n internasionale sendinggeskiedenis-konferensie saam met hom in Berlyn te kon bywoon waartydens ek belangrike dokumente in die argief van die Berliner Missionswerk (BMW) kon raadpleeg. Die Universiteit van Stellenbosch het finansiële 'n bydrae gemaak om die studiereis moontlik te maak. Die akademiese blootstelling aan toonaangewende historici tydens hierdie geleentheid was van onskatbare waarde.

Dr. Gerhard Jooste van Pretoria verdien ook 'n besondere woord van dank. Hy het sy belangrike en omvangryke elektroniese databasis wat hy tydens sy uitgebreide navorsing in Berlyn saamgestel het, asook fotostate van oorspronklike bronne, groothartig tot my beskikking gestel.

My opregte dank ook aan die volgende persone: my medepromotor, dr. Chris Venter, vir sy waardevolle insette asook die twee eksterne promotors, dr. Ulrich van der Heyden van die Humboldt Universiteit in Berlyn en dr. Chris Loff van die Universiteit van die Wes-Kaap. Ook aan dr. Wessel Visser van die Universiteit van Stellenbosch vir waardevolle wenke. Pastor Japie Steenkamp, argivaris van die Lutherse Kerk het ook mondelinge inligting en belangrike dokumentasie van die Berlyne Sendingkerk aan my verskaf.

Dr. Ulrich van der Heyden verdien ook 'n spesiale woord van dank omdat hy dit vir my moontlik gemaak het om die sendingkonferensie te Königs Wüsterhausen in Berlyn gedurende Maart 2003 by te woon. My referaat is dan ook in sy publikasie, *Mission und Macht*, opgeneem. My dank ook aan Thomas Karzek en sy familie in Berlyn by wie ek gedurende die konferensie kon inwoon en gesprek voer oor sy eie navorsing. Dank ook aan Andreas en Berlind Börner vir die gasvryheid wat ek van hulle in Güstrow ontvang het.

Aan my suster, dr. Susan Terblanché van die Universiteit van die Wes-Kaap, my dank vir haar deurlopende ondersteuning. 'n Spesiale woord van dank vir haar finansiële bydrae om die koste verbonde aan die drukwerk van die proefskrif te dek.

My besondere dank aan my vrou Linda en haar kinders wat moes opoffer, nie net deur 'n vertrek as studeerkamer vir my beskikbaar te stel nie, maar wat ook moes huishou met die knorrigheid en irritasies wat met 'n studie soos hierdie gepaard gaan. My dank ook aan haar en Albert Warnich met waardevolle hulp met vertaling wanneer my Duits my in die steek gelaat het. Dankie aan my familie en vriende vir hulle liefde en ondersteuning gedurende hierdie paar jaar waarin ek meer as een keer gevoel het om tou op te gooi.

Laastens, maar nie die minste nie: Soli Deo Gloria.

INHOUDSOPGAWE

	Bladsy
Voorwoord	i
1 Die vestiging en groei van die Berlynse Sendinggenootskap in Wes-Kaapland, 1838-1899.	
1.1 Inleiding.	1
1.2 Vestiging in die Wes-Kaap.	1
1.3 Landbounedersettings en grondbesit.	4
1.4 Die stem van die gewone lidmaat word gehoor.	11
1.5 Die stigting van gemeentes in dorpe en groter sentra.	14
1.6 Kaapstad as stedelike sendinggebied.	19
1.7 Die BSG en sy werksaamhede aan die einde van die 19de eeu - 'n terugblik.	22
2 Die Anglo-Boereoorlog, Berlynse sendelinge en Lutherse Lidmate en nagevolge, 1899-1914.	
2.1 Inleiding.	26
2.2 Oorlog en Vrede: Sendelinge in die spervuur.	27
2.3 Die BSG sendelinge in die Wes-Kaap tydens die Anglo-Boereoorlog.	30
2.4 Die verhouding tussen Berlynse sendelinge en Afrikaners buite die Kaapkolonie.	36
2.5 Die Berlynse sendelinge en die African Political Organization in die Wes-Kaap, 1902-1914.	38
2.6 Unifikasie – en weer eens oorlog.	56

3	Duitse sendelinge en lidmate gedurende die Eerste-Wêreldoorlog in die spanningsveld tussen Duitse en Britse Imperialisme, 1914-1918.	
3.1	Inleiding.	61
3.2	Politieke spanning in Europa veroorsaak interkerklike spanning.	62
3.3	Finansiële probleme en rassekwessies tree na vore.	65
3.4	Die BSG in die Wes-Kaap gedurende die oorlogsjare.	70
3.5	Berlynse sendelinge en hulle bande met Afrikaner-nasionaliste.	73
3.6	Die na-oorlogse tydperk en die BSG in die Wes-Kaap.	78
4	Armoede: Die sendelinge en die bruin lidmate van die BSG se stryd om oorlewing, 1919-1933.	
4.1	Inleiding.	89
4.2	Armoede as nasionale probleem – die armbanke vraagstuk gedurende die dertiger en veertiger jare.	90
4.3	Gekleurdes binne konteks van armoede en armbankes.	95
4.4	Die Berlynse sendelinge, hulle gemeentes en ‘n stryd om oorlewing.	100
4.5	Armoede in die gemeentes en ‘n verandering in denkrigtings in Berlyn.	108
5	Sendelinge en lidmate van die BSG binne die Suid-Afrikaanse Samelewing: Tussen Wêreldmening, Nasionaal-Sosialisme en Afrikanernasionalisme, 1933-1945.	
5.1	Inleiding.	115
5.2	Beleidsverandering van die BSG.	116
5.3	Die invloed van die “Groot Depressie” op die werk van die BSG.	118
5.4	Die BSG en generaal Hertzog se segregasiewette van 1936.	121
5.5	Die opkoms van Nasionaal-sosialisme, Afrikaner-nasionalisme en die posisie van die BSG.	123
5.6	Die verband tussen Afrikaner-nasionalisme en Duitse	

	Nasionaal-Sosialisme.	125
5.7	Berlynse sendelinge binne die era van Nasionaal-Sosialisme.	131
5.8	Handelsbande tussen Suid-Afrika en Duitsland: sendelinge as handelaars.	140
5.9	Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika en die Tweede Wêreldoorlog.	141
6	Sendelinge, Lidmate en Apartheid: Verskillende beleweniswêreldes 1945-1961.	
6.1	Inleiding.	147
6.2	Duitsland en Suid-Afrika: 1945-1948.	147
6.3	Segregasie tot 1948 en die posisie van gekleurdes.	150
6.4	Gekleurdes en die implementering van apartheid ná 1948: Die reaksie van verskillende kerkgenootskappe.	153
6.5	Die Komitee in die Duitse Demokratiese Republiek en die plaaslike sendelinge in die era van apartheid.	166
6.6	Brennecke as Direkteur van die Berlynse Sendinggenootskap.	170
7	Agente vir verandering? Die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap tot 1961.	
7.1	Inleiding.	179
7.2	Lutherane met 'n missie.	179
7.3	Die lidmate van die BSG in die Wes-Kaap.	182
7.4	Geestelike suksesse: meetbaarheid in terme van statistiek?	186
7.5	Opvoeding en geletterdheid – ter wille van 'n “heilige” doel?	193
7.6	Sosiale status en verandering: vooruitgang of <i>status quo</i> ?	199
7.7	Die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap in die 20ste eeu.	203
7.8	Die BSG, gekleurde lidmate in die Wes-Kaap en politieke ontwikkeling.	207

8 Slot. 216

Addenda

“A” Chronologiese lys van die stigting van sendingstasies van die BSG in die Wes-Kaap en Berlynse sendelinge wat daar werksaam was. 222

“B” Lys van betaalde, gekleurde werkers (“National-Gehülfen” of “Nationalhelfer”) in diens van die BSG in die Wes-Kaap gebaseer op gegewens uit die *Jahresberichte* vir die onderskeie jare. 227

“C” Eerwaarde Gustav Pakendorf (jr) oor die rol van die BSG in Suid-Afrika. 236

“D” Die posisie van die Sending ten opsigte van Apartheid. 240

“E” Kaart wat sendingstasies van die BSG in die Wes-Kaap aandui. 250

Bronnelys 251

Voorwoord

Hierdie studie handel oor die geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap (BSG) en sy sendingstasies in die suidwestelike streek van die destydse Kaapkolonie en, vanaf 1910, die Kaapprovinsie. Hierdie aspek van die BSG se sendinggeskiedenis is nog nie tevore deur historici in in die breë nagevors nie.

Die sendingstasies van die BSG het verspreid voorgekom in Kaapstad, die Klein Karoo (Kannaland) tussen die Langeberge en die Swartberge, asook suid van die Langeberge en sover oos as Haarlem in die Langkloof. Die periode 1838 tot 1961 word gedek maar die klem val veral op die geskiedenis van die Genootskap in die twintigste eeu. Die afsnydatum, 1961, val saam met die bou van die Berlynse Muur waardeur die Genootskap se direkte invloed op die werk in Suid-Afrika beëindig is. Dit lui ook die tydperk in waarin die tradisionele “sendingkerk” van die BSG tot ‘n einde gekom het en ‘n onafhanklike, inheemse Lutherse Kerk in Suid-Afrika ontstaan het.

Die werk van die BSG het in 1834 in Suid-Afrika begin toe die eerste groep sendelinge hierheen gestuur is en hulle hul in die Transgariëp by Bethanie gevestig het. Op versoek van die Zuid-Afrikaansche Zendinggenootschap (hierna SASG) in die Kaapkolonie het hulle in 1838 op Zoar, naby Ladismith, sendingwerk begin doen. Hierdie werk het spoedig uitgebrei na naburige distrikte in die Klein Karoo en Suid-Kaap. Die mees oostelike sendingstasie, Anhalt-Schmidt, is in 1860 by Haarlem in die Langkloof gestig. Al hierdie sendingstasies van die BSG het onder die beheer van die Kaapse Sinode (*Kapsynode*), soos die werk van die Genootskap in sinodale verband bekend gestaan het, resorteer.

In vergelyking met die omvang en werk van die Wesleyaanse, Rynse en Morawiese sendinggenootskappe in die voormalige Kaapkolonie, en later veral ook die Nederduits-Gereformeerde (NG) Sendingkerk in hierdie gebied, was die rol van die BSG getallegewys nie só belangrik nie. In die Klein Karoo en Suid-Kaapse kusstreek, het

hulle egter gedurende die negentiende eeu waardevolle opvoedingswerk verrig deur Woordverkondiging en die oprigting van talle skole op 'n stadium toe daar ook vir blanke kinders min onderwysgeriewe bestaan het. Talle blanke kinders het dan ook hulle eerste, en soms enigste, skoolopleiding by BSG-skole ontvang.

Daar is in hierdie studie gepoog om die rol van die Berlynse sendelinge, hulle bruin lidmate en die bruin bevolking¹ van hierdie streek in 'n breër sosiale en politieke konteks in Suid-Afrika te plaas. Hiervoor is oorspronklike bronne in die Staatsargief in Kaapstad, die Argief van die Berlynse Sendingenootskap in Berlyn (Berliner Missionswerk, of BMW) en gemeentelike argiewe van die BSG ter plaatse geraadpleeg. Toegang is ook tot twee elektroniese argiefdatabasisse, wat deur Gerhard Jooste en Hans Heese tussen 1988 en 1997 in Berlyn saamgestel is, verkry. Hierdie twee belangrike databasisse, genoem GJED en HHED, berus op bronne en dokumente wat in die sendingargief in Berlyn bewaar is en sluit benewens teks-soekbare elektroniese databasisse ook jpg-elektroniese beelde van oorspronklike dokumente en fotostate in. Gedurende 1996-1997 het mevrou Berlind Lück-Börner, toenmalige argivaris van die voormalige Berlynse Sendingargief, fotostate van die sendingstasie-lêers van die gemeentes wat onder die Kaapse Sinode geval het, gemaak en aan Hans Heese oorhandig. Hierdie waardevolle reeks dokumente word, saam met die twee vermelde elektroniese argiefdatabasisse, in die US Argief van die Universiteit van Stellenbosch bewaar en is ten volle toeganklik vir navorsers. Sonder hierdie plaaslik-beskikbare argiefmateriaal sou hierdie studie nie onderneem kon word nie.

Van kardinale belang vir hierdie studie was ook die gedrukte maandelikse Sendingberigte² van die BSG, asook hulle Jaarverslae³ waarvan daar kopieë in die Staatsargief in Kaapstad en die biblioteke van die Universiteit van Stellenbosch (en 'n volledige stel by UNISA) gehou word.

¹ Die terme "bruin" en "gekleurd" word in die teks gebruik om na die mense van gemengde afkoms onder wie die Berlynse Sendinggenootskap in die Wes-Kaap gewerk het, te verwys. Die term "Kleurling", wat 'n meer negatiewe konnotasie het omdat hierdie term deur apartheidswetgewing vasgelê is, word slegs in 'n politieke konteks gebruik.

² *Berliner Missionsberichte*.

Verskeie historici het reeds verskeie aspekte van die geskiedenis van die BSG nagevors en akademiese proefskrifte en tesisse oor hierdie onderwerp die lig laat sien. Onder hulle tel D.W. van der Merwe, G.J. Jooste, J.S. Bergh, S.P.P. Mminele, O. Prozesky en A. Kirkaldy.⁴ Hierdie studies is egter almal beperk tot die sendingaktiwiteite van die BSG onder die swart gemeenskappe van die noordelike provinsies en is daar nie aandag geskenk aan die werk in die Wes-Kaap nie. Die jongste bydrae oor die geskiedenis van die BSG is dié van Helga Giesekke, *The Berlin Mission in Venda*⁵ wat handel oor sendingwerk in Limpopo Provinsie.

Navorsing oor die sendingwerk - en verwante aspekte - van die BSG se werk in die Wes-Kaap is beperk tot artikels wat H.F. Heese van-tyd-tot-tyd in vaktydskrifte gepubliseer het asook 'n M.Th-tesis van T. Karzek oor die geskiedenis van die Kaapse gemeente van die BSG 1899-1923. Akademiese studies oor die rol van die Rynse Sendinggenootskap het ook reeds verskyn; die gepubliseerde studie van E. Strassberger en die ongepubliseerde verhandeling van R.O. Herbst.⁶ 'n Belangrike werk oor die sendelinge van die BSG is die omvattende werk van L. Zöllner en J.A. Heese, *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika* waarin die sendelinge en hulle nageslag in Suid-Afrika gedokumenteer word.

³ *Jahresbericht der Gesellschaft zur beförderung der evangelische Missionen unter den Heiden zu Berlin* (Hierna en in volgende hoofstukke aangedui as *Jahresberichte*).

⁴ Kyk D.W. van der Merwe se gepubliseerde M.A-tesis "Die Geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap in die Transvaal, 1860-1900" in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, 1984, asook sy gepubliseerde D.Phil. Proefskrif "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962" in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, 1987. Kyk ook G.J. Jooste se "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap: Die Berlynse Sendinggenootskap en die Rassevraagstuk in die Unie van Suid-Afrika." (Ongepubliseerde D.D. Proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1996); J.S. Bergh: "Die Berlynse Sendinggenootskap in Pretoria en omgewing, 1866-1881" (Ongepubliseerde M.A-tesis, Unisa, 1973); O. Prozesky: "The Life, Work and Influence of Johannes Julius August Prozesky (1840-1915), Missionary of the Berlin Missionary Society in South Africa" (Ongepubliseerde Ph.D. Proefskrif, Universiteit van Natal) en S.P.P. Mminele: "The Berlin Lutheran missionary enterprise at Botschabelo, 1865-1955." (M.Ed-tesis, Universiteit van die Noorde, 1983) asook die onlangs gepubliseerde Ph.D. Proefskrif (Universiteit van Kaapstad, 2002) van A. Kirkaldy: *Capturing the soul: The Vhavenda and the missionaries, 1870-1900*.

⁵ H. Giesekke: *The Berlin Mission in Venda. The Pioneer Years, 1872-1901*.

⁶ E. Strassberger: *The Rhenish Mission Society in South Africa, 1830-1960* en R.O. Herbst se ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif: "Die Rynse Sendinggenootskap en die Kareebergbasters, met spesifieke verwysing na die Amandelboomsending, 1845-1860" (Universiteit van Stellenbosch, 2003).

Die geskiedenis van die derde, en oudste, Duitse genootskap wat in die voormalige Kaapkolonie gewerk het, die Morawiese Broedergemeente, is in twee bande gepubliseer deur die oud-sendelinge, Bernard Krüger en P.W. Schaberg in *The Pear Tree Blossoms* en *The Pear Tree bears fruit. The History of the Moravian Church in South Africa - Western Province*. By laasgenoemde werk was Schaberg die mede-outeur.

Die ongepubliseerde herinneringe van sendelinge wat in die Suid-Kaap en Klein Karoo gewerk het, Friedrich Scheffler en Paul Heese, het belangrike lig op die studie gewerp omdat hulle daarin hulle eie menings gegee het wat nie altyd met die verslae wat in die *Missionsberichte* en *Jahresberichte* gepubliseer was, ooreengestem het nie. Onderhoude is ook gevoer met nakomelinge van die sendelinge en lidmate van die Lutherse Kerk (ELKSA), die opvolger van die ou BSG, of Berlynse Lutherse Kerk.

Om 'n waardebeplanning van die sosiale, ekonomiese en politieke invloed wat die Berlynse sendelinge op die gemeentes wat hulle in die Wes-Kaap bedien het, te maak, is dit nodig om dit teen die agtergrond van die belangrikste missiologiese denkrigtings in Duitsland gedurende die 19de eeu te beoordeel. Daarby moet dit ook in konteks geplaas word teen die agtergrond van die maatskaplike, ekonomiese en politieke omstandighede waaronder die mense van hulle bedieningsveld gelewe het. Die gekleurde "heidene" van die vroeg agtiende eeuse Wes-Kaapse samelewing is hier die fokuspunt van die aktiwiteite van die BSG. Van beduidenis is ook die invloed wat die bruin bevolking van die Wes-Kaap, en in die besonder die lidmate van die Berlynse Lutherse Kerk, op die sendelinge en hulle wêreldbeskouing gehad het.

Wat die teologiese en missiologiese dampkringe in Duitsland betref, was dit veral studente en denkers van die Teologiese Fakulteit van die Friedrich Wilhelm Universiteit (nou Humboldt Universiteit) in Berlyn wat 'n beslissende rol gespeel het en wie se spore nagevolg kan word tot en met die stigting van die teologiese fakulteit in 1810. Van prominente belang gedurende hierdie tydperk was veral F.D.E. Schleiermacher (1768-1834), W. de Wette (1780-1849), P. Marheineke (1780-1846) en

J.A. Neander (1789-1850). Alhoewel nie almal in Berlyn studeer het nie, kon hulle nie van die akademiese gees van hierdie universiteit, wat as een van die belangrikste, indien nie dié belangrikste, akademiese instituut in die Duitsland van sy tyd beskou is, ontsnap nie.

Van groot belang is die feit dat F.D.E. Schleiermacher nie net 'n professor aan hierdie universiteit was nie, maar dat hy ook 'n groot voorstander van akademiese vryheid en onafhanklikheid van die staat was, juis op 'n stadium toe daar 'n groeiende gevoel van nasionalisme in veral Duitsland ontstaan het. Só het sy denke dan ook 'n groot invloed op die stigters van die BSG gehad en die fondament van 'n teologiese renaissance en kerkvernuwing gelê.

In sy werk oor die teologie van Schleiermacher het Barth aangevoer dat eersgenoemde se werk duidelik die verband en die afhanklikheid van teologie op die kerklike, politieke en wetenskaplike strominge van die dag aangetoon het.⁷ Die konsep van sending is in later jare deur 'n kollega van Schleiermacher, naamlik Karl Holl, verder gevoer in 'n artikel "Luther und die Mission." Daarin het hy aangevoer dat Luther duidelike riglyne ten opsigte van sendingwerk neergelê het. Dit het onder meer behels dat die belange van die individu ondergeskik was aan dié van die gemeente en dat "Kerk" en "Sending" nie aan wetlike of sosiale strukture gebonde was nie.⁸

Wat veral van belang in dié verband is, is dat Holl aanvoer dat Luther baie spesifiek was in sy voorskrifte ten opsigte van die bearbeiding van heidene en die verspreiding van die Evangelie. Daarvolgens was dit 'n voorvereiste van Luther dat die sendeling die mense onder wie hy sou arbei, sal ken, en veral hulle taal moes bemeester. Dit alleen was egter nie voldoende nie; dit was ook van die grootste belang dat die voorgenome sendeling hom deeglik moes vergewis van die godsdienstige tradisies en etiese norme van sy gemeente, gebaseer op hulle eie kultuur en tradisies.

⁷ Sien in hierdie verband die werk van K. Barth: *The Theology of Schleiermacher*.

⁸ *Allgemeine Missions-Zeitschrift*, vol. 50, 1924, pp. 36-49.

Hierdie teorieë en leerstellinge van Holl en ander invloedryke Duitse teoloë sou 'n verreikende invloed hê op die benadering en konsep van Kerk en Sending van die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika. Dit is dan ook in die stigtingsakte van die Berlynse Sendinggenootskap bepaal dat daar onderlinge samewerking tussen die onderskeie denominasies moes wees in soverre dit die uitdra van die Christelike boodskap betref. Die eerste Berlynse sendelinge wat in 1833 uitgestuur is, het die Lutherse Geloofsbelydenis as basis vir hul werk aanvaar. Teen 1842 was dit dan ook verpligtend dat sendelinge geëksamineer is in die Geloof en Praktyk van die Lutherse Konfessie. Teen 1859 is weer eens aan die sendelinge wat in Suid-Afrika sou gaan werk die opdrag gegee dat die Woord suiwer volgens die leer en belydenis van die Lutherse Kategismus en die Augsburgse Belydenis gedoen moes word.⁹

Dit is ook belangrik om te kyk na die polities-filosofiese agtergrond waarteen die BSG in Duitsland sy beslag gekry het. Die ontstaansgeskiedenis van die Duits-evangeliese sendinggenootskappe kan teruggevoer word na die eerste helfte van die 19de eeu en is hoofsaaklik die uitvloeisel van die Herlewingsbeweging wat dwarsoor Europa, en ook in die VSA, sy invloed in Protestantse kringe laat geld het. Hoewel daar sterk aansluiting by die Piëtistiese Beweging van die 18de eeu was, het die Herlewingsbeweging in ten minste twee opsigte opvallende nuwe tendense getoon. Eerstens was daar bykans 'n versmelting tussen sending en herlewing terwyl sendingfeeste die saamtrepunt van Christene was. 'n Tweede kenmerk was dat die beweging in kerklik konfessionele bane inbeweeg het. Dit het gevolg op die driehonderdjarige herdenking van die Hervorming en die ontstaan van die Kerk van die Unie van Pruise in 1817. Dit het saamgeval met die herdenking van die aanvaarding van die Augsburgse Belydenis in 1830, drie eeue tevore.

Die BSG se ontstaansgeskiedenis is ten nouste gekoppel aan die spesifieke aard en oortuiging van die Herlewingsbeweging in Berlyn-Brandenburg. Die teologiese en politieke houdings van die Komitee, die direkteure en die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika was gevorm en deurdrenk van dié herlewing en die invloed wat dit op hulle

⁹ J. Richter: *Geschichte der Berliner Missiongesellschaft, 1824-1924*, pp. 67-98.

hier te lande gehad het, is moeilik te oorskat. Die politiek is egter deur hulle Piëtistiese oortuigings op die agtergrond gedwing nl. dat die kerk hom primêr moet besig hou met die godsdienstige sfeer van die samelewing en nie soseer met die burgerlike nie. Hierdie oortuiging is dan ook opgeneem in die sendingreglement en herformuleer tot die bekende frase dat die sendelinge “nie in die politiek mag inmeng nie.”¹⁰

Die BSG het ontstaan na aanleiding van die reaksie op ‘n oproep deur professor August Neander in 1823. Hy het die Christene in Berlyn in ‘n kort traktaat opgeroep om by te dra tot die werk wat onder die heidene gedoen word deur die sendelinge wat by die vier bestaande sendinginstitute in Duitsland opgelei was. Op 29 Februarie 1824 het ‘n groepie van tien mense vergader om besluite te neem oor hoe hulle die geld wat ingesamel was, aan te wend. Die Genootskap wat dié aand gestig is, sou uiteindelik tot ‘n volwaardige Sendinggenootskap groei. Die tien mense wat bymekaar gekom het, het mekaar reeds goed geken deurdat hulle die voorafgaande tien jaar en langer by verskillende herlewingsbyeenkomste betrokke was.¹¹

Die Genootskap was konfessioneel ‘n suiwer Lutherse beweging wat hom tot verdraagsaamheid teenoor ander lede van die die Gereformeerde konfessie beywer het. In die eerste statuut van die Genootskap van 1824 is dit dan ook duidelik beklemtoon dat broederlike samewerking tussen die evangeliese konfessies nagestreef moes word. Die belydenisgrondslag soos verwoord in die Lutherse Kerkorde, die Klein Lutherse Kategismus en die Augsburgse Belydenis, was reeds gevestig met die uitstuur van die eerste sendelinge in 1834 en sou daarna deur die sterk oortuiginge van Direkteur Wangemann tot die grondslag van die Genootskap se sendingaksie gemaak word - ook in die Wes-Kaap.

Die wortels van kerkstigting en die uitbreiding van die Christelike geloof in Suider Afrika was, soos in Europa, stewig geanker in sekulêre faktore waarvan politieke en

¹⁰ G.J. Jooste: “Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap: Die Berlynse Sendinggenootskap en die Rassevraagstuk in die Unie van Suid-Afrika.” Ongepubliseerde D.D. Proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1996, Hoofstuk 2, pp. 2-3. (Hierna en in volgende hoofstukke aangedui as G.J. Jooste: “Ras, Volk en Politiek,” gevolg deur hoofstuk en bladsyaanwysings).

sendingsstasie Zuurbraak in die Swellendamse distrik – ongeveer 100 kilometer vanaf Ladismith.

Die omstandighede van hierdie gemeenskap het dus drasties verskil van dié van die swarttalige groepe van die noordelike gebiede van suidelike Afrika. Met die aanvang van die werksaamhede van die BSG in die Westelike Kaapkolonie in 1838 was hierdie groep van gemengde afkoms lank reeds deel van die Europese kulturele erfenis. Hoewel die sendelinge na hulle verwys het as “heidene” sou die benaming “nominale heidene” meer van toepassing gewees het omdat hulle, soos blankes, reeds lank aan die Christendom blootgestel was. In hierdie geografiese gebied, wat later binne die Kaapse Sinode van die BSG geval het, sou die sendelinge voor heeltemal nuwe uitdagings te staan kom wat in later jare groot invloed sou uitoefen op die sosio-ekonomiese en politieke bemagtiging van hierdie bevolkingsgroep.

Die werk van die BSG in Suid-Afrika sou veral gedurende die eerste vier dekades van die twintigste eeu erg aan bande gelê word deur finansiële probleme wat hoofsaaklik veroorsaak is deur die twee wêreldoorloë asook die weghol-inflasie van die Duitse geldstelsel in die twintigerjare. Daarby is hulle werksaamhede plaaslik nog verder bemoeilik deur die feit dat hulle hulself in ‘n land bevind het wat tweemaal in ‘n staat van oorlog met Duitsland gewikkel was. Dit het ‘n radikale invloed op die geskiedenis van die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika ná gehad. Enersyds moes die BSG afwyk van die idee van ‘n volkskerk vir elke etniese groep met ‘n unieke taal en kultuur, andersyds het sommige van die Berlynse sendelinge hulle al hoe meer met Afrikaner nasionalisme en nasionaliste vereenselwig. Hierdie betrokkenheid by Afrikaner nasionale belange het die verhouding tussen sendelinge en hulle gemeentelede vertroebel, veral gesien in die lig van die ontplooiing van statutêre segregasie deur die Afrikaner-oorheersde nasionale regerings ná 1924, maar veral ná 1948 met die toepassing van die beleid van apartheid.

Gedurende die eerste dekades van die twintigste eeu moes al hoe meer staat gemaak word op plaaslike gemeentelede om opvoedkundige en pastorale werk te verrig. ‘n

Selfstandige kerk was inderdaad 'n einddoel van die genootskap en dit het 'n bemagtigingsproses vir bruin gemeentelede ingelei – hoewel die proses deur sendelinge vertraag was vanweë sommige se beskouings oor die vermoëns van hulle lidmate. Die oplei en bevestiging van die eerste bruin predikante (pastors) binne die Kaapse Sinode was vir die BSG 'n mylpaal en hoogtepunt.

Die BSG se oogmerke sou dus in 'n groot mate om die opvoedkundige, maatskaplike en ekonomiese behoeftes van die gekleurde gemeenskappe wentel om sodoende die sendelinge se primêre taak, die verkondiging van die Christelike Evangelie, effektief uit te dra. 'n Doelstelling van hierdie studie is dus om te bepaal in watter mate die sendelinge daarin geslaag het om hierdie doel te bereik, ook of hulle, binne die konteks van die politieke, sosiale en ekonomiese ontwikkelinge in Suid-Afrika gedurende die tydperk 1838-1961, daarin geslaag het om 'n wesenlike bydrae tot die geestelike en materiële opheffing van die gekleurde gemeenskappe wat hulle bearbei het, te lewer.

Die jaar 1961 is 'n logiese afsnypunt aangesien dit dié jaar was waarin die BSG, ná die bou van die Berlynse Muur, vir alle praktiese doeleindes ophou funksioneer het as 'n tradisionele sendinggenootskap wat sendelinge vanaf sy hoofwartier in (die voormalige Oos-) Berlyn na Suid-Afrika uitgestuur het. Die werk van die BSG is in 1961 prakties afgesluit en in 1962 vervang deur die selfstandige Evangeliese Lutherse Kerk van Suid-Afrika (ELKSA). Laasgenoemde kerkgroepering is ten volle in plaaslike bodem geanker hoewel bande met die Duitse Lutherse kerke, asook die Wêreldbond van Lutherse kerke, behou en uitgebou is. Die rol wat ELKSA in Suid-Afrika vanaf 1962 tot 1990 binne die apartheidsera gespeel het, en sy verhouding met die Lutherse kerkgenootskappe in beide die DDR en die Bondsrepubliek, verdien verdere ondersoek.

Hoofstuk 1

Die vestiging en groei van die Berlyne Sendinggenootskap (BSG) in Wes-Kaapland, 1838-1899.

1.1 Inleiding

Die Wes-Kaap was nie aanvanklik deur die BSG as 'n potensiële sendingveld beskou nie. Weens finansiële redes kon die SASG nie 'n sendeling op hulle sendingstasie, Zoar, onderhou nie en het die BSG gevra om 'n sendeling daar te plaas. In 1838, vier jaar na die stigting van hulle eerste stasie op Bethanie in die huidige Vrystaat, het die BSG dan die werk van die SASG op Zoar in die Klein Karoo oorgeneem. Ná die aankoop van die aanliggende plaas, en die bou van 'n nuwe kerk wat met Lutherse liturgiese simbole toegerus was, het Zoar weens 'n twis oor die Lutherse gebruik van die kruisbeeld, weer na die SASG teruggegaan. Op die nuwe sendingstasie, Amalienstein, het die Genootskap volle eiendomsreg besit en het standplase aan die lidmate verskaf en kon die sendelinge sodoende beheer oor die gedrag en lewenswyse van hulle lidmate uitoefen. Dit sou nie net die BSG se sendingtaak vergemaklik nie, maar dit sou ook tot voordeel van die gekleurde gemeenskap strek. Laasgenoemde groep het opvoedkundige en godsdienstige voordele geniet, asook toegang tot natuurlike hulpbronne soos grond en water wat met kundige hulp en kapitaal tot hulle eie voordeel aangewend kon word. Hierdie bemagtiging deur opvoeding en onderwys het egter daartoe gelei dat hulle nuut-gevonde bekwaamhede aan hulle beter werks- en beroepsgeleenthede gegee het in groter stedelike sentra. Dit sou op sy beurt lei tot die stigting van gemeentes in dorpe (en stede) met die nuwe problematiek van morele verval en mededinging van ander sendinggenootskappe om lidmate.

1.2 Vestiging in die Wes-Kaap

Die gekleurde gemeenskap wat hulle aan die begin van die 19de eeu op staatsgrond by Doornkraal, ongeveer 20 kilometer oos van Ladismith in die Klein Karoo, gevestig het, was 'n ekonomiese en geestelike verarmde gemeenskap. Hierdie groep wat uit bloedvermenging tussen Khoisan, blankes en "Basters" ontstaan het, het hoofsaaklik 'n heenkome as veewagters op naburige plase gevind en was verteenwoordigend van die landelike bruin

bevolking van die westelike Kaapkolonie. Daar was groot blydskap toe daar in 1817 verneem is dat die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap (SASG) gehoor gegee het aan oproepe om 'n sendingstasie op Doornkraal te stig. Die grond vir die sendingstasie is deur twee blanke boere geskenk, waarvan een, Petrus Jakobus Joubert, later self as lekeprediker onder die plaaslike bewoners sou werk.¹

Die SASG het besluit om die stasie Zoar te noem na aanleiding van 'n gedeelte uit Genesis 13, vers 4, wat lui dat die land waterryk was tot by Zoar. Tussen 1816 en 1833 sou Joubert die Genootskap met groot onderskeiding dien totdat sy kontrak deur die SASG beëindig is omdat Joubert, volgens hulle, die klem verkeerd geplaas het. Joubert het heel eerste 'n watermeul en daarna 'n smidswinkel gebou voordat daar sprake was om 'n kerkgebou op te rig. Aangesien die SASG nie oor die fondse beskik het om 'n voltydse sendeling op Zoar te onderhou nie, het daar spoedig 'n tydperk van sosiale en morele verval by die inwoners ingetree. Die SASG was egter gelukkig om in 1838 die dienste van die sendeling Reinhold Gregorowski te bekom – een van die eerste sendelinge van die Berlynse Sendinggenootskap (BSG) wat in 1834 in Suid-Afrika aangekom het.² Daar is ooreengekom dat die BSG die salaris van Gregorowski sou betaal, terwyl die SASG verantwoordelik sou wees vir die onderhoud van die fisiese geriewe op die stasie. Hierdie ooreenkoms sou vir tien jaar geldig wees.³

Gregorowski het in 1839 sy eerste vier lidmate gedoop. Teen 1842 was daar reeds veertig volwassenes en vier kinders gedoop en het die sendingdorpie uit 366 inwoners bestaan en het 45 kinders die skool gereeld besoek. Daar was tweemaal per week 'n aandskool aangebied wat deur 100 volwassenes bygewoon is en 'n Sondagskool met 150 Sondagskoolgangers. In dieselfde jaar in Oktober het Theodor Radloff as tweede sendeling op Zoar begin werk.⁴

¹ D.P. Botha: "Soos die tuin van die Here" (Ongepubliseerde manuskrip), pp. 1-24. Joubert het in 1833, na sewentien jaar diens aan die SASG, na Graaff Reinet verhuis en het aan die Groot Trek deelgeneem. Sy kleinseun, Piet, sou later Kommandant-Generaal van die Zuid-Afrikaansche Republiek word.

² Gregorowski was tot in 1842 in diens van die BSG waarna hy by die Londense Sendinggenootskap aangesluit het en tot en met sy dood in 1880 op Somerset-Oos werksaam was. Kyk in hierdie verband L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika*, p. 100. In 1857 het hy aansoek gedoen om in die NG Kerk as sendeling georden te word. Sien in hierdie verband ook die elektroniese databasis van Gerhard Jooste: GJED 1406, Sinodale Vergadering 20.10.1857, p. 60.

³ H.F. Heese: "Ich bin hier nicht Herr und Herrscher." The Berlin Missionary Society and Landowning in the Western Cape" in U. van der Heyden en J. Becher: *Mission und Moderne*, pp. 81-98. (Hierna H.F. Heese: "Ich bin hier nicht Herr und Herrscher," gevolg deur die bladsynommer).

⁴ *Jahresbericht der Gesellschaft zur beförderung der evangelische Missionen unter den Heiden zu Berlin* (Hierna en in die volgende hoofstukke aangedui as *Jahresberichte*, gevolg deur die jaar en bladsynommer), 1851, p. 65.

Só vinnig het uitbreidings op Zoar geskied dat Gregorowski se opvolger, Theodor Radloff, die plaas Ylandsfontein in 1845 namens die BSG gekoop het om in die vinnig groeiende getal inwoners op Zoar se behoeftes te voorsien. In 1853 is 'n nuwe kerk deur die nuwe sendeling, Friedrich Prietsch, op die plaas opgerig en sou dit voortaan as Amalienstein bekend staan uit erkentlikheid teenoor Amalie von Stein van Berlyn uit wie se nalatenskap die geld vir die koop van die grond beskikbaar gestel is. Van insiggewende belang hier is die feit dat die boufonds vir die oprigting van die kerk aansienlik baat gevind het by die bydraes van 80 militêre vrywilligers uit die Amalienstein-Zoar gemeenskap wat gaan help het om die Katrivier-Rebellie (1850-1851) aan die Oosgrens te onderdruk. Hulle het mildelik uit hulle soldy bygedra om die oprigting van die kerk moontlik te maak.⁵

Soos die lidmate van die kerk toegeneem het, het die wenslikheid vir verdere uitbreiding noodsaaklik geword en is nóg grond in 1858 aangekoop - die plase Gansplaats en Waterval, met 'n gesamentlike grootte van 1 933 Magdeburgse morg, asook die plaas Fonteinplaats (2 342 Magdeburgse morg).⁶ Teen 1865 was al hierdie bykomende landbougrond ten volle betaal.⁷

Met die verstryking van die amptelike tien jaar samewerkingskontrak tussen die SASG en die BSG op 1 September 1854, het die BSG by monde van die sendeling Prietsch gevra vir 'n verdere vyftien jaar verlenging van die kontrak. Die SASG het hierop 'n afvaardiging na Zoar gestuur. Hulle was aanvanklik nie ingenome met die inisiatief wat die BSG met die aankoop van grond en die bou van die kerk op Amalienstein geneem het nie. Tog was hulle baie tevrede met die werk wat deur die sendelinge van die BSG gedoen is. Met die inwyding van die kerk op Amalienstein in 1853 sou daar egter 'n liturgiese en dogmatiese twis tussen die SASG en die BSG ontstaan rondom die "Roomse" gebruik om 'n kruisbeeld (Christus aan 'n kruis) in die kerk te plaas. In die streng Nederlands-Calvinistiese tradisie was so iets vir die SASG totaal onaanvaarbaar. Dit sou nie net lei tot 'n breuk tussen die Amaliensteinse en Zoarse gemeenskappe nie, maar ook tussen Friedrich Prietsch, wat sodanige vertoon van die

⁵ *Jahresberichte*, 1851, p. 65.

⁶ 'n Magdeburgse morg was gelykstaande aan twee-derdes van 'n akker - wat weer gelyk is aan ongeveer 0,4 hektaar.

⁷ *Jahresberichte*, 1865, p. 8.

kruisbeeld voorgestaan het, en sy kollega Nikolaus Meyfarth, wat die standpunt van die SASG ondersteun het.⁸

Die direkteure van die BSG in Berlyn het Prietsch ondersteun, terwyl die SASG, by gebrek aan 'n plaasvervanger vir Zoar, ingestem het dat Prietsch en Meyfarth hulle werk voortsit nadat die kontrak in 1854 verstryk het. Hiermee is die geskil egter nie opgelos nie. Meyfarth, wat bereid was om die Lutherse simbole in die kerk op te offer, is na Bethanie verplaas, terwyl Prietsch na Duitsland teruggeroep is. Op beide stasies sou August Schmidt voortaan die werk oorneem. By sy terugkeer na Suid-Afrika is Prietsch opdrag gegee om 'n sendingstasie naby die Suid-Kaapse kus te stig.

Wat vir sendingwerk in die Klein Karoo 'n terugslag was, sou tot direkte voordeel vir die sogenaamde "heidene" in die Langkloof, en meer spesifiek Haarlem, wees toe Prietsch 'n sendingstasie in 1860 daar stig. Hierdie stasie is later tot Anhalt-Schmidt herdoop om Prietsch se streek van oorsprong, asook 'n Duitse weldoener van die Genootskap, te gedenk.

In 1856 het Amalienstein 'n selfstandige Berlynse sendingstasie geword nadat die SASG weer volle verantwoordelikheid vir Zoar aanvaar het. In die loop van 1856 is die sendeling August Schmidt op Amalienstein aangestel en sou hy met groot vrug vir byna veertig jaar daar werk. Hierdie dogmatiese en liturgiese verskille sou egter in die jare wat volg die gemeenskappe van Zoar en Amalienstein in twee skeur - tot so 'n mate dat openlike vyandigheid en geweld voorgekom het en die polisie van die naburige Ladismith telkens ingeroep moes word om wet en orde te herstel. Dit was veral die sendeling, Pauw, wat vir 'n kort tydperk as amptelike lid van die BSG gewerk het, wat meermale die spit moes afbyt.⁹

1.3 Landbounedersettings en grondbesit

In 1860 het die sendeling Friedrich Prietsch van Anhalt-Schmidt in sy verslag aan die hoofkantoor in Berlyn gekla: "Ich bin hier nicht Herr und Herrscher."¹⁰ Dit was tekenend van die wesenlike verskil tussen die twee Berlynse sendingstasies, Amalienstein en Haarlem, in

⁸ H.F. Heese: "Pietism and Protest. The People of Amalienstein and Zoar and the Berlin Missionary Society in the Nineteenth Century" in U. van der Heyden en J. Becher: *Mission und Gewalt*, p.182 . (Hierna H.F. Heese: "Pietism and Protest," gevolg deur bladsynommer).

⁹ H.F. Heese: "Pietism and Protest," p. 182.

¹⁰ *Jahresberichte*, 1861, pp. 11-12.

die Kaapkolonie. Prietsch was tussen die jare 1845 en 1858 verbonde aan die eerste BSG-sendingstasie in die Wes-Kaap, Zoar-Amalienstein, en gewoond aan die status van onbetwiste leier op hierdie afgeleë sendingstasie in die Klein Karoo waar die grond die alleenbesit van die sending was.

Hierdie uitspraak van Prietsch moet gesien word teen die agtergrond van die aansien wat hy vroeër op Amalienstien geniet het. Die grond op Amalienstein was die eiendom van die BSG en die Genootskap het dan ook - met trots - verwys na die ongeveer 10 800 hektaar waar die gekleurde inwoners 'n eenvoudige maar voldoende ekonomiese bestaan sou kon maak. By die nuutgestigte sendingstasie van Prietsch by Haarlem in die Langkloof, Anhalt-Schmidt, was die situasie egter totaal verskillend.

Die gekleurde inwoners van Haarlem het nie soos dié van Zoar-Amalienstein op grond gewoon wat aan die BSG behoort het en waar die streng reëls van die Genootskap gegeld het nie. Die meerderheid inwoners was onafhanklike boere wat hulle eie kleinhoewes besit het nadat 'n blanke boer, Heyns, sy plaas (Haarlem) onderverdeel en verkoop het om sy skuld te delg. Gevolglik het Prietsch, as sendeling, nie die houvas of status gehad wat hy as sendeling op Zoar-Amalienstein geniet het nie.

Daarby was die inwoners van die Langkloof ook nie so arm soos hulle landgenote van die Klein-Karoo nie. So, byvoorbeeld, het die gekleurde boer, Abraham Paulsen van die plaas Ezelsjagt, £4 000 pond vir sy plaas betaal en was hy die trotse eienaar van 'n aansienlike hoeveelheid beeste en skape. Paulsen het, volgens die Duitse sendeling, onder andere 40 perde, 'n ossewa en 'n "koets" besit – 'n rareit vir selfs die meeste blanke boere van daardie tyd en omgewing.¹¹ Waarskynlik het die sendeling 'n spaaidier of 'n kapkar in gedagte gehad.

Ten spyte van die kulturele verskille tussen die verskillende bevolkingsgroepe wat deur die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika bearbei is, was dit van die begin af die beleid van die BSG om so veel grond as moontlik te bekom om selfonderhoudende Christelike gemeenskappe tot stand te bring. Die grond moes gebruik word om die gemeenskap ekonomies selfversorgend te maak en om hulle te voorsien van 'n eie skool, kerkgebou en huise met genoeg bewerkbare grond. Landbou moes immers die basis van die gemeenskap se

¹¹ *Jahresberichte*, 1861, p. 51.

ekonomiese aktiwiteite vorm. Dit het die BSG uiteraard in die posisie geplaas om die reëls en die regulasies van so 'n nedersetting neer te lê. Inwoners wat nie by die streng reëls vir bewonerskap gehou het nie, kon summier van die sendingeïendom afgesit word.¹²

Gedurende die eerste helfte van die 19de eeu het alle sendingstasies wat op groot stukke grond geleë was van owerheidsweë die amptelike status van “institute” verkry. Alhoewel 'n ietwat losse definisie, het die term beteken dat daar by so 'n instituut aan die bewoners opleiding en onderwys volgens streng neergelegde Christelike waardes verskaf sou word en dat hulle terselfdertyd die geleentheid gegee sou word om ekonomies selfversorgend te kon word.

Amalienstein het so vroeg as 1857 reeds die tipiese voorkoms van 'n Europese agrariese gemeenskap gehad – 'n dorpie met sy eie kerk, skool en huisies waar elke inwoner grond vir landboudoeleindes kon benut. 'n Ryke verskeidenheid van groente en vrugte soos ertjies, bone, aartappels, pere, perskes en druiwe, asook graansoorte soos gars, hawer en koring is verbou terwyl wingerd, en selfs 'n sywurmbouery, later sou volg. Laasgenoemde is egter gestaak as gevolg van 'n gebrek aan 'n mark vir hierdie gesofistikeerde produk.¹³

Ten spyte van 'n groot mate van selfversorging wat groente en vrugte betref, was die sosio-ekonomiese posisie van die gemeenskap egter weens 'n gebrek aan kontantinkomste swak en was talle inwoners tot 'n groot mate nog afhanklik van omliggende boere vir werk en kontantlone. Sommige mans het hulle kontant op drank spandeer wat weer tot skorsing uit die gemeenskap gelei het. Die gevolg was dat hulle dan ook hul huise en landbougewasse kwyt was en aan die genade uitgelewer was.

Om verbruikersgoedere vir die lidmate meer bekostigbaar te maak, is 'n winkel op die stasie geopen wat tot voordeel van beide die BSG én die gemeenskap bedryf is. Hiervoor is die dienste van Gustav Haese, 'n gewese handelaar uit Pommere wat later teologie aan die seminarium in Berlyn studeer het, verkry om as bestuurder van die winkel op te tree.

¹² HHED: S00438 – S00475: Die stasiewette van Amalienstein soos op 1.12.1891, asook die veranderinge wat daarna aangebring is, word in hierdie dokumente volledig uiteengesit.

¹³ *Jahresberichte*, 1860, pp. 65-66.

Terselfdertyd is die dienste van Carl Meyer as landboukundige bekom om die landbouproduksie deur middel van nuwe besproeiingskanale te verbeter.¹⁴

Die vestiging van sodanige institute is deur die regering verwelkom en selfs aangemoedig, veral na die vrystelling van die slawe in 1838 wat 'n groot behoefte aan geskikte heenkome vir hierdie vrygesteldes geskep het. So is die "instituut"-status van Zoar-Amalienstein, met sy uitgebreide grondbesit, in 1849 deur die regering erken toe die sendeling Prietsch 'n lys van name van al die inwoners, asook met hulle beroepe, aan die koloniale regering in Kaapstad moes voorlê. Hierdeur wou die regering ondersoek instel na bewerings dat die inwoners van sodanige "sendinginstitute" lui en werksku sou wees.¹⁵

Hierdie ondersoek het verband gehou met die tekort aan arbeid in die voormalige Kaapkolonie nadat slawerny in 1838 opgehef is en die Khoikhoi groter vryhede geniet het. Dit het as't ware stukrag verleen aan die sendelinge se strewe na hoër morele standaarde en pligsbesef. Lidmate wat hulle skuldig gemaak het aan die misbruik van alkohol, buite-egtelike verhoudings en die aangaan van huwelike met "heidene", is uit die kerklike gemeenskap geban en moes die sendingstasie verlaat. Ouers is deur die BSG se reëls, die sogenaamde "stasiewette" verplig om hulle kinders skool toe te stuur. By versuim kon hulle van die sendingeiendom afgesit word.¹⁶

Om hierdie streng reëls en regulasies af te dwing, is 'n stelsel van korporaaals (toesighouers), wat alreeds in 1850 in Zoar ingestel is, oorgedra na Amalienstein. Hierdie korporaaals het aan die stasiebestuurder gerapporteer wat ook as vrederegter in minder ernstige strafsake opgetree het. Sake van ernstiger omvang is na die resident-magistraat in Ladismith verwys. Hierdie korporaaals, sowel as vier raadslede, is deur die inwoners van die sendingstasie gekies en het een keer per maand met die stasiebestuurder vergader om sake van algemene belang te bespreek.¹⁷ Diakens is deur gemeentelêde gekies sodat daar tog, ten spyte van die outokratiese struktuur van die BSG en hul sendingstasies, 'n eenvoudige vorm van 'n demokratiese

¹⁴ *Jahresberichte*, 1858, p. 11.

¹⁵ *Cape of Good Hope: Master and Servant. Addenda to the documents on the working of the Order in Council of the 21st July 1846 includes Memorial, &c. reports by the Resident Magistrate on the Missionary Institutes with a Summary of the Whole* (Hierna *Master and Servant*, gevolg deur bladsynommer).

¹⁶ *Berliner Missionsberichte*, 1862, pp. 20-31. (Gepubliseerde maandelikse berigte van die Berlynse Sendinggenootskap, hierna en in volgende hoofstukke afgekort as *Missionsberichte*, gevolg deur die jaar van publikasie en bladsynommer).

¹⁷ *Jahresberichte*, 1850, p. 47.

bestuurstelsel ontstaan het. In teenstelling hiermee was die Engelse sendeling, Thomas Hood, op Avontuur, die naaste sendingstasie wat aan Anhalt-Schmidt gegrens het, nie by magte om sodanige inligting te verskaf nie, aangesien die sendingstasie nie as 'n “instituut” gereken was nie. Die rede hiervoor is tweeledig: Hood het in die eerste plek nie op Avontuur gebly nie, maar op die naburige Hopedale (later Uniondale). Daarby was hy nie verantwoordelik vir die normale skool- en opleidingsaktiwiteite nie.¹⁸

In kontras met die posisie op Amalienstein het Prietsch van die begin af 'n outokratiese bestuurstyl in kerksake gehandhaaf. In stede daarvan om die gemeentede die geleentheid te gee om diakens te kies, het hy doodeenvoudig aan hulle bekend gemaak dat hy Piet Koen (volgens hom 'n “emosionele tipe”) en May Cornelius (“ ’n stille werker”) as diakens aangestel het. Indien enigiemand daarteen gekant was, moes hulle hul redes bekend maak.¹⁹ Toe hy onder druk geplaas word deur Christenouers om net Christenkinders in die skool toe te laat, was sy antwoord dat hy daar was om ook na die heidenouers en -kinders uit te reik en was daar volgens hom geen verdere rede om hieroor te debatteer nie.²⁰

Soos in die geval van Amalienstein was Prietsch gelukkig dat 'n “Missionkolonist” (iemand wat die finansiële en materiële sake van die sendingstasie moes behartig) in die persoon van Christof Markötter aan hom beskikbaar gestel is sodat hy sy onverdeelde aandag aan die geestelike bearbeiding van die gemeenskap van Anhalt-Schmidt kon wy.²¹ Markötter het dadelik met die bou en herstel van waens, die onderhoud van die watermeul, die doeltreffende bestuur van die winkel en die vestiging van 'n volstruisboerdery op die relatiewe klein sendingstasie begin. Teen 1876 sou die gemeente 'n batige saldo van £90 in die bank hê en teen 1880 sou hulle geen finansiële hulp van Berlyn meer benodig nie.²² Hiermee is van die belangrikste doelstellings van die BSG, naamlik die finansiële onafhanklikheid en selfvoorsiening van sendingstasies, reeds op 'n vroeë stadium bereik.

Die sendingbedrywighede by Anhalt-Schmidt was in baie opsigte totaal verskillend van dié van Amalienstein. Dit het nie net buite die geografiese gebied van die westelike Klein Karoo, waar die fokus van die BSG se aktiwiteite was, geval nie, maar dit was ook wat fisiese grootte

¹⁸ *Master and Servant*, p. 114.

¹⁹ *Jahresberichte*, 1861, p. 14.

²⁰ *Jahresberichte*, 1861, pp. 14-15.

²¹ *Jahresberichte*, 1870, p. 10.

²² *Jahresberichte*, 1883, p. 204.

betref veel kleiner as die Amaliensteinse nedersetting. Tog was daar ook ooreenkomste in die opsig dat Prietsch die ondervinding wat hy in Amalienstein opgedoen het, ook by Anhalt toegepas het. Daar is dadelik begin met die grawe van 'n besproeiingskanaal vir landboudoeleindes, asook die oprigting van 'n skool wat binne 'n jaar ongeveer 40 leerlinge gehuisves het, insluitend vier blanke kinders.

Anders as by die Zoar-Amalienstein gemeenskap en in die grootste deel van die Kaapkolonie, was hier 'n geval waar blanke kinders deur 'n gekleurde onderwyser op 'n sendingstasie onderrig is en nie andersom nie. Die standaard van onderrig, onder die leiding van die bruin onderwyser, Theophilus Groenewald, was van hoogstaande gehalte.²³

Groenewald word in 1857 in die Berlynse Jaarberigte genoem wanneer daar melding gemaak word van die bekwame wyse waarop hy die skool van 68 leerlinge in Amalienstein behartig het. Dit is nie seker of hy Prietsch in die twis oor kerksimbole op Amalienstein ondersteun het nie, maar in die jaarberig van 1862 word melding gemaak van die feit dat hy hom op Anhalt-Schmidt gevestig het om die onderwys daar te behartig. Van belang is die feit dat die skool op Anhalt teen 1862 alreeds 220 leerlinge gehad het en dat teen 1892 een derde van die skoolgaande kinders blank was. Groenewald het inderdaad diep spore in die sendingonderwys van die Genootskap in die Kaapkolonie getrap. Sedert sy aankoms op Anhalt in 1862 sou hy hom onverpoos beywer vir die opvoeding van bruin en blanke kinders van die Langkloof. Dit sou eers in 1897 wees dat sy naam die laaste keer in die amptelike jaarberigte van die BSG as betaalde onderwyser op hierdie sendingstasie vermeld word. Sy seun, Matheus, sou daarna sy goeie werk voortsit.²⁴

Die bekende rugbyfiguur, August Friedrich Markötter, of Oubaas Mark soos hy algemeen bekend gestaan het, was een van Groenewald se leerlinge, so ook Niklaas Koen, wat later sy skoolopleiding in Ducherow in Pommere voortgesit het en as sendeling van die BSG in

²³ Die jong onderwyser wat in 1847 op Zoar aangestel is, Theophil January, was die seun van 'n ongeletterde skaapwagter en één van twee mans wat deur die sendelinge op Zoar as kwekeling-onderwysers na die Morawiese onderwysskool op Genadendal vir verdere opleiding gestuur is. Volgens die sendelinge op Genadendal is hy as die mees bekwame leerlingonderwyser aangewys. Theophil January het ná sy aanstelling as onderwyser op Amalienstein die Europese van van Groenewald aangeneem. Of hierdie naamsverandering onder druk van die sendelinge plaasgevind het, en of dit sy eie wilsbesluit was om sy van te verander, is ongelukkig nie bekend nie. Die Duitse sendelinge het vanaf 1847 in hul berigte aan Berlyn feitlik deurgaans na hom in die Duitse vorm, "Grunewald" verwys. Dit was eers 'n paar jaar later dat die Nederlandse vorm "Groenewald" inslag gevind het.

²⁴ Sien die *Jahresberichte* vir die betrokke jare in hierdie verband.

Noord-Transvaal bevestig is nadat hy verdere teologiese opleiding in Berlyn ondergaan het. Koen was met 'n Duitse dame, Maria Brose, getroud en het die nuwe (Duitse) naam, Nicolaus Kuhn, aanvaar.²⁵

Ten spyte van die positiewe, uiterlike beeld van gevestigde landelike Lutherse Christengemeenskappe in die Wes-Kaap, kom Hans Heese tot die gevolgtrekking dat die ideaal van 'n Christendorpie of –gemeenskap, soos trouens deur alle sendinggenootskappe in Suid-Afrika gedurende die 19de eeu nagestreef is, nie gerealiseer het nie; al sou dit op die oog af so lyk. Volgens hom was die volgende faktore hiervoor verantwoordelik:

“Geografiese faktore was daarvoor verantwoordelik dat die stasies of dorpies nie kon voorsien in die behoeftes van 'n vinnig-groeiende inwonertal nie. 'n Gebrek aan werksgeleenthede en markte om broodnodige kontantinkomstes te genereer, het sentrifugale ekonomiese kragte tot gevolg gehad. In die eerste plek was die sendingstasies omring van blanke plase wat afhanklik was van arbeid van die bruin bevolking. Daarby was daar ook 'n gebrek aan empatie by blanke boere teenoor die sendingstasies wat in sommige gevalle aan vyandigheid gegrens het. Ook het die klem wat die sendelinge op opvoeding gelê het juis daartoe bygedra dat geletterde en geskoolde arbeiders hul ekonomiese heil in groter sentra gaan soek het waar beter lone en 'n groter verskeidenheid soorte werk beskikbaar was – hulle kon met hul skoolopleiding en geletterdheid nou méér as net plaasarbeiders word.”²⁶

In die lig van bogenoemde is dit duidelik dat die sendelinge van die BSG moes aanpas by uiteenlopende omstandighede op die verskillende stasies. Op Amalienstein, waar die Genootskap oor die eiendomsreg beskik het, kon die sendelinge hul outoriteit laat geld. Op Anhalt-Schmidt, waar die gemeenskap tot 'n groot mate ekonomies selfstandig was, was die posisie totaal anders en kon die sendeling nie die inwoners se morele en sedelike gedrag met dreigemente van uitsetting manipuleer nie.

Op sy besoek aan Suid-Afrika in 1866 het Direkteur Wangemann van die BSG dit ook duidelik gestel dat waar die kerk die eiendom besit waarop die sendingstasie geleë was,

²⁵ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, pp. 198-199.

en waar die lidmate gewoon en gewerk het en deur reëls en regulasies beheer kon word, daarop gereken kon word dat die bona fides van die gemeentelede nie altyd bo verdenking sou wees nie.²⁷ Die uiterlike beeld van 'n gemeenskap het dus nie noodwendig die innerlike krag en waardes van die gemeenskap, of gemeente, weerspieël nie.

1.4 Die stem van die gewone gemeentelid word gehoor

In 'n studie oor die werksaamhede van die BSG in die Wes-Kaap oor die laaste ses dekades van die 19de eeu, kom 'n insiggewende aspek na vore, naamlik die stem en protesstem van die gewone gemeentelid. Dit sou egter hoofsaaklik beperk wees tot Amalienstein en Zoar as gevolg van die unieke aard van die twee stasies. Soos die navorser, H.F. Heese, tereg aanvoer, is daar in 'n studie soos hierdie, waar daar swaar gesteun word op die verslae van amptenare van die Genootskap, 'n gebrek aan insae in die stem van die gewone gemeentelid.²⁸ Vir die sendelinge met hulle streng piëtisme, patriargale benadering en hulle uitgangspunt van absolute gehoorsaamheid, was dit 'n byna ondenkbare moontlikheid. Tog sou openlike opstand teen kerkgesag gedurende die vyftiger- en tagtigerjare in hierdie gemeenskappe tot uiting kom. Maar hoe moet hierdie oënskynlike teenstrydigheid vertolk en verstaan word?

Die inwoners van die Amalienstein-Zoar sendingstasie was grootliks die afstammelinge van bloedvermenging tussen Khoisan, slawe en Europeërs. Met die vrystelling van slawe in 1834 is die baas-slaafverhouding dikwels slegs vervang deur 'n baas-kneg-verhouding waarin absolute onderdanigheid aan blanke gesag 'n voorvereiste gebly het. Wetlik was hulle vry mense, maar ekonomies was hulle verkneg aan hulle blanke base. Die deelname aan die onderdrukking van die Katrivier Rebelle van 1850 deur 80 manlike inwoners van Zoar, waarna reeds verwys is, het vir hierdie persone 'n ander wêreld blootgelê as die een van absolute onderdanigheid waaraan hulle gewoon was.

Die twis rondom die teenwoordigheid van 'n kruisbeeld in die Amaliensteinse kerk in 1856, waarna ook vroeër verwys is, sou hierdie “nuut verworwe vryheid” letterlik in

²⁶ H.F. Heese: “Ich bin hier nicht Herr und Herrscher,” p. 97.

²⁷ H.F. Heese: “Ich bin hier nicht Herr und Herrscher,” p. 95.

²⁸ H.F. Heese: “Pietism and Protest,” p. 184.

duidelike en hoorbare taal na vore bring. In verskeie petisies wat gedurende 1856 aan die “Hoog eerwaarde Heeren en Vaders in Christus” in Berlyn gerig is, het die petisionarisse hulle sterk uitgespreek teen die besluit van die Komitee in Berlyn om die kruis en kerse terug te plaas in die kerk op Amalienstein. Die petisies sou later ook van ‘n persoonlike aard word toe Prietsch, wat ten gunste van die teenwoordigheid van die kruise was, van outokratiese bestuur en besluitneming beskuldig is.²⁹

Kort daarna sou Prietsch deur lidmate in ‘n kriptiese nota daarvan beskuldig word dat hy ‘n leuenaar was en dat hy hom behoort te skaam dat hy nie die lewende God aanbid nie, maar “die god van bobbejane,” naamlik die kruis wat hy in die kerk ten toon gestel het.³⁰ Vir die eerste keer is die rebelse en kras stem van die gewone gemeentelik duidelik gehoor en ook gedokumenteer.

By nadere ondersoek blyk dit dat die 84 petisionarisse van die ouer lidmate van die gemeente was. Hulle was duidelik nog onder die Calvinistiese invloed van die SASG wat vroeër op Zoar werksaam was en wat die aanwesigheid van ‘n kruisbeeld as “Rooms” beskou het. In teenstelling daarmee het 136 ondersteuners van Prietsch 'n teenpetisie opgestel wat meestal uit jonger gemeentelede en skoolkinders bestaan het; mense wat net met die Lutherse liturgie en simbole vertrou was. Insiggewend is dat hulle dit stel dat hulle nie verwag dat die “Vadere” (die Direkteure) in Berlyn na die stem van 'n “Hottentot” sal luister nie – volgens Heese die eerste keer dat 'n rassekonotasie aan die twis geheg is.³¹

Hierdie twis en tweedrag sou die twee gemeenskappe uit mekaar skeur tot die grootste nadeel vir Zoar. Ná 1856 het die SASG die beheer daar oorgeneem en in 1861 het J.C. Pauw Zoar as sendeling bedien. In 1867 het Pauw, ‘n Nederlander, by die BSG aangesluit en voortaan as volwaardige lid van die Genootskap op Zoar gewerk. Dit het egter soveel teenstand by sommige lidmate uitgelok dat die owerhede Pauw teen aanvalle van ontevredenes moes beskerm.³²

Dié ontevredenheid het ‘n nuwe tydvak vir die BSG in die Wes-Kaap ingelei.

²⁹ H.F. Heese: “Pietism and Protest,” p. 187.

³⁰ H.F. Heese: “Pietism and Protest,” p. 188.

³¹ H.F. Heese: “Pietism and Protest,” p. 190.

Die gewone gemeentelid was nie meer bereid tot onvoorwaardelike onderdanigheid nie. Die sendeling het deur sy interaksie met sy gemeente die lede op voetsoolvlak, bewustelik of onbewustelik, tot 'n sekere mate ook geestelik bemagtig. Hierdie was ook 'n groeiende en aaneenlopende tendens, aangesien ontevredenheid in die Zoar gemeenskap hom ook sou manifesteer ten opsigte van eiendomsreg op die bates van die gemeente. Dit het gelei tot dit opstel van petisies teen die BSG op Zoar en Amalienstein.

Die leier van die 84 petitionarisse, Johannes Opperman, sou van aanvanklike woordelike protes oorgaan tot openlike geweld wat veral gerig was teen die sendeling Pauw. Die aksie was nie soseer teen Pauw, as individu gemik nie, maar teen die Berlynse Genootskap wat volgens hom nie na die klagtes van die inwoners van Zoar wou luister nie. Die opstandelinge het 'n eie predikant, Witsteyn, 'n bekeerde Jood wat voorheen in diens van die Engelse kerk was, as predikant beroep. Witsteyn en sy volgelinge het selfs daarin geslaag om 2 100 Thaler uit die spaarrekening van die gemeente, asook losgoed, deur 'n hofspraak in Kaapstad te bekom.³³ In 1876 het Pauw uit die diens van die BSG getree om 'n beroep van die NG Sendingkerk op Zuurbraak aan te neem, terwyl Witsteyn self in 1879 Zoar verlaat het.

Onenigheid sou egter voortduur nadat die afvalliges aanspraak gemaak het op besitreg van die eiendom wat deur die NGK aan die BSG oorgedra was. Die hof het egter die eiendom aan die BSG toegeken en slegs gebruiksreg aan die afvalliges verleen.³⁴ Teen 1884 het die Kaapse regering besluit om self in te gryp om hierdie gronddispuut op te los en is daar besluit dat die BSG, in hulle woorde, die "Pfarr-Grundstück" (Pastorie en gemeentelike gronde) en die "Oberaussicht über den ganzen Platz von Seiten der Kapländischen Regierung Zuerkannt worden." Alle gemeente-aangeleenthede sou deur drie lede van die twee partye in die saamgestelde raad onder voorsitterskap van die BSG besleg word.³⁵

³² *Jahresberichte*, 1868, p. 25.

³³ *Jahresberichte*, 1869, p. 7. Sien ook J.C. Scheffler se ongepubliseerde manuskrip, "Zoar en Amalienstein" in hierdie verband.

³⁴ *Jahresberichte*, 1881, p. 12.

³⁵ *Jahresberichte*, 1885, pp. 9-10.

Nog steeds sou dit nie die einde wees nie. Teenstanders van die BSG het eenvoudig die bogenoemde bepalings van die Kaapse regering geïgnoreer. Teen 1886 het die BSG dit ernstig begin oorweeg om Zoar as stasie oor te gee nadat die agterstallige huurgelde van die afvalliges van die BSG geëis is.³⁶ In 1887 is besluit om die sendingstasie aan die NG Kerk terug te gee en op 27 Oktober 1888 het die BSG se ongeveer 50 jaar verbintenis met Zoar amptelik tot 'n einde gekom. Vir die Amalienstein-gemeente was dit 'n wins aangesien 'n groot aantal van die Zoar gemeentelidde hulle by eersgenoemde gemeente aangesluit het.³⁷

1.5 Die stigting van gemeentes in dorpe en groter sentra.

Die uitbreiding van die sendingaktiwiteit van die BSG in die Wes-Kaap sou eerder 'n sameloop van omstandighede wees as doelbewuste beplanning. Twee faktore sou hier 'n belangrike rol speel, naamlik die aanstelling van Hermann Theodor Wangemann as direkteur van die Berlynse Sendinggenootskap in 1865, en die twis oor die kruisbeeld in die kerk op Amalienstein.

Vóór die verstryking van die ooreenkoms tussen die SASG en die BSG oor die wedersydse verantwoordelikhede vir die sendingaktiwiteit op Zoar in 1854, was dit feitlik 'n aanvaarde feit dat die ooreenkoms verleng sou word. Die twee dienende sendelinge, Meyfarth en Prietsch, is toegelaat om hulle werk voort te sit aangesien die SASG nie oor die fondse beskik het om self die werk oor te neem nie. Ná die twis oor die kruisbeeld in die nuwe kerk op Amalienstein is die twee stasies geskei sodat Amalienstein die eerste amptelike stasie van die BSG in die Wes-Kaap sou word. Verdere onderhandelinge tussen die BSG en die SASG oor die voortsetting van die werk op Zoar het egter misluk en op 21 Mei 1856 het 'n afvaardiging, bestaande uit Morgan van die SASG, Van Velden van die Hollandse (N.G.) Kerk op Ladismith, en 'n kategeet, Wilson, op Amalienstein aangekom om oor die verdeling van die bates van die twee genootskappe te onderhandel. Die Lutherse lidmate op Zoar is beveel om onverwyld hulle huise te verlaat sonder dat hulle tyd gegun is om eers hulle oeste in te samel.³⁸

³⁶ *Jahresberichte*, 1886, p. 10.

³⁷ *Jahresberichte*, 1887, p. 6.

³⁸ *Jahresberichte*, 1856, p. 51.

Hiermee is 'n periode van agteruitgang vir Zoar ingelui. Terwyl die sendeling August Schmidt 'n vrugbare bedieningstydperk op Amalienstein gehad het (1857-1894), was Zoar herderloos nadat die evangelis, Wilson, slegs vir 'n kort tydperk daar gewerk het.

Vir Amalienstein was die tydperk ná afstigting in 1856, 'n bloeitydperk. Nadat Schmidt aanvanklik gesukkel het om op Amalienstein aanvaar te word, was die goeie orde binne 'n jaar herstel. Teen 1858 was die bestuur van landbouaktiwiteit in die bekwame hande van Meyer en het Haese die sendingwinkel bedryf. Die volgende jaar is Daniel Heese aangestel as onderwyser op Amalienstein om vir die sendelinge se kinders skool te hou. Die Komitee in Berlyn het besluit om twee skole, een in Natal te Christianenburg en een in die Kaapkolonie te Amalienstein, vir die onderrig vir sendelingkinders te open. Die kinders sou by die sendingfamilie tuis gaan waarvoor laasgenoemde 'n toelaag van "80 Thalern" (Pruisiese Dalers) van die Genootskap sou ontvang. Die plan was egter nie suksesvol nie aangesien die sendelinge nie hulle kinders so ver van die huis af wou stuur nie. In 1868 is Heese as sendeling georden en sou hy bydra tot die verdere uitbreiding van die Genootskap se werk in die Wes-Kaap toe hy in dieselfde jaar die gemeente op Riversdal gestig het en daarna Herbertsdale (1872) en Mosselbaai (1879).³⁹

Teen die begin van die sestiger jare van die 19de eeu het die Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK) by Zoar betrokke geraak omdat die SASG nog steeds nie oor die fondse beskik het om self die stasie te onderhou en 'n sendeling se salaris te betaal nie. Kort na sy aankoms in September 1861, en ná die voltooiing van sy teologiese studies in Nederland, het eerwaarde J.C. Pauw die werksaamhede namens die NGK op Zoar oorgeneem. Tydens sy besoek aan Suid-Afrika in 1866 het direkteur Wangemann die goeie nuus aan die inwoners van Zoar kon bring dat die stasie, tesame met eerwaarde Pauw, weer aan die BSG oorgedra sou word. In 1867 het eerwaarde Pauw die Augsburgse Konfessie aanvaar en het hy amptelik in diens van die BSG getree.⁴⁰

³⁹ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, pp. 148-150. Daniel Heese se seun, Carl August Daniel, het in die negentigerjare van die 19de eeu op Makapaanspoort in die Potgietersrusdistrik gewerk totdat hy op 23.8.1901 deur 'n Australiese soldaat, Handcock, doodgeskiet is.

⁴⁰ *Jahresberichte*, 1865, p. 14.

Die werk op Ladismith is vanaf die begin van 1856 deur Prietsch behartig totdat die kategeet, Heinrich Howe, in 1859 as voltydse werker daarheen gestuur is. In 1862 is 'n herboude kerk in gebruik geneem en teen 1868 was daar reeds 6 volwasse (gedoopte) lidmate en was 12 kinders gedoop. Met die vertrek van Prietsch na Haarlem sou Schmidt begin met die stig van buiteposte waarvan die een, te Buffelsrivier, in 1886 sou ontwikkel tot die onafhanklike gemeente Laingsburg. Hier het die sendeling, Ernst Friedrich Gottschling, die bruin en swart werkers wat op die spoorlyn tussen Hexrivier en De Aar gewerk het, sedert 1884 met groot vrug bearbei. Reeds in 1885 is 'n kerkie ingewy en in 1886 het dit, ondanks teenkating van die sentrale bestuur van die BSG, 'n selfstandige gemeente geword.⁴¹

Gedurende die laaste helfte van die 19de eeu was dit duidelik dat daar 'n klemverskuiwing in die benadering van die BSG ten opsigte van die plasing van sendingstasies was. Die ideaal van selfversorgende, agrariese sendingdorpies op afgeleë plekke was net nie haalbaar nie. Wangemann het tydens sy besoek aan Suid-Afrika hierdie debat verder gevoer en 'n nuwe benadering bepleit. Drie pertinente vrae het na vore gekom, naamlik (a) wat is die positiewe en negatiewe aspekte en die effek van die instituut-tipe sendingstasie, soos Amalienstein, vir die Christelike sending?, (b) Moes daar nie liever gekyk word na die stigting van gemeentes in stede en dorpe en dit dan daarvandaan uitbrei na die distrikte nie? (c) En moes daar nie liever onafhanklike gemeentes in die dorpe gestig word en dit dan aan die gemeente oorgelaat word om hulleself finansiëel te bestuur sonder bystand van die BSG nie?

Laasgenoemde was veral relevant nadat Riversdal slegs sewe jaar ná sy stigting in 1868 finansiëel selfstandig en onafhanklik van die bestuur in Berlyn sou word.⁴²

In sy beredenering het Wangemann op verskeie voordele van die instituut-tipe sendingstasie gewys. Mense kon met die voordele daaraan verbonde maklik soontoe gelok word en dan in 'n geslote, beskermde Christelik gemeenskap saamgevoeg word. Onder die reëls en regulasies van die BSG kon hulle dan geleer word om 'n voorbeeldige Christelike lewe te lei. Daarby kon hulle die voordele van 'n opvoeding wat die skool en kerk hulle gebied het, benut. Die stasie kon hulle ook 'n veilige hawe

⁴¹ *Jahresberichte*, 1885, p. 11, en *Jahresberichte*, 1886, pp. 12-13.

teen ekonomiese uitbuiting deur die boere bied. Daarby het gemeentelede en voornemende lidmate die geleentheid gehad om self te besluit oor die voor- en nadele van 'n Christelike en 'n nie-Christelike lewe deur te let op hoe die lewens van individue op die stasie verskil het van diegene wat op plase as gewone arbeiders gewerk het.

Die nadele was, volgens Wangemann, ook legio. Mense wat onder die streng reëls van die Genootskap op 'n instituut of tradisionele sendingstasie gewoon het, het nie geestelik en intellektueel ontwikkel soos mense wat van dag-tot-dag hulle eie besluite moes neem nie. Die gevolg hiervan was geestelike luiheid en skynheiligheid. Dit het dan ook dikwels gebeur dat die mense wat op so 'n stasie geleef het, nooit aan die buitewêreld blootgestel is nie en gevolglik nie gewaardeer het wat die sendelinge vir hulle gedoen het nie. Uit 'n ekonomiese oogpunt kon sodanige stasie ook nie vir sy bewoners genoeg werksgeleenthede skep nie. Die gevolg was dat daar gesoek moes word na werksgeleenthede op naburige plase waar die inwoners aan verderwende invloede blootgestel was.⁴³ Dit was dan ook inderdaad die probleme wat die sendelinge op Amalienstein ervaar het.

Ander gedagtes wat gedurende hierdie debat na vore gekom het, was die feit dat die geestelik-veilige omgewing wat die instituut gebied het, die bewoners beskerm het teen sektariese invloede en dat daar nie van die Lutherse geloofsbelydenis afgewyk sou word nie. Oor 'n lang termyn kon die uitgebreide grondbesit van die instituut van groot ekonomiese waarde wees. Wangemann het onomwonde voorgestel dat, as alternatief vir institute, gemeentes in dorpe en stede gestig moes word. Dit sou 'n groter uitdaging aan beide sendelinge en gemeentelede stel om geestelik te ontwikkel. Beter werksgeleenthede sou gemeentelede finansiëel in staat stel om by te dra tot die betaling van sendelinge en onderwysers se salarisse.⁴⁴

Wangemann se voorstelle en gesigspunte rondom hierdie debat kan as't ware as opdragte beskou word gesien teen die agtergrond van sy posisie as Direkteur van die Genootskap, asook teen die agtergrond van sy outoritêre persoonlikheid. Wangemann het hierdie pos slegs aanvaar op voorwaarde dat hy buitengewone magte sou verkry.

⁴² *Jahresberichte*, 1875, p. 15, en *Jahresberichte*, 1876, p. 10.

⁴³ H.T. Wangemann: *Ein ReiseJahr in Süd-Afrika*, p. 113.

⁴⁴ H.T. Wangemann: *Ein ReiseJahr in Süd-Afrika*, p. 114.

Dit sou aan hom byna onbeperkte mag verleen in die uitvoering van die sendingaksies van die BSG en sou as sodanig ook 'n uitwerking hê op sendingaktiwiteite van die Genootskap in die Wes-Kaap. Die Genootskap het hom ten volle met die outokratiese en konserwatiewe tydsgees in Pruiëse vereenselwig en van die mees vooraanstaande figure, onder andere keiser Wilhelm II, was lede van die Komitee van die BSG.⁴⁵

Hierdie outokratiese en konserwatiewe inslag van die BSG het uiteraard ook 'n invloed op die sendingaktiwiteite van die Genootskap in die Wes-Kaap gehad. Gedurende sy lang ampstermyn, (1865-1894), sou Wangemann die "leisels van die Genootskap jaloers en soos 'n Bybelse patriarg ferm in sy hande hou."⁴⁶ Hoewel hy bewus was van leemtes van die Genootskap, was hy ongeneë om mag te deel. Die sendelinge van die BSG is dus aan Pruisiese gehoorsaamheid en respek vir hulle meerderes onderwerp. Wangemann was 'n oortuigde paternalis wat die gedagte van broederskap, soos deur die Morawiërs beoefen is, sterk afgekeur het.⁴⁷

Wangemann het dus gedurende sy uitgebreide reis van dertien maande in Suid-Afrika sy gesag deeglik laat geld. Hy was daarvan oortuig dat die aktiwiteite van die Genootskap in Suid-Afrika nie meer slegs uit Berlyn bestuur kon word nie. Hy het daarom besluit om plaaslike superintendente aan te stel om toesig te hou oor die werksaamhede van die sendelinge en om gereeld vertroulike verslae aan die Komitee te stuur sonder die medewete van die sendelinge. In 1879 het Wangemann nuwe regulasies vir superintendente ingevoer wat aan hulle selfs die mag gegee het om sendelinge tydelik te skors. Sendelinge het hieroor openlik in opstand gekom en dit as onbillik en outokraties bestempel.⁴⁸ Eerwaarde Albert Nachtigal, wat etlike jare in Lydenburg werksaam was en in 1877 die diens van die BSG vrywillig verlaat het, het Wangemann daarvan beskuldig dat hy homself met "pouslike mag" beklee het.⁴⁹ Gepaardgaande hiermee is die konferensies van sendelinge van hulle gesagsposisies ontnem en is dit met sinodes vervang wat die sendelinge binne die sinodale gebied as

⁴⁵ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962" in *Argiefjaarboek vir Suid Afrikaanse Geskiedenis*, Vyftigste Jaargang, Deel ii, p. 3. (Hierna afgekort as "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," gevolg deur bladsynommer).

⁴⁶ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," p. 3.

⁴⁷ M. Wright: *German missions in Tanganyika 1891-1941: Lutherans and Moravians in the Southern Highlands*, p. 3.

⁴⁸ *Missionsberichte*, 1880, p. 168.

⁴⁹ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," p. 4.

stemgeregtigdes sou insluit. Ander amptenare van die kerk kon die sinodes bywoon, maar sonder enige stemreg, wat sou meebring dat inheemse Christene nie op sinodale vlak verteenwoordig kon word nie.

Wat betref sy houding oor die politieke regte van die inheemse bevolking, was hy ten gunste van die onderdrukking van enige opstand teen die wettige gesag. Hy het opstand gesien as 'n stryd tussen barbaarsheid en beskawing, asook 'n stryd tussen Christendom en heidendom. Hy het byvoorbeeld die oorwinning van die Engelse magte oor die Zoeloes in 1881 nie net voorsien nie, maar ook geregverdig. Hy het trouens die koloniserings van die ganse Suid-Afrika gesien as 'n middel tot 'n doel om die Evangelie te verkondig en beskawing aan die inheemse bevolking oor te dra.⁵⁰

Wangemann het gedurende sy tydperk in beheer van die werksaamhede van die BSG ook 'n fokusverskuiwing vanaf selfversorgende sendingdorpies na omliggende dorpsgebiede waargeneem en gekondoneer. Tog was sy missiologiese konsep duidelik. Sendingwerk moes tot plattelandse gebiede beperk bly aangesien die groot dorpe of stede se "beskaafde" bevolking se morele standaard van so 'n dekadente aard was dat dit nie binne die sfeer van tradisionele sendingwerk geval het nie. Volgens hom was dit 'n arbeidsveld wat heeltemal buite die teologiese en maatskaplike konsep van sending geval het. Daarby het sendelinge se opleiding ook nie voorsiening gemaak vir sodanige problematiek nie. Dit het duidelik geblyk uit die "Unterrichtsordnung des Berliner Missionseminars" van 1882.

Nie alleen sou hierdie klemverskuiwing nuwe uitdagings aan die sendingaksie van die sendinggenootskap stel nie, maar was dit ook 'n duidelike aanwysing dat die beleidmakers in Berlyn voeling met die werklikheid begin verloor het.

1.6 Kaapstad as stedelike sendinggebied.

Die verskynsel dat van die lidmate na die stede begin trek het waar hulle beter werk en beter betaling kon kry, het die aandag van die sendeling van Riversdal, Daniel Heese, getrek. Nadat die treinspoor vanaf Kaapstad tot by Riversdal in 1900 voltooi is, kon hy

⁵⁰ H.T. Wangemann: *Ein ReiseJahr in Süd-Afrika*, Deel ii, pp. 31-32.

sy lidmate wat na die stad verhuis het, gereeld gaan besoek. Hoewel hy sy Kaapstadse lidmate aangemoedig het om daar by die Morawiese gemeentes aan te sluit, was die kiem vir 'n stedelike Lutherse gemeente reeds gevestig. As gevolg van die spoorverbinding tussen Riversdal en Kaapstad is dit dus verstaanbaar dat die meeste van die Lutherse lidmate van Riversdal af sou kom. Selfs Heese se oproep van die kansel af kon nie die stroom werksoekers na Kaapstad stuit nie.⁵¹ Die maandelikse *Missionsberichte* maak melding van hierdie migrasie en die feit dat dit vir Heese van die uiterste belang was dat daar na die geestelike welsyn van hierdie mense omgesien moes word.⁵²

Heese het alreeds in 1886 'n kommissie gelei wat aan die Kaapse Sinode voorgestel het dat 'n volwaardige gemeente in Kaapstad gestig moes word. Die voorstel is egter deur die Komitee in Berlyn afgekeur. 'n Soortgelyke voorstel is in 1898 deur Johannes Göldner op 'n sitting van die Kaapse Sinode ingedien, maar het weer eens teenstand uit Berlyn ontlok. Die aanvang van stedelike sendingwerksaamheid op 'n semi-permanente basis was egter heel toevallig. Die sendeling Carl Gustav Gernecke is in 1883 na Zoar en Amalienstein gestuur om Daniel Heese met die werk daar te help. Hy het met met Heese se dogter, Pauline Bertha, getrou en is as volwaardige sendeling in in 1885 na Mosselbaai gestuur. Sy begeerte was egter om onder swart mense sendingwerk te doen en is hy dan ook in 1894 na Georgenholtz in Bavendaland gestuur. In 1898 moes hy as gevolg van die swak gesondheid van sy oudste seun na Duitsland vir behandeling gaan. Met sy terugkeer in 1899 is hy as gevolg van die Anglo-Boereoorlog egter verhoed om na Georgenholtz terug te keer. Dit was 'n gulde geleentheid vir Heese om die werk in Kaapstad onder gemeentelede voort te sit en het hy toe vir Gernecke gestuur om daar te werk totdat hy kon terugkeer na sy vorige gemeente. Gernecke is egter in 1903 na Ladismith gestuur en in Kaapstad vervang deur Carl Mueller. Ná Heese se dood in 1905 moes Mueller die werk in Riversdal oorneem en die Kaapse gemeentelede vandaar bearbei. Die Komitee het egter bewus geword van die groeiende behoefte om 'n voltydse sendeling in Kaapstad te hê en in 1907 is Mueller na Kaapstad gestuur met die opdrag om 'n gemeente aldaar te vestig. Mueller het vanuit sy basis in Woodstock

⁵¹ HHED: D. Heese; Verslag van Sinode, Haarlem, 1899.

⁵² *Missionsberichte*, 1899, p. 132.

‘n groot gebied in die Kaapse Skiereiland tot 1913 bearbei waarna hy deur August Ferdinand Manzke vervang is.⁵³

Ondanks die ywer van Daniel Heese en ander sendelinge in Kaapstad, was daar tot aan die begin van die twintigste eeu by die leiding van die BSG geen twyfel dat sendingwerk binne stedelike gebiede nie binne die raamwerk van hierdie Genootskap geval het nie. Wangemann se opvolger in 1895, Martin Gensichen, het op sy beurt weer vasgeskop teen die ekstra finansiële las wat sendingwerkzaamhede in die Kaapse stedelike gebied vir die Genootskap teweeg sou bring. Hierby het Gensichen ook ‘n sterk rassevooroordeel teenoor die moontlike aanstelling van bruin en swart evangeliste openbaar. Hy het byvoorbeeld aangevoer dat ‘n gemeente slegs deur ‘n blanke sendeling bedien kon word en dat sodanige sendeling weer op sy beurt onder die gesag van sy meerderes in Duitsland moes val. Die sendeling se meerderes was op hulle beurt net onderdanig aan God.⁵⁴ Gensichen was daarvan oortuig dat die kosmopolitiese stedelinge van Kaapstad nie deel uitgemaak het van die Genootskap se sendingopdrag nie en dat dit genoegsaam was as gemeentelede van tyd tot tyd deur die sendeling van Riversdal besoek sou word.

Die ywer en deursettingsvermoë van Heese en ander sendelinge het egter die deurslag vir ‘n volwaardige stedelike gemeente gegee en word so deur Karzek verwoord:

“The reluctance of the mission board in Berlin stands in strong contrast to the commitment, devotion, vision and allegiance with which the members of the congregation, the church elders, the local missionaries and their wives built up their church in Cape Town. One person must especially be mentioned here: Daniel Heese from Riversdale. He recognised the urbanisation movement at an early stage, developed the vision of an urban congregation and pursued this vision with love, consistence and cleverness against continuous resistance from his superiors.”⁵⁵

⁵³ T.Karzek: “The Berlin Mission Church in Cape Town, 1899-1923,” pp. 13-78.

⁵⁴ M. Gensichen: *Bilder von unserem Missionsfelde*, p. 55.

⁵⁵ T. Karzek: “The Berlin Mission Church in Cape Town, 1899-1923, pp. 118-119.

1.7 Die BSG en sy werksaamhede aan die einde van die 19de eeu – 'n terugblik

Die Maand- en Jaarberigte van die BSG wat op gereelde grondslag gedurende hierdie tydperk van ongeveer sestig jaar aan die Komitee in Berlyn gestuur was, moes sekerlik vir die beleidmakers bevredigende statistiek gewees het. Hoewel daar nie fenomenale groei was nie, was die gemeentes Amalienstein (1853), Ladismith (1856), Anhalt-Schmidt (1860), Riversdal (1868), Herbertsdale (1872), Mosselbaai (1879) en Laingsburg (1883) reeds stewig gevestig.⁵⁶ Zoar is teen 1888 weer eens aan die NG Sendingkerk teruggegee as gevolg van die weerstand teen die BSG en sy liturgiese gebruike. Talle buitestasies is in hierdie gebiede gevestig en nuwe bekeerlinge is op gereelde basis aangeneem en gedoop. Geletterdheid het toegeneem as gevolg van die beskikbaarheid van skole en die gemeentes het tot 'n groot mate aan die lidmate geestelike en sosio-ekonomiese sekuriteit verskaf. Die sendelinge wat oor hierdie tydperk by die sendingstasies en gemeentes betrokke was, kon tot 'n groot mate aanspraak maak op 'n tydperk van suksesvolle geestelike bearbeiding van die gekleurde inwoners van die Klein-Karoo en Suid-Westelike Distrikte van die Kaapkolonie.

Tog was die totale beeld alles behalwe rooskleurig en het die vrug van die sendingarbeid met groot persoonlike opofferings gepaard gegaan. Sendelinge se gesondheid het gely onder die omstandighede waaronder hulle gewerk het en sommige het op jeugdige ouderdom die hoogste prys daarvoor betaal. Verskeie gevalle van sendelinge wat gedurende hierdie tydperk eggenotes en talle kinders aan die dood moes afstaan, het voorgekom. Hulle werk is erg in die wiele gery as gevolg van 'n gebrek aan fondse wat teweeg gebring is deur ernstige droogtes en landbouplae – juis omdat soveel van die gekleurdens afhanklik was vir 'n bestaanswyse uit die landbousektor. Byna sonder uitsondering sou sendelinge kla oor die vyandigheid van die Anglikaanse kerk en die Nederduitse Gereformeerde Kerk wat hulle gemeentede afgerokkel het. Drankmisbruik en ander sosiale euwels het in menige gevalle ernstige pastorale toewyding geverg.

Op Mosselbaai sou die sendelinge veral met die negatiewe morele impak van die dorp se ligging as seehawe te doen hê, terwyl die Anglikaanse en Roomse Kerk hulle werk

⁵⁶ Datums verwys na die stigtingdatums van die gemeentes.

daar ondermyn het. Op Riversdal was Heese uiters bekommerd oor die groot getalle gemeentelede wat na Kaapstad getrek het. Op Laingsburg, waar sendingwerk toegespits was op die spoorwegwerkers, moes Ernst Gottschling, en later Johannes Göldner, 'n gebied wat oor ongeveer 700 km spoorlengte versprei was, bearbei.⁵⁷

Vir die BSG in Berlyn – en in die Wes-Kaap – moes die grootste teleurstelling stellig die feit gewees het dat die proefneming om ekonomies selfstandige landelike gemeenskappe op die been te bring, nie geslaag het nie. Daarby is die Genootskap se verbintenis met sy “moedersendingstasie”, Zoar, amper op 'n gewelddadige wyse beeindig. Teen die einde van die eeu was dit ook duidelik dat finansiële probleme ernstige afmetings aangeneem het en dat dit in die Wes-Kaap onvermydelik sou lei tot die verkoop van vaste eiendom, waaronder Amalienstein. Scheffler som dit so op: “Op Amalienstein het toestande drasties verander. Reeds in 1885 toe dr. Wangemann met sy tweede Afrika-reis Amalienstein besoek, kom die wenslikheid van die verkoop van Amalienstein ter sprake. Dit was duidelik dat die onderneming, om die gemeentelede 'n geleentheid te gee om ook wat selfrespek en lewensstandaard betref, vooruit te kom, nie geslaag het nie. Met enkele uitsonderinge het hulle arm gebly. Die voordele van die voorgedyskap waaraan die inwoners onder die stelsel onderwerp was het nie teen die nadele opgeweeg nie. 'n Moeilikheid was egter dat 'n idee by die inwoners ontstaan het dat hulle by die aanleg en ontwikkeling van die stasie 'n medebesitreg op die grond gekry het. In die Berlynse sending was dit die gebruik dat die gemeente geld insamel vir die instandhouding van hulle geboue, soos kerk en skool, en ander gemeentelike behoeftes, maar die salarisse van die sendelinge was die verantwoordelikheid van die Berlynse Sendinggenootskap.”⁵⁸

Opvallend van die bogenoemde tydperk is dat die sendelinge van die BSG, anders as dié van die Londense Sendinggenootskap, 'n beleid van nie-inmenging in die politiek van die land gevolg het. Dit was afgesien van die feit dat die sogenaamde “heidene” wat hulle bearbei het, 'n integrale deel van die sosio-ekonomiese en politieke vraagstukke van die land, en spesifiek die Wes-Kaap was. Dit was ten spyte van die feit dat die geestelike sowel as materiële welvaart van hulle bedieningsveld direk daardeur beïnvloed kon word. Volgens Gerhard Jooste het dit gespruit uit 'n piëtistiese

⁵⁷ *Jahresberichte*, 1899, p. 18.

benadering uit die vroeë 18de eeu en wat 'n algemeen aanvaarde en onbetwiste benadering in die sendingaktiwiteite van die BSG was.⁵⁹

Dit is dus nodig om nie net die aard en omvang van die sendelinge se aktiwiteite nie, maar ook hulle posisionering binne 'n groter diverse gemeenskap in konteks te plaas. In hulle werk oor die vervlegtheid van sendinggenootskappe met kolonialisme en imperialisme, wys die Comaroff-egpaar daarop dat die resente historiografie 'n groter bewussyn ontwikkel het vir die verskille wat daar binne die koloniserende gemeenskappe self geheers het. Die sendelinge was in 'n komplekse situasie vasgevang en het verskillend daarop gereageer.⁶⁰ Margaret Donaldson pleit weer vir 'n meer gedifferensieerde beoordeling: "The missionaries often found themselves in the middle of tensions for which they had not been prepared.... And missionaries themselves, though often lumped together, were a diversified bunch."⁶¹

Die Berlynse sendelinge was geen monolitiese denkgroep nie en het ook geensins blanke imperialisme direk ondersteun nie. Van Jaarsveld het reeds in 1953 daarop gewys dat geskiedskrywing in hierdie verband apologeties van aard is en dat 'n meer kritiese metodologie nodig is.⁶² Jooste voer dan ook ten regte aan dat die invloede van die kerk op die gemeenskap, en omgekeerd, aan die orde gestel moet word en dat daar weinig navorsing gedoen is om die sosio-politieke wisselwerking tussen die gemeenskap en die Berlynse Sendinggenootskap uit te lig.⁶³

Met die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog in 1899, waarin die Boererepublieke en die Britse regering direk teen mekaar te staan gekom het, het daar nuwe politieke kragte in werking getree en sou die polities-neutrale Duitse sendelinge politieke keuses moes uitoefen wat in die negentiende eeu nie nodig was nie. Vanaf die begin van die twintigste eeu sou hulle besluite moes neem wat óf by hulle gekleurde lidmate, óf by

⁵⁸ J.C. Scheffler: "Zoar en Amalienstein," p. 15.

⁵⁹ G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap: "Die Berlynse Sendinggenootskap in die Unie van Suid-Afrika." (Ongepubliseerde D.D. Proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1996), Inleiding, p. 1 (Hierna G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek," gevolg deur bladsynommer).

⁶⁰ Sien in hierdie verband die werk van J.en J.Comaroff: *Of Revelation and Revolution: Christianity, colonialism and consciousness in South Africa*, Vol. 1.

⁶¹ M. Donaldson: "Nineteenth-Century Missionaries: The need for contextualised History," *Studia Historiae Ecclesiasticae*, X1, 1992, p. 72.

⁶² F.A. van Jaarsveld: *Van Apologetiek en Objektiviteit in ons Kerkgeskiedenis, twee krities-metodologiese opstelle*, pp. 53-76.

die blanke werkgewers van die lidmate, óf by die regering van die dag, ongewild sou wees.

Hierdie aspekte word in die volgende hoofstukke aangespreek.

⁶³ G.J. Jooste: “Ras, Volk en Politiek,” Inleiding, p. 6.

Hoofstuk 2

Die Anglo-Boereoorlog, Berlynse sendelinge en Lutherse lidmate en nagevolge, 1899-1914.

2.1 Inleiding

Vanaf die aanvang van hulle werksaamhede in Suid-Afrika in 1834, en meer spesifiek in die Kaapkolonie in 1838, het die sendelinge van die BSG hulle in 'n netelige posisie bevind in dié opsig dat hulle hul in 'n Brits beheerde gebied bevind het. Die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog (ABO) in 1899, en die inval van die Boerekommando's in die Kaapkolonie, het hierdie situasie meer kompleks gemaak.

Die persepsie het in Duitsland sowel as in Suid-Afrika bestaan dat die Duitse regering empatie met die Boererepublieke gehad het. Dit was egter 'n persepsie wat hoofsaaklik deur die Duitse pers en sekere Afrikaner-nasionaliste geskep is. Van belang, egter, is die feit dat die meeste van die sendelinge van die BSG se simpatie by die Boererepublieke gelê het. Daarby was die ABO die katalisator in die ontwaking van nie net Afrikaner-nasionalisme nie, maar ook die bewuswording van 'n eie identiteit in die gelede van die gekleurde bevolking van die land. Baie gekleurdes het hulle by die Britse magte aangesluit met die hoop dat 'n Britse oorwinning vir hulle politieke regte sou bring. Dit het gelei tot die stigting van die African Political Organisation (APO) in 1902. Dit was egter 'n droom wat nooit bewaarheid sou word nie. Boonop het dit blank-bruin-verhoudinge onder druk geplaas. Die sendelinge het die APO beskou as 'n anti-Christelike beweging wat hulle sendingbedrywighede bedreig het en wat met alles in hulle vermoë beveg moes word.

Op feitlik al die stasies in die Wes-Kaap is werksaamhede deur strydende Boere- en Britse magte ontweig, maar nooit tot so 'n mate dat werksaamhede beëindig moes word

nie. Die eerste oorlogsjare van die twintigste eeu sou egter al hoe meer die sendelinge en lidmate in 'n posisie plaas waarin politieke besluite vir of téén Britse imperialisme geneem moes word.

2.2 Oorlog en Vrede: Sendelinge en lidmate in die spervuur

Die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog in Oktober 1899 het 'n verwoestende uitwerking op die hele suidelike Afrika gehad waarin alle groepe direk geraak was - ook die Duitse sendelinge en hulle lidmate.

Hoewel dit in die eerste plek 'n stryd tussen Brittanje en die (blanke) burgers van die twee Boererepublieke was, het die sendelinge van alle genootskappe en hul swart en bruin lidmate teen hulle sin by die militêre- en magstryd betrokke geraak. Boonop was die uitwerking van die oorlog nie net beperk tot die verskillende sendinggenootskappe se werk binne die twee Boererepublieke nie. Dit het ook oorgespoel tot die Berlynse sendingstasies in Natal en die Kaapkolonie.

Die direkte uitwerking op die Berlynse Sendinggenootskap was sodanig dat daar reeds in 1904 'n artikel in Duitsland verskyn het om aan te toon hoe nadelig die Genootskap - lidmate, sendelinge en ook die finansiële bates en besittings deur die oorlog getref is.¹ In die meer onlangse verlede, tydens die honderdjarige herdenking van die Anglo-Boereoorlog, het die lotgevalle van swartmense wat (ook) in konsentrasiekampe aangehou is, die verbeelding van alle Suid-Afrikaners aangegryp. Talle van hierdie swartmense was lidmate van die BSG.

Ulrich van der Heyden, mede-outeur van die publikasie *Mission und Gewalt*, het ook in 'n resente publikasie oor die invloed van die oorlog op die BSG in Suid-Afrika geskryf. In sy artikel "Der 'Burenkrieg' und die deutschen Missionsgesellschaften" het hy die uitwerking van die oorlog op die daaglikse lewe van die sendelinge en lidmate behandel;

¹ Gabriel Sauberzweig Schmidt: "Der Einfluß des Südafrikanischen Krieges auf den äußern und inneren Zustand der Berliner Mission in Südafrika" in *Allgemeine Missions-Zeitschrift*, 31, 1904.

so ook die moord deur Australiese soldate op die sendeling Daniel Heese (junior) en hoe hierdie gebeure in die Duitse *Reichstag* gedebateer was omdat daar (verkeerdelik) aanvaar was dat hy 'n Duitse burger sou wees. Van der Heyden het ook die lot van ander sendelinge, onder andere August Prozesky wat deur die Britse owerheid van hoogverraad beskuldig is en as krygsgevangene in aanhouding geplaas is, in hierdie artikel behandel.²

Van der Heyden het melding gemaak van die vernietiging van geboue, voorrade, diere - insluitende perde en vee - deur beide Boere en Britse soldate. Verder het hy uitgebrei oor die verskynsel dat swartmense eenvoudig gedwing was om die strydende partye as transportryers, diensknegte of in ander hoedanighede soos verspieders te dien.³ Die Hermannsburgse Sendinggenootskap wat ook in Transvaal en Natal werksaam was, was minder deur die oorlog beïnvloed omdat hulle veel minder sendingstasies as die Berlynse Genootskap besit het en dus nie so erg in die spervuur beland het nie. In die westelike Kaapkolonie was die Rynse en Morawiese Genootskappe weens hulle ligging naby Kaapstad - en dus grootliks buite die bereik van Boere-kommando's - ook minder nadelig as die Berlynse stasies in die Klein Karoo getref.

In 'n tweede publikasie het dieselfde outeur die breër tema van politieke verhoudings tussen die Britte, Boere en Duitsland bespreek en tot die slotsom gekom dat openbare mening min te doen gehad het met die geheime diplomاسie wat agter die skerms tussen die Britte en Duitsers gevoer was.⁴ Ondanks die tradisionele en populêre beeld dat die Duitse Keiser die Boere goedgesind was (en hulle van wapentuig voorsien het), het die Duitse regering die Britte in hul stryd teen die Boererepublieke heimlik gesteun. Tydens die aanloop tot die Anglo-Boereoorlog het Duitse simpatie met die Afrikaners in veral die Boererepublieke valse verwagtings geskep.

² U. van der Heyden: "Der 'Burenkrieg' und die deutschen Missionsgesellschaften" in *Mission und Gewalt. Der Umgang christlicher Missionen mit Gewalt und die Ausbreitung des Christentums in Afrika und Asien in der Zeit von 1792 bis 1918/19*. (Hierna aangedui as "Der 'Burenkrieg' und die deutschen Missionsgesellschaften"). Kyk ook die werk van Oskar Prozesky, *Hope Farm*, wat oor die hoogverraadsaak handel. Oskar Prozesky is 'n kleinseun van August Prozesky.

³ U. van der Heyden: "Der 'Burenkrieg' und die deutschen Missionsgesellschaften," pp. 210-215.

⁴ U. van der Heyden: *Diplomasie en politiek: die pers, die Boererepublieke en Duitsland tydens die Anglo-Boereoorlog*. (Hierna aangedui as *Diplomasie en politiek*), pp. 21-28.

In die studie van Van der Heyden word 'n nuwe perspektief op hierdie Duits-Suid-Afrikaanse – of dan Duits-Transvaalse – verhouding belig. Dit blyk dat die Duitse pers hier die koers ten opsigte van anti-Britse imperialisme, en pro-Boere propaganda, aangegee het. Hieruit blyk dit ook dat die openbare sentiment nie in ooreenstemming met amptelike Duitse beleid was nie aangesien die Duitse regering nie op daardie tydstip gereed vir 'n militêre konfrontasie met Brittanje was nie. Van der Heyden verwys na hierdie verskynsel as volg: “In nuusblaaië, talryke brosjures en boeke, geïllustreerde tydskrifte en tydens openbare vertoon van nasionalistiese organisasies is 'n idilliese beeld geskets van die sedes en gebruike van die Boere, wat as “stamgenote” uitgebeeld is en 'n groot historiese sending onder die “swart hordes” moes vervul. Hulle is geskets as draers van die Nederduitse taal en literatuur in Suid-Afrika, wat hulle boonop teen die magtige Engelse ryksbouers en imperialiste se juk moes verweer. Dié propaganda het met die Jameson-inval aan die einde van 1895 die laaste stukrag gekry.”⁵

Hoewel die Berlynse sendelinge gepoog het om 'n beleid van politieke neutraliteit te handhaaf, was dit vir die oorgrote meerderheid van hulle moeilik om nie simpatie vir die strydende Boere te hê nie. Dit was egter in veral die Britse Kaapkolonie, en tot 'n mindere mate in Natal, waar die sendelinge vasgevang was in 'n stryd tussen 'n opkomende Afrikanernasionalisme en Britse kolonialisme wat tot 'n hoogtepunt gedryf is deur die Anglo-Boereoorlog.

Die sendelinge het empatie met die Afrikaners in die Kaapkolonie gehad, maar was nie blind vir hulle foute nie. Hierdie houding teenoor die Afrikaners word weerspieël in berigte wat periodiek vóór, tydens en ná die Anglo-Boereoorlog in die *Missionsberichte* en *Jahresberichte* verskyn het. Talle van hierdie waarnemings deur die sendelinge oor die gesindhede van Afrikaners, asook kritiek en sosiale kommentaar wat die sendelinge amper terloops vermeld het, sou dekades later tot ernstige politieke en sosiale spanning binne die Suid-Afrikaanse samelewing lei. Die ironie was dat beide die Afrikaners en die Engelstalige blankes in Suidelike Afrika wel 'n breë koloniale mentaliteit teenoor

⁵ U. van der Heyden: *Diplomasie en Politiek*, p. 29.

gekleurdes gehandhaaf het. Ook die Duitse sendelinge het by meer as een geleentheid dieselfde mentaliteit teenoor hulle gekleurde lidmate geopenbaar.

2.3 Die BSG-sendelinge in die Wes-Kaap tydens die Anglo-Boereoorlog

Die algemene gesindhede wat daar tussen Afrikaners en Engelse, asook tussen wit en bruin, vóór en tydens die Anglo-Boereoorlog in die BSG se werksgebiede in die Kaapkolonie geheers het, is periodiek in die *Missionsberichte* en *Jahresberichte* van die BSG vermeld. So ook die wisselwerking tussen die Berlynse sendelinge en hierdie groepe.

Die Berlynse sendeling op Herbertsdale, wat voor die aanvang van die Anglo-Boereoorlog normaalweg die blanke boere (Afrikaners) goedgesind was, het in 1900 gekla dat van die boere die Britse koloniale regering se pogings om werk en kontantinkomstes vir verarmde en hongerlydende gekleurdes te skep, ondermyn het deur nie aan hulle werksgeleenthede te gun nie en liewers blankes in diens te neem.⁶

Met die verloop van die oorlog, en die verslegtende ekonomiese posisie waarin blankes hulle ook bevind het, het die tradisionele, “koloniale” houdings teenoor wie watter soort werk verrig, verander. Blankes wat tevore nooit eenvoudige, laagbesoldigde werk wou verrig nie, het nou op plase as veewagters werk verkry tot uitsluiting en nadeel van gekleurdes wat vroeër (en tradisioneel) altyd hierdie soort werk gedoen het.⁷

Dit was egter nie net Afrikaners wat die lot van gekleurdes laat versleg het nie. In nóg 'n berig uit hierdie tydperk meld die sendelinge dat gekleurdes veral erg getref is deur die ekonomiese ontwinging van die oorlog en dat talle verarmdes van Herbertsdale na Mosselbaai verhuis het om daar werk in die bedrywige hawedorp te vind.⁸ Hier was die

⁶ *Missionsberichte*, 1900, p. 117.

⁷ *Missionsberichte*, 1899, p. 66.

⁸ *Missionsberichte*, 1899, p. 66.

werkgewers gewoonlik Engelse of uitlanders waarvan die meeste Jode was.⁹ Volgens die sendingberigte was dit juis hierdie groep wat verkies het om armblikes eerder as gekleurdes in diens te neem. Hierdie verskynsel weerspieël die breë koloniale mentaliteit wat al die blanke groepe, ongeag taal of geloof of ekonomiese stand, in gemeen gehad het.

Spanning het ook tussen die Duitse en Engelse sendelinge ontstaan. Een van die grondoorsake vir hierdie spanning is waarskynlik geleë in die piëtistiese en streng dogmatiese benadering van die Duitse sendelinge teenoor die meer humanistiese en pragmatiese beskouings van die “Engelse” sendelinge in die algemeen.

Op Riversdal het die sendeling Daniel Heese (sr), wat vóór die oorlog reeds Britse burgerskap aanvaar het,¹⁰ gekla dat sy Engelsspreekende kollega daarop uit was om sy lidmate af te rokkel. Dit het veral plaasgevind wanneer van hulle onder sensuur geplaas is. Hy het voorts vermeld dat hy veel beter met die Afrikaanse sendeling, Joubert, saamgewerk het as met die “Engelse” sendelinge.¹¹

Hoewel daar waarskynlik geen politieke verband bestaan nie, is die volgende insident van belang om aan te toon hoe “Afrikaans” die gekleurdes van die Klein Karoo en kuststrook was ten spyte van die Engels-koloniale invloede van die tyd in die Kaapkolonie. Terwyl gekleurdes dikwels pro-Engels (of pro-Brits) was, veral diegene wat lidmate van die Anglikaanse Kerk was, het hulle die Berlynse sendeling, Heinrich Howe, wat toevallig Plettenbergbaai besoek het, versoek om vir hulle in Afrikaanse Hollands te preek omdat hulle Engels so sleg verstaan het.¹² In wese het die gekleurde inwoners van hierdie gebied

⁹ In die *Jahresberichte* van 1899, p. 13, word die volgende berig: “Hinzu kommt, dass fast alles, was in dem Distrikt gewonnen wird, durch gewissenlose jüdische Händler nach dem Kriegsschauplatz gesandt wird, und so die Lebensmittel von Woche zu Woche teurer wurden. Handel und Gewerbe stehen fast still, so dass für die armen Leute nur wenig Verdienst zu finden ist.”

¹⁰ Hierdie sendeling het blykbaar reeds vóór die oorlog vrywillig van sy Duitse burgerskap afstand gedoen en Britse burgerskap aanvaar. Dit ten spyte van die feit dat hy noue bande met Duitsland behou het en verskeie van sy kinders in Duitsland laat skoolgaan het. Kyk J.A. Heese: *Grossvater und Grossmutter Heese*, p. 60.

¹¹ *Missionsberichte*, 1899, p. 53.

¹² *Missionsberichte*, 1899, p. 53.

dieselfde kultuur as die Afrikaners beoefen, maar was nie sosiaal of kultureel deur die Afrikanersamelewing óf deur die Engelstalige blankes aanvaar nie.

Met die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog is die sendingwerk van die BSG op Laingsburg onmiddellik en direk beïnvloed. Weens Laingsburg se geografiese ligging op die hoofspoorlyn na die Boererepublieke, sou hierdie gemeente heel eerste deur die oorlog geraak word. Die grense van hierdie gemeente, wat in 1884 gestig is, het oor 'n gebied van 700 kilometer gestrek en het hoofsaaklik uit spoorwegwerkers en plaasarbeiders wat langs die spoor gewoon het, bestaan. Die bediening van lidmate het sover noord as De Aar gestrek en reeds in 1899 is daar berig dat die oorlog, saam met droogte en armoede, die werk daar ernstig ontwrig het.¹³ Die werk van die plaaslike sendeling, eerwaarde Robert Göldner, is ook bemoeilik deurdat sy vrye toegang tot spoorwegvervoer (vrypas) opgeskort is aangesien die spoorweg vanaf 1900 uitsluitlik vir die vervoer van troepe en oorlogsmateriaal gebruik is. Dit het veroorsaak dat hy De Aar eers in September 1900 na verloop van elf maande weer kon besoek. Daarby is treinspoorwerkers opgekommandeer om brûe te bewaak en kon hulle nie meer kerkdienste bywoon nie.¹⁴

Op Amalienstein het verskeie mans by die Britse leër in 'n nie-vegtende hoedanigheid aangesluit en was die ekonomiese bedrywighede en geestelike versorging van die lidmate gekniehalter deur die algemene reisverbod wat deur die regering ingestel is.¹⁵ Die beweegrede hiervoor was, soos in die vorige eeu, waarskynlik finansieel van aard, maar dit het die werk van die sendelinge erg bemoeilik veral die besoek aan buiteposte. Teen die tweede helfte van 1900 het Boeremagte die Kaapkolonie binnegeval en het hulle onder andere deur Amalienstein getrek. Verskeie gevegte tussen Boere en Britse troepe het ook in die omgewing plaasgevind.¹⁶ Op Riversdal het slegs die sendeling Heese die voordeel gehad dat sy bewegingsvryheid nie aan bande gelê is nie vanweë sy Britse

¹³ *Jahresberichte*, 1899, pp. 18-19.

¹⁴ *Jahresberichte*, 1900, p. 27.

¹⁵ *Jahresberichte*, 1900, p. 30.

¹⁶ *Jahresberichte*, 1901, p. 12.

onderdaanskap.¹⁷ Dit het hom die gramskap van sommige Republikeins-gesinde Afrikaners op die hals gehaal. Toe 'n Boer in skermutselinge suid van die dorp gewond is, was dit egter juis hierdie sendeling se vrou en dogters wat hom verpleeg het.¹⁸

Op Ladismith is groot druk op die beperkte lewensmiddele en hulpbronne geplaas aangesien die hele distrik hom in 'n "belagerungszustand" bevind het. Niemand kon die dorp verlaat nie en kerkklokke durf ook nie gelui word nie. Gekleurdes was bewapen en moes dag en nag op 'n gereedheidsgrondslag wees; plaaslike inwoners moes ook ná gevegte help met die verpleging van gewondes.¹⁹ Die bewapening van gekleurdes het 'n nog groter wig in die verhouding tussen die oorwegend Afrikanergemeenskap en die gekleurde bevolking van die gebied gedryf. Op Herbertsdale is krygswet afgekondig en alle voorrade en lewensmiddele is gekonfiskeer. Die sendeling, Johann Kikillus, was hiervolgens verplig om sy twee perde teen halfprys aan die Britse owerhede te verkoop wat veroorsaak het dat hy nie sy buiteposte kon besoek nie. Op 10 September 1901 het 'n Boeremag die dorpie binnegeval en beslag gelê op alle bruikbare lewensmiddele en ook die telegraafstasie vernietig.²⁰

Vanaf Mosselbaai het die sendeling, Friedrich Ecker, berig dat Boeremagte die waterleiding vernietig het en dat alle blanke mans opgeroep en saam met 150 gekleurdes onder die wapen geplaas is. Die res van die gekleurdes moes skanse om die dorp grawe en krygswet het verhoed dat die plaaslike sendeling sy buiteposte kon besoek.²¹

Die afgeleë Amalienstein het ook nie die politieke spanning tussen Britte en Boere (en aan die ander kant die bruin lidmate) vrygespring nie. Volgens berigte in 1901 is die sendeling Carl Prozesky van onpatriotiese gedrag beskuldig omdat hy na bewering 'n lidmaat weens sy pro-Britse houding kerklidmaatskap sou ontsê het. Daar is ook 'n gerug versprei dat Prozesky slegs vir die Boere sou gebid het en nie ook vir die Britse vorstin

¹⁷ *Jahresberichte*, 1901, p. 14.

¹⁸ J.A. Heese: *Grossvater und Grossmutter Heese*, p. 66.

¹⁹ *Jahresberichte*, 1901, p. 13.

²⁰ *Jahresberichte*, 1901, p. 12.

²¹ *Jahresberichte*, 1901, p. 1.

en haar soldate nie. Hierdie beskuldigings is deur die hof ondersoek, maar die magistraat het Prozesky op hierdie aanklagte onskuldig bevind.²²

In dieselfde verslag is ook berig dat 72 lidmate van die BSG by die Britse magte aangesluit het en dat die sendeling vir hulle 'n afskeidsdiens in die kerk gehou het-waarskynlik gelei deur Carl Prozesky.²³ Prozesky was egter in beginsel gekant teen die wyse waarop die agente wat die rekrutering vir die Britse of koloniale leër gedoen het. Volgens hom is die inwoners gedreig dat indien hulle nie vrywillig aangesluit het nie en so 'n goeie verdienste kon bekom, hulle verplig sou kon word om sonder enige vergoeding in die Britse leër te dien.

Met die verloop van die oorlog het die skadelike uitwerking op die sendingwerk toegeneem.

Op 25 Januarie 1901 was daar algehele dronkenskap op Ladismith toe gekleurde inwoners deur Britse agente, wat hulle vir militêre diens wou werf, ruimskoots op sterk drank trakteer is. Onder die besopenes was omtrent honderd lidmate van die BSG van Amalienstein en Zoar. Die sendeling het hieroor by die magistraat gekla, maar sy klagtes het op dowe ore beland. Dit was uit moedeloosheid wat hy oor sy lidmate geskryf het: "Gott hilfe ihnen und nehme sie in seinem Schutz!"²⁴

Die sendeling wat Amalienstein vir die volle duur van die oorlog bedien het, Carl Prozesky, het benewens bogenoemde insident, ook ander redes gehad om anti-Brits te wees.

Carl Prozesky se broer, August, is deur die Britse militêre owerheid van hoogverraad aangekla omdat hy die gesag van die Boere-administrasie aanvaar het toe hulle in Natal die distrik waar sy sendingstasie, Königsberg, was, ingeneem het. Sy verweer was dat die Boere in daardie stadium die *de facto* regering was en dat hy gewoon sy burgerlike plig

²² *Missionsberichte*, 1901, pp. 95-96.

²³ *Missionsberichte*, 1901, pp. 95-96.

²⁴ *Missionsberichte*, 1901, p. 97.

gedoen het omdat hy, as goeie Lutheraan, die staatsgesag onderdanig was. Desondanks is hy skuldig bevind, een jaar gevangenisstraf opgelê en met 'n verdere £500 beboet.²⁵

In die lig hiervan is dit te verstane dat Carl Prozesky moontlik nie altyd onpartydig was in sy uitsprake oor die oorlog nie. Dit verklaar dan ook sy beriggewing oor die Boere en Britse troepe wat deur die sendingstasie getrek het. Volgens hom het die Boere deur Amalienstein getrek sonder om skade aan eiendom te veroorsaak of die plaaslike inwoners tot steurnis te wees. Hierteenoor sou die Britse soldate volgens hom elke keer 'n spoor van verwoesting agtergelaat wanneer hulle in groot getalle deur Amalienstein getrek het.²⁶

Later het Prozesky ook berig dat die Britse soldate dikwels die guns van die jong meisies van Amalienstein wou wen en moes die sendeling intree om die meisies "se eer te red." Tog het die sendeling aangebied om Britse offisiere gratis te huisves. Hiervoor is die sending materieël beloon deur die geld wat die offisiere in die kerk se sendingkollektebus, 'n "Missionsneger," geplaas het.²⁷

Carl Prozesky se positiewe houding oor die gedrag van die Boerekommando's is nie deur sy kollega, Johann Kikillus, op Herbertsdale gedeel nie. Die Boerekommando van omtrent vyftig man wat die dorp ingeval en die huise geplunder het, het ook die sendeling persoonlik vir kontantgeld deursoek. Nadat hulle slegs geld ter waarde van ses Duitse mark op hom gevind het, het hulle hom laat gaan.²⁸

Op die BSG buitepos op Brandwag, naby Mosselbaai, het die Boere die plaaslike inwoners met sambokke gedreig om as agterryers by die Boerekommando aan te sluit.²⁹ Verder het Kikillus ook berig dat die gekleurde inwoners in ander gebiede in gedurige vrees vir die Boere geleef het. Ook op Haarlem in die Langkloof het die plaaslike

²⁵ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, p. 344.

²⁶ *Missionsberichte*, 1901, pp. 459-461.

²⁷ *Missionsberichte*, 1902, p. 301. Die "Missionsneger" was 'n afbeelding van 'n swart man. Wanneer 'n muntstuk in 'n opening geplaas is, het die figuur sy kop as gebaar van dankbaarheid op en af geknik.

²⁸ *Missionsberichte*, 1902, p. 311.

²⁹ *Missionsberichte*, 1902, p. 311.

sendeling berig dat 'n groot aantal van sy lidmate na Knysna gevlug het toe hulle hoor dat 'n Boerekommando na die Langkloof op pad was. Die gevolg hiervan was 'n tydelike afname in die getal bruin skoolkinders in die sendingskool en 'n toename in blanke kinders wat die skool bygewoon het.³⁰ Die eienaar van die sendingwinkel op Haarlem, die seun van 'n Berlynse sendeling, het persoonlik groot skade gelei toe die Boerekommando onder kommandant Kritzinger, sonder betaling kos en ander voorrade uit sy winkel geneem het. Kort daarna het die Britse soldate die res van sy voorraad opgekommandeer en daarvoor 'n bewys geteken. Die bewys was egter waardeloos toe hy die geld van die regering wou eis.³¹

Een van die grootste struikelblokke vir die werk van die BSG was die feitlik totale reisverbod wat tydens die oorlog gegeld het. Die sendelinge kon geen buiteposte besoek nie en die bruin lidmate kon ook nie vryelik beweeg om kerkdienste of nagmaal by te woon nie. Troues kon nie op buitestasies plaasvind nie, kinders kon nie gedoop word nie en nagmaal kon ook nie bedien word nie. Carl Prozesky het slegs één keer verlof gekry om lede van sy gemeente wat vanaf Amalienstein na Oudtshoorn toe getrek het, te gaan besoek.³² Dit was slegs die Britse onderdaan, Daniel Heese, wat vanaf Riversdal vryelik die buiteposte van die sendingstasie rondom die dorp kon besoek.

2.4 Die verhoudig tussen Berlynse sendelinge en Afrikaners buite die Kaapkolonie

Die oorlog in die Boererepublieke het 'n blywende merk op die verhouding tussen Afrikaners en Berlynse sendelinge gelaat wat later in die twintigste eeu vir die Berlynse sendelinge in die algemeen, en ook die Wes-Kaap, polities nadelig sou wees. Hierdie eng-vervlegde verhouding word in die *Missionsberichte* en *Jahresberichte* van die oorlogstyd en na-oorlogsjare gereflekteer.

In 1901 het in die *Missionsberichte* 'n verslag verskyn waarvolgens die BSG in Duitsland 36 000 Mark ingesamel het vir 'n spesiale fonds onder die titel: "Ich kann nicht sehen das

³⁰ *Jahresberichte*, 1901, p. 136.

³¹ J.A. Heese: *Grossvater und Grossmutter Heese*, p. 67.

³² *Missionsberichte*, 1902, p. 305.

Knaben Sterben” wat finansiële ondersteuning aan die noodlydende Boeregesinne en die Berlynse sendelinge moes bied.³³ Die fonds het klaarblyklik slegs blanke noodlydendes in gedagte gehad hoewel daar ook berig is oor die nood van bruin en swart Suid-Afrikaners. In die *Missionsberichte* is vermeld van 3 000 blanke vrouens en kinders, vergesél van 1 500 gekleurdes, wat deur Britse soldate na Bethanie, die eerste sendingstasie van die BSG, gebring is. Almal, wit en swart, was bestem vir ‘n Britse konsentrasiekamp. Hierop was die sendelinge se kommentaar: “Was für Elend haben diese Leute auszustehen! Der HERR erbarme sich und gebe bald Frieden!”³⁴ Vermoedelik het die klem op die blankes geval as die oogmerke van die spesiale fonds in ag geneem word.

In dieselfde uitgawe van die sendingberigte is ook vermeld dat ‘n kommando Boere op die sendingstasie van Johannes Petrick op Douglas aangekom het en hom gevra het om vir hulle ‘n kerkdiens te hou. Die Boere het met bandoliers oor die skouer en gewere in die hand die diens bygewoon.³⁵ Hierdie daad weerspieël die vertroue wat die Boere in die Berlynse sendelinge gehad het al was dit moontlik die misplaaste vertroue en hoop waarvan Van der Heyden melding gemaak het.

In die *Missionsberichte* is ook oor die moord op die sendeling Daniel Heese (jr) in die Noord-Transvaal deur Australiese soldate vermeld.³⁶ Hierdie moord, wat tot ‘n internasionale insident gelei het en wat in die *Reichstag* in Berlyn onder bespreking was, het by familieleden van die slagoffer en talle ander Berlynse sendelinge tot anti-Engelse en pro-Afrikaner sentimente gelei wat vir dekades lank sou voortbestaan.³⁷

Die *Missionsberichte* het egter ook aangetoon hoe swart lidmate deur die Britse soldate benadeel is. Op Woyenthin (ongeveer 30 kilometer vanaf Heidelberg in die destydse Transvaal) is die sendeling, Hermann Düring, en 950 lidmate van die stasie af verwyder “om hulle teen die Boere te beskerm”. In die proses is al hulle skape, perde en kos deur die

³³ *Missionsberichte*, 1901, p. 309.

³⁴ *Missionsberichte*, 1901, p. 214.

³⁵ *Missionsberichte*, 1901, p. 309.

³⁶ *Missionsberichte*, 1901, p. 309.

³⁷ Persoonlike mededeling: H. F. Heese, Somerset-Wes, 5 Februarie 2005.

Britte opgekommandeer om te verhinder dat dit in die hande van die Boere sou val.³⁸ Hieroor skryf Zöllner en Heese agt dekades later in meer detail: “Die 'sendingstasie het 'n groot terugslag beleef toe die Engelse troepe gedurende die Tweede Vryheidsoorlog dit gestroop het, die helfte van die huise van die inwoners met alles wat daarin was verbrand het en die inwoners verjaag het. Hermann is gevange geneem onder die aanklag dat hy opruiende toesprake teen die Engelse gehou het en die vegtende Boere van kos voorsien het.”³⁹ Laasgenoemde feite is nie in die amptelike berigte van die tyd vermeld nie en versterk die standpunte van Ulrich van der Heyden in sy *Diplomasie en Politiek* waarin daar tussen 'n amptelike en nie-amptelike Duitse standpunt onderskei is.

Waarskynlik om nie van eensydige beriggeweging oor die oorlog beskuldig te word nie, het die Komitee in Berlyn ook oor die skadukant van die Boeremagte gerapporteer. Só is daar berig dat 220 manlike lidmate van die BSG op Botshabelo eenvoudig deur Boerekommando's opgekommandeer is om as agterryers te dien.⁴⁰

Die feit dat die Berlynse sendelinge oorwegend pro-Boer, of Afrikanergesind was, en soms die lot van die Boere tydens die Anglo-Boereoorlog gedeel het, wat ook tronkstraf of aanhouding ingesluit het, was nie altyd goeie nuus vir die werk van die BSG binne die konteks van die Kaapse Sinode nie. In die Kaapse kerk was die lidmate van die BSG méér pro-Engels as wat die sendelinge was. Hierdie verdeelde lojaliteite sou later ook tot botsende standpunte binne die kerk en die kerkleiding in Duitsland te voorskyn kom met die pro-Afrikaanse houding van die meerderheid Berlynse sendelinge wat in Suid-Afrika werksaam was.

2.5 Die Berlynse sendelinge en die African Political Organisation (APO) in die Wes-Kaap, 1902 – 1914

Soos reeds aangedui, het die omstandighede waaronder die Berlynse sendelinge in die suidwestelike deel van die Kaapkolonie gewerk het aansienlik verskil van dié van hulle

³⁸ *Missionsberichte*, 1901, p. 117.

³⁹ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, p. 69.

⁴⁰ *Missionsberichte*, 1900, p. 101.

kollegas in die noorde, of in die oostelike gedeelte van die Kaapkolonie, wat onder swart inheemse stamme sendingwerk gedoen het. In die suidwestelike dele van die Kaapkolonie was die sogenaamde “heidene” reeds geslagte lank in kontak met die Christelike Evangelie en was kultureel verwesters. Alhoewel die sendelinge ‘n beleid van nie-inmenging in die politiek van die dag gevolg het,⁴¹ was hulle egter deeglik bewus daarvan dat die blankes, en veral die Afrikaners, enige gelykstelling met swartes sterk teengestaan het. Hulle het ook kennis gedra van die Groot Trek gedurende die 1830’s wat gedeeltelik die gevolg was van die invloed van die Londense Sendinggenootskap by die politieke bewindhebbers; hulle was immers alreeds in 1834 in die Transgariëp werksaam.⁴² Die Boere in die noordelike dele van die land was minder vyandiggesind teenoor Duitse sendingaktiwiteite onder die swartes, omdat, volgens die Transvaalse president, M.W. Pretorius, die Duitsers meer klem sou lê op “praktiese” deugde soos “gehoorsaamheid” en “arbeidsaamheid” en ook omdat hulle téén gelykstelling tussen blank en nie-blank gekant was.⁴³

Oor die algemeen, egter, het die negentiende eeuse sendelinge, of hulle Duits of Engels was, hulle sendingtaak in beginsel eenders benader. Hulle taak was nie net om die Christelike evangelie aan die heidene te verkondig nie, maar ook om die Westerse kultuur en beskawing te vestig.⁴⁴ Tog was daar ‘n wesenlike verskil wat die praktiese benadering van die Duitse sendinggenootskappe van die “Engelse” genootskappe onderskei het, naamlik die sterk klem wat die Duitsers op gesag en orde geplaas het. Hierdie benadering berus op die duidelike riglyne wat Luther gelê het ten opsigte van die “Twee Ryke,” of dan kerk en staat. Die primêre taak van albei die ryke was in die eerste plek om die mag van Satan te beveg. Juis daarom was dit noodsaaklik dat die heidene onder die gesag van ‘n kerklike sowel as ‘n wêreldlike owerheid geplaas moes word.⁴⁵

⁴¹ L. Weichert: *Politik und Mission; Das Buch der deutschen Weltmission*, 1935, p. 73.

⁴² J.W. De Gruchy: *The Church Struggle in South Africa*, pp. 18-19. Kyk ook G.B.A. Gerdener: *Die Afrikaner en die sending*, p.62, en die artikel van W. van der Merwe: “Die Berlynse Sending en ‘Apartheid’ in Suid-Afrika,” *Historia*, Mei 1987, no. 1.

⁴³ D.W. van der Merwe: “Die Berlynse Sending en ‘Apartheid,’” p. 3.

⁴⁴ Kyk die algemene strekking van die artikel van D.W. van der Merwe: “Die Berlynse Sending en ‘Apartheid.’”

spesiale byeenkoms belê het om te besin oor wat hulle benadering tot die APO moes wees.⁴⁹

Die intensiteit van die APO se agitاسie ten gunste van die instelling van algemene stemreg vir gekleurdes in Suid-Afrika het tussen 1908 en 1910 tydens die Nasionale Konvensie 'n hoogtepunt bereik omdat hulle bevrees was dat hulle regte in die Kaapkolonie "opgeoffer" kon word om versoening tussen Boer en Brit te bereik. Hierdie agitاسie vir volle burgerregte deur die APO was vir die Berlynse sendelinge egter nie van kardinale belang nie. Sentraal in hulle besprekings was of die organisاسie as 'n geheel veroordeel moes word, en of daar nie eerder gekyk moes word na die moontlikheid van samewerking nie. Veral die aanvalle van die organisاسie op die skoolbeleid van die BSG was vir die Genootskap 'n teer punt. Die kritiek was dat die BSG slegs op primêre onderwys gekonsentreer het, naamlik skoling tot die sesde skooljaar, en dat hulle min aandag aan verdere en hoër onderwys geskenk het. Dit was 'n geldige punt van kritiek van die APO op die BSG. Die APO het hom veral beywer vir uitgebreide hoër onderwys vir die bruin gemeenskap. Die BSG het, byvoorbeeld, uit 'n totaal van 211 skole in 1911, slegs twee hoërskole bedryf, naamlik een by Botshabelo en een by Bethanie.⁵⁰ Aan die ander kant was daar in die Wes-Kaap reeds vanaf die vroegste tye noue samewerking tussen die Morawiese, Rynse en Berlynse Genootskappe waarvolgens hulle, weens gebrekkige fondse, onderwysgeriewe gedeel het. Belowende leerlinge in die BSG se elementêre skole kon hulle skoolloopbane verder volg by die hoërskole en onderwyserskolleges op Genadendal en Worcester. Gereelde sendingkonferensies, waarby al drie die Duitse Genootskappe betrokke was, is vanaf die laaste helfte van die negentiende eeu tot in die dertigerjare van die twintigste eeu gehou. Op hierdie konferensies is gemeenskaplike onderwys- en kerksake bespreek.

⁴⁸ H.F. Heese: "Die Berliner am Kap. The German Missionaries and the African Political Organisation in the South Western Districts, 1902-1914," *Zur Geschichte Südafrikas*, 1, 1993, p. 3. (Hierna verwys as "Die Berliner am Kap").

⁴⁹ GJED: 3.1.7; Band 4, Tagebuch A. Kohl, 3. Quartal 1910, p. 10.

⁵⁰ *Jahresberichte*, 1911, p. 204.

Vir 'n aantal Berlynse sendelinge was daar nie 'n werklike onderskeid tussen die APO en die Ethiopiese kerkbeweging⁵¹ nie. So verwys eerwaarde Richard Kottich in 1909 na die lede van die APO as ondersteuners van die Ethiopiese beweging.⁵² Eerwaarde Friedrich Ecker van Mosselbaai was daarvan oortuig dat die organisasie net 'n ander gedaante van die Ethiopiese beweging was en dat daar nie sprake van samewerking met 'n organisasie, wie se leier 'n Moslem was, kon wees nie. Superintendent Gottlob Grosskopf het dan ook in sy dagboek na 'n woordewisseling met 'n spreker van die APO op 'n vergadering op Riversdal in hierdie verband verwys.⁵³

'n Ondersoek toon dat daar nie werklik 'n verband tussen die Ethiopiese kerkbeweging en die politieke aktiwiteite van die APO bestaan het nie. Volgens Heese het daar in die vroeë jare van die twintigste eeu 'n fobie by sommige sendelinge in dié verband ontstaan wat nie werklik geregverdig was nie. "At this stage (1906) the term "Ethiopianism" seems to have become a very loose one as used by the missionaries of the BMS. Read in context, it seems as if any resistance to the white missionaries, or any dissatisfaction with the running of the mission stations or schools, was (conveniently) viewed as Ethiopianism." One also gets the impression that any political activity among coloured or black people was labelled in the same way. Although the term originally applied to black people, and not coloured, the activities of the APO were often described as such by BMS missionaries."⁵⁴

Uit die jaarverslae van die sendelinge tussen 1906 en 1910 is dit duidelik dat die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap moeilik kon onderskei tussen die politieke oogmerke van die APO en die kerklike doelstellings van die Ethiopiese beweging. Die probleem is vererger deur die feit dat daar 'n sterk politieke bewussyn onder die gekleurde bevolking ontwikkel het omdat hulle, met reg, gevrees het dat hulle beperkte politieke regte wat hul in die Kaapkolonie geniet het, in die slag kon bly. Daarby was talle van die gekleurde

⁵¹ Die benaming Ethiopiese kerkbeweging is ontleen aan die verskynsel dat predikante en evangeliste weggebreek het van die tradisionele, Westers-georiënteerde Sendinggenootskappe en nuwe inheemse kerke gestig het. Verwysings in die Bybel na Ethiopië is in terme van kerklike onafhanklikheid vir Swartes vertolk.

⁵² *Jahresberichte*, 1909, p. 19.

⁵³ GJED: 3.1.7, Band 4, Tagebuch Riversdale, 3. Quartal 1910, p. 19.

bevolking op die Wes-Kaapse platteland lede van die Berlynse Sendingkerk wat hulle politieke heil in die APO gesien het; iets wat vir talle sendelinge onbegryplik was. Tog was daar 'n verrassende klein groepie “verligte” sendelinge wat samewerking met die APO bepleit het. So het eerwaarde Carl Gerneke van Ladismith vir positiewe samewerking met die organisasie gepleit.⁵⁵ Een van sy staatmaker ouderlinge, Ed Raubenheimer, wat later 'n leiersfiguur in die APO geword het, het ten nouste saamgewerk om drankmisbruik onder gekleurdes te beveg.⁵⁶ Gerneke het in 1911, tydens 'n sitting van die Kaapse Sinode, selfs daarvoor gepleit dat die BSG sy steun aan 'n APO- petisie om algemene stemreg moes gee.⁵⁷ Hy is in sy standpunt deur sendinginspekteur Wilde (uit Berlyn) ondersteun wat op daardie tydstip 'n reis deur die land onderneem het. Wilde het die APO as 'n “gematigde” beweging beskryf.⁵⁸

Hierdie skynbaar botsende uitgangspunte onder die Berlynse sendelinge sou ook sy tol onder die lidmate van die BSG eis. Dit was vir die laaggeskoolde lidmate, wat die meerderheid uitgemaak het, moeilik om politieke belange van geestelike behoeftes te onderskei. Dit was dus te wagte dat van die gemeentes lidmate onder hierdie stormagtige omstandighede sou verloor. Terwyl die verlies aan lidmate in die Klein Karoo-gemeentes nie so hoog was nie, het 'n buitestase naby Pniel, in die Noordwes-Kaap, in hierdie stadium nege-en-vyftig lidmate verloor.⁵⁹ Onder die geledere van die sendelinge het die verskillende standpunte voortbestaan en was daar nog dié wat geglo het dat die APO en die Ethiopiese Beweging een-en-dieselfde beweging was met slegs een doelstelling, naamlik om die kerk se sendingaktiwiteite te ondermyn. In 1909, byvoorbeeld, het eerwaarde Richard Kottich berig dat die leier van die APO sy afgesante na Haarlem gestuur het om voorbrand te maak vir 'n “aardse koninkryk” en dat vier-en-veertig “ondersteuners van Ethiopisme” 'n tak van die APO aldaar gestig het. Daarby het hulle

⁵⁴ H.F. Heese: “Die Berliner am Kap,” p. 5. Kyk ook *Jahresberichte*, 1906, p. 17.

⁵⁵ *Jahresberichte*, 1910, p.14.

⁵⁶ H.F. Heese: “Die Berliner am Kap,” p. 10.

⁵⁷ GJED: 4.1.1, Band. 1 Schlußkonferenz, Kapland 1911, p. 129.

⁵⁸ M. Wilde: *Schwarz und Weiss*, p. 266.

⁵⁹ *Jahresberichte*, 1908, p. 12.

hul vergaderings op ‘n Sondag gehou⁶⁰ wat vir die sendeling ‘n besondere steen des aanstoots was en wat verder tot sy toorn en verontwaardiging moes bygedra het.

Tog blyk dit dat daar teen 1910 ‘n gedifferensieerde uitkyk by die sendelinge in die Suidwes-Kaap ten opsigte van die aktiwiteite en doelstellings van die APO en dié van die Ethiopiese kerkbeweging, ingetree het. Hoewel daar nog in die beriggewing steeds fel kritiek vanaf verskeie sendingstasies op ontwrigtende optredes in die onderskeie gemeenskappe uitgespreek is, was dit opvallend dat die kritiek vanaf die Ethiopiese beweging na die aktiwiteite van die APO verskuif het. Op Mosselbaai, byvoorbeeld, waar eerwaarde Ecker nog die vorige jaar die “Ethiopiërs” beskuldig het van klipgooiery na die pastorie, het hy nou openlik die APO van ontwrigting in die gemeenskap beskuldig en verklaar dat die APO slegs ‘n verfynde vorm van die Ethiopisme was.⁶¹ Die mondstuk van die organisasie, *The APO*, het byvoorbeeld berig dat ‘n lid van die plaaslike tak, L. du Preez, in Herbertsdale deur die plaaslike sendeling daarvan beskuldig is dat die APO dislojaal teenoor die regering was, dat hulle die gekleurde bevolking mislei het en dat hulle onder krygswet (sic) aangekla sou kon word.⁶²

Teenstand van die lede van die BSG in die westelike Kaapkolonie moes vir die sendelinge as ‘n groot teleurstelling en kulturele skok gekom het. Sulke optrede was in die verlede eenvoudig ondenkbaar. Die politieke bewuswording binne hierdie gemeenskappe is, gesien teen die kulturele agtergrond van die Berlynse sendelinge, vertolk as teenstand teen die leer en stellings van die Lutherse Kerk wat onderdanigheid aan die owerheid eerste gestel het.

Die APO, daarenteen, was bewus van die feit dat die BSG ‘n groot rol in die welsyn van die plattelandse bruin gemeenskappe gespeel het en dat dit ‘n faktor was waarmee rekening gehou moes word in hulle strewe om steun te werf onder hierdie gemeenskappe. Die opvoedingstaak was immers onontbeerlik in die proses van politieke bemagtiging, asook die beskerming en uitbreiding van swart en bruin stemreg in die voormalige

⁶⁰ *Jahresberichte*, 1910, p. 19.

⁶¹ *Jahresberichte*, 1910, p. 14.

⁶² *The APO*, 4.6.1910.

Kaapkolonie. Dit is dus opmerklik dat daar teen 1910 – die jaar van die totstandkoming van die Unie van Suid-Afrika - ‘n algemene houdingsverandering by beide partye te bespeur was.

Op 19 Augustus 1910, kort ná unifikasie, het ‘n lid van die uitvoerende bestuur van die APO, ene mnr. Veldsman, Riversdal besoek en ‘n versoenende hand na die leraar, eerwaarde Gottlob Grosskopf, uitgereik. Veldsman het verduidelik dat die APO in die eerste plek ‘n politieke organisasie was wat nie die verskillende rasse teenoor mekaar wou afspeel nie en ook nie enige spesifieke kerk ondersteun het nie of wou opponeer nie. Grosskopf het hierdie onderneming verwelkom aangesien dit verskil het van die sienings van die plaaslike lede van die APO op Herberdsdale en Amalienstein. Grosskopf het ook daarop gewys dat die opvoeding van kinders vir die BSG net so ‘n belangrike prioriteit was as wat dit vir die APO was. In daardie stadium het die BSG reeds 25 000 gekleurde kinders in hulle skole gehad wat aansienlik hoër sou gewees het as so baie nie die skool, teen die sin van die onderwysers en die Genootskap, teen standerd vier verlaat het nie.⁶³ Grosskopf het toegegee dat die APO se ideaal van meer politieke regte vir die bruinmense regverdig kon word hoewel hy graag sou wou sien dat hulle leiers uit die Christelike gemeenskap moes kom - ‘n klaarblyklike verwysing na Dr. Abdurahman wat ‘n Moslem was.⁶⁴

Alhoewel klein, was dit ‘n belangrike klemverskuiwing in die sosio-politieke benadering van die BSG ten opsigte van gekleurdtes in die Wes-Kaap. Aan die ander kant moes dit ook vir die APO ‘n beduidende faktor gewees het in hulle strewe na meer opvoedingsgeleenthede vir bruin kinders en volwassenes in die Klein Karoo en omliggende gebiede. Teen 1912, byvoorbeeld, word daar berig dat daar in daardie area met sy agt gemeentes, 17 skole met 21 onderwysers en 1 450 leerlinge was, asook 8 aandskole waar daar aan 268 volwassenes opleiding verskaf is.⁶⁵

⁶³ *The APO*, 10.9.1910.

⁶⁴ *Jahresberichte*, 1910, p. 18.

⁶⁵ *Jahresberichte*, 1912, p. 204.

In Ladismith was die verhouding tussen die BSG en die APO van so 'n aard dat dit as vriendelik en samewerkend beskou kon word. Dit word weerspieël in die berigte van die sendeling Carl Gerneke aan die hoofkantoor in Berlyn, asook in berigte wat in die APO se koerant, *The APO*, verskyn het. Gerneke het onder andere berig dat die staatmaker lid van die kerkraad, Ed Raubenheimer, self 'n lid van die APO, aktief teen die Ethiopiese beweging gekant was en het Gerneke se mede-sendelinge verseker het dat die kerk se vrese oor die APO ongegrond was.⁶⁶ Op Ladismith was die skoolsaal van die BSG die middelpunt van die gekleurde gemeenskap se sosiale bedrywighede. Nie alleen was dit vir konserte en basaars gebruik nie, maar ook vir die sosiale bedrywighede van die "Silver Star Football Club" van die dorp.⁶⁷ Takvergaderings van die APO is ook in hierdie skoolsaal gehou.

The APO het verskeie kere berigte geplaas oor die goeie samewerking tussen die APO en die BSG op Ladismith na hulle eerste verslaggewing oor die stigting van 'n tak van die APO deur mnr W. Jeppe. Hierdie stigtingsvergadering het onder die voorsitterskap van die plaaslike burgermeester, mnr. H.C. Becker, plaasgevind en 'n klaskamer van die BSG-sendingskool sou ook vir toekomstige vergaderings gebruik word.⁶⁸ Dit blyk uit die *Jahresberichte* van 1912 dat die Ethiopiese kerkbeweging nie meer as 'n gevaar beskou kon word nie en dat die APO beskou is as 'n beweging wat die gekleurde mense tot groter politieke eenheid wou saamsnoer. Uit Calitzdorp, byvoorbeeld, het die *Jahresberichte* berig dat die Ethiopiese agitator, "pastor" Titus, alle ondersteuning daar verloor het.⁶⁹ Daar word egter nie gemeld om watter rede dit wel gebeur het nie.

Die gees van die Ethiopiese beweging, met sy anti-blanke ondertone, was egter nog nie heeltemal dood nie en sou weer tydens 'n vergadering van die APO op Mosselbaai in Mei 1913 ter sprake kom. Op die vergadering sou J. Granger-Rossouw met die voorstel kom "that we, the Coloured Races of British South Africa, feel that we are being opposed in our social and spiritual progress by the white races of this land. This meeting hold that it

⁶⁶ *Jahresberichte*, 1910, p. 20.

⁶⁷ *The APO*, 3.6.1911.

⁶⁸ *The APO*, 24.5.1909; 5.6.1909; 14.8.1909; 27.8.1910; 5.11.1910.

⁶⁹ *Jahresberichte*, 1912, p. 26.

is the duty of all Coloured persons to unite and form a Coloured National Church, appointing their own ministers and teachers.” Hierdie voorstel is deur die vergadering aanvaar.⁷⁰ Dit het die vrese van die plaaslike BSG-sendeling bevestig, maar in dieselfde uitgawe wys die redakteur van *The APO*, dr. Abdurahman, daarop dat die APO al agt jaar tevore op ‘n konferensie besluit het dat die APO ‘n politieke en nie ‘n godsdienstige beweging was nie. Hy het daarop gewys dat die verskillende standpunte ontstaan het uit die feit dat lede van die APO aan verskillende denominasies behoort het en daarvoor dus verskillende standpunte kon hê. Die besluite wat op Mosselbaai aanvaar is, was in elk geval in stryd met die oogmerke en beleid van die APO.⁷¹

Teen 1913 was daar oor die algemeen ‘n duidelike en definitiewe onderskeid gemaak tussen die Ethiopiese kerkbeweging en die APO as ‘n politieke organisasie. Maar volgens die sendelinge in die Mosselbaaise en Herberdsdalese gemeentes het die twee bewegings dieselfde doelstellings gehad wat vir die werksaamhede van die BSG ‘n bedreiging ingehou het. Dit sou vir die plaaslike sendelinge van die BSG steeds ‘n bron van kommer bly veral nadat die plaaslike tak van die APO op Herbersdale in 1909 oorweging daaraan geskenk het om grond te bekom met die doel om ‘n eie kerk en skool daar op te rig. Dit het baie gelyk na die *modus operandi* van die Ethiopiese beweging. Gelukkig het die lede op die volgende vergadering besluit om liewers ‘n koöperatiewe winkel op te rig met die doel om lewensmiddele goedkoper aan die gemeenskap beskikbaar te stel.⁷² Hiermee was die vrese van die plaaslike sendeling dat daar inderdaad ‘n “Ethiopiese komplot” beplan was, besweer.

Die wegwyn van die Ethiopiese beweging in sommige gemeenskappe het tot ‘n meer ontspanne en verdraagsame verhouding tussen die APO en die BSG gelei. Verhoudings het egter versuur rondom die proses van politieke eenwording van die vier Britse kolonies in 1910. Die uitsluiting van die swart- en bruinbevolking in die besluitnemingsprosesse rondom hierdie gebeurtenis, asook die besluite rakende nie-blanke politieke regte in die land, en meer spesifiek in die Kaapkolonie, was vir die bruin

⁷⁰ *The APO*, 14.6.1913.

⁷¹ *The APO*, 14.6.1913.

⁷² *The APO*, 1.1.1910.

bevolking 'n bron van kommer. Dit sou polarisasie tussen blank en nie-blank in die hand werk wat ook 'n beduidende invloed op die werksaamhede van die BSG, asook die verhouding tussen laasgenoemde en die APO, sou hê. Terwyl die APO sterk gekant was teen deelname aan die Uniefeesvieringe op 31 Mei 1910 - daar was volgens hulle immers geen rede tot vreugde nie - was die leraar op Lainsburg, Göldner, byvoorbeeld, sterk ten gunste van deelname deur kinders van die Berlynse sendingskool aan die feesverrigtinge. Op 25 Mei het die APO besluit dat ouers moes toesien dat hulle kinders nie aan enige verrigtinge wat deur 'n vroulike Sondagskoolonderwyseres op instruksies van die sendeling georganiseer was, moes deelneem nie.⁷³ Dit het verhoudinge tussen die BSG en die APO op Laingsburg versteur en bygedra tot spanning tussen die twee partye. Dit het die Berlynse sendelinge ook van die politiek-bewuste lidmate van hulle gemeentes vervreem. Hierdie spanning sou geleidelik toeneem namate die bevoorregting van blankes, ten koste van veral bruines later deur wetgewing vasgelê sou word.

Dit wil ook voorkom asof die APO hom dit ten doel gestel het om deur gereelde besoeke aan hierdie gemeenskappe van die Wes-Kaap, sorg te dra dat die politieke boodskap van die organisasie nie deur die dogma van die BSG tot ondergeskiktheid gedwing word nie. In September 1910 het 'n amptenaar van die APO, ene Veldsman, besoek aan al die takke in hierdie gebied gebring en op Sondag, die 23ste, 'n diens van die Laingsburggemeente bygewoon. Sy teenwoordigheid het daartoe gelei dat die sendeling sy gemeente daarteen gewaarsku het om nie alles te glo wat Veldsman aan hulle vertel het nie. Hy het vir Veldsman direk gewaarsku dat indien hy leuens sou verkondig hy met stomheid geslaan sou word!⁷⁴

Vanaf die aankoms van die eerste sendelinge in Suid-Afrika gedurende die 18de eeu, tot so onlangs as die apartheidsjare van die twintigste eeu, was die gebrek aan skeiding van politieke ideologie en kerklike dogma 'n integrale deel van die alledaagse sosio-politieke problematiek hier te lande. Die tydperk hier onder bespreking sou geen uitsondering wees nie. Dit is insiggewend dat die dogmatiese benadering van ander denominasies ook deur

⁷³ *The APO*, 4.6.1910.

⁷⁴ *The APO*, 8.10.1910.

die APO uitgesonder sou word vir kritiek. So byvoorbeeld het die meer “liberale” Anglikaanse Kerk op Riversdal onder skoot gekom toe die sendeling, Anderson, ten spyte van goeie persoonlike verhouding met lede van die APO, ‘n pos vir ‘n “blanke” skoolhoof geadverteer het. Dit was vir die APO ‘n blatante vorm van diskriminasie teenoor die gekleurde bevolking.⁷⁵ Op Zoar het die APO met die plaaslike NG-sendeling en onderwysers swaarde gekruis, so ook met die Duitse sendelinge op Amalienstein. Na ‘n besoek van die sekretaris-generaal van die APO, Matt Fredericks, om ondersoek in te stel na die klagtes, het hy berig dat die inwoners self tot ‘n groot mate verantwoordelik was vir die ongelukkighede.⁷⁶ In ‘n artikel in die *The APO* in Oktober 1911 moes dr. Abdurahman weer eens vure doodslaan toe ‘n lid van die APO, ‘n meneer Russouw, voorgestel het dat ‘n “swart lys” van persone wat nie by die APO aangesluit het nie, gehou moes word. Hierdie persone moes dan geen hulp van die APO ontvang nie. Volgens Abdurahman se artikel was so ‘n maatreël in stryd met die reëls en beginsels van die APO.⁷⁷

Alhoewel daar nog voorvalle van onenigheid en ernstige botsings tussen individue van die BSG en die APO voorgekom het, blyk dit dat daar ná 1910 toenadering tussen die twee partye was. Verder is die goeie samewerking tussen die twee organisasies in Ladismith verder uitgebou deur die goeie persoonlike verhouding wat daar tussen die sendeling, Carl Gerneke, en die verteenwoordiger van die APO, Ed Raubenheimer, geheers het. Toe Raubenheimer van die jaarlikse kongres van die APO in Johannesburg in 1912 teruggekeer het, het Gerneke ook die verslagvergadering bygewoon. *The APO* het onder andere berig: “The Rev. Mr. Gerneke said that what he heard about the Organisation was that it was a good institution. What the chairman said that evening was perfectly true. He was glad to see so many in attendance and hoped that they would all join the organisation and become a united people. A vote of thanks was accorded to the Rev. Gerneke for his kind word of advice.”⁷⁸ Die moontlikheid bestaan egter dat dit toevallig twee individue was wat met mekaar besonder goed oor die weg gekom het. Aan

⁷⁵ *The APO*, 9.9.1911.

⁷⁶ *The APO*, 6.5.1911; 8.3.1913.

⁷⁷ *The APO*, 7.10.1911.

⁷⁸ *The APO*, 24.2.1912.

die ander kant bestaan daar geen dokument dat die BSG met die optrede of gesindheid van Gerneke fout gevind het nie en dat sy optrede dus die seën van die Genootskap geniet het.

Hierdie vertrouenshouding tussen die twee individue kan toegeskryf word aan die feit dat Raubenheimer 'n lojale lid van die BSG was, en dat sy vader, D. Raubenheimer, vir jare lank 'n onbetaalde werker van die Genootskap op Riversdal was.⁷⁹ Ed Raubenheimer moes ook moontlik Gerneke se vrou as kind geken het aangesien sy die dogter van die sendeling op Riversdal was.⁸⁰ Daar kon dus 'n baie persoonlike band en sterk vriendskap tussen die twee individue bestaan het wat moontlik hierdie buitengewone goeie betrekking tussen die APO en die BSG op Ladismith verklaar.

Teen die agtergrond van bogenoemde interaksie tussen Berlynse sendeling, Bruinman, Boer en Brit, is dit nodig om die polities-godsdienstige situasie in konteks te plaas. Dit kan slegs gedoen word as die ontwikkeling van 'n politieke identiteit onder die bruin bevolking van die Wes-Kaap in perspektief geplaas word. Hieroor bestaan uiteenlopende gedagterigtings. Wat egter wel duidelik na vore kom, en hier sentraal staan, is die ontwikkeling van 'n bruin etniese identiteit gedurende die laaste twee dekades van die negentiende eeu. Dit sou as vertrekpunt kon hê die politieke sowel as die opvoedkundige aspirasies en behoeftes van hierdie gemeenskap wat geïnisieer was deur 'n elite groep uit Moslemgeledere in Kaapstad. Dit verklaar ook die betrokkenheid van dr Abdurahman by die aktiwiteite van die APO vanaf die begin van die twintigste eeu. Die wegbeweg van die gedagte van assimilasië met die opgevoede blanke sou hom aan die begin van die twintigste eeu manifesteer in die vorming van politieke bewegings in reaksie teen die negering van bruin politieke en opvoedkundige regte deur die blanke besluitnemers.

Oor hierdie aspek laat Bickford-Smith hom as volg uit: "Though 'coloured' was a category initially imposed on some Cape Colonists by some people describing themselves as White, the real brokers of Coloured identity were those who, however

⁷⁹ *Jahresberichte*, 1887, p. 43; kyk ook *Jahresberichte*, 1901, p. 103.

⁸⁰ H.F. Heese: "Die Berliner am Kap," p. 10.

reluctantly, accepted such categorisation. These brokers came from an elite or petty-bourgeoisie consisting of those defined by Whites as Coloured. In the nineteenth century this elite had sought acceptance by Whites, had eschewed a separate Coloured identity. Only at the turn of the twentieth century, increasingly threatened by extended White exclusivity and racism on the one hand, and African competition and immiseration on the other, did the Coloured elite finally embark on Coloured political mobilisation which furthered the emergence of a Coloured identity. This elite was prompted to do so by their perception that the British had betrayed promises made before and during the course of the Boer war to treat all ‘civilised’ South Africans equally. Consequently the African Political Organisation, in fact a Coloured political organisation, was formed in Cape Town in 1902.”⁸¹

Die kernvraag wat hier na vore kom, is of die politieke ontwaking van ‘n bruin identiteit aan die begin van die 20ste eeu die uitvloeisel van ‘n etniese bewuswording was en of dit nie eerder voortgevloei het uit ‘n klasse-identiteit nie. In studies deur Lewis⁸² en Goldin⁸³ verskil beide van hulle met Bickford-Smith oor die kenmerke van “bruin identiteit”, asook die redes vir die ontstaan daarvan. Insiggewend is die feit dat Goldin in ‘n verdere studie daarop wys dat die ongeskoolde, ongeletterde en verarmde bruinmense, met ander woorde dié bepaalde groep onder wie die Berlynse sendelinge gewerk het – ‘n werkersklas-identiteit ontwikkel het in stede van ‘n etniese identiteit.⁸⁴ Bickford-Smith, wat wye navorsing oor die geskiedenis van die Moslemgemeenskap in Kaapstad gedoen het, baseer sy argument op die feit dat Goldin en Lewis fouteer deur nie kultuur, godsdiens en taal as bepalende faktore in die ontstaan van ‘n bruin identiteit in gedagte te hou nie. Bickford-Smith gaan egter hier van ‘n eng Moslem-Kaapsentriese standpunt uit wat, hoewel ‘n moontlike faktor, beslis nie op die bruin plattelandse gemeenskappe van die breër suidwestelike Kaapkolonie, en spesifiek die Klein Karoo, van toepassing

⁸¹ V. Bickford-Smith: “The Emergence of Coloured Political Organisations and the Question of Coloured Identity in Cape Town 1875-1902,” University of Cape Town, pp. 1-2. (Cape Slavery - and After Conference 10-11 Augustus 1989). Hy het hom verder hieroor uitgelaat in “Slavery, emancipation and the question of colonial identity,” gepubliseer deur die Institute of Commonwealth Studies, Londen, 1993.

⁸² G. Lewis: *Between the Wire and the Wall: a history of South African 'Coloured' politics*, pp. 1-28.

⁸³ I. Goldin: *Making Race: the politics and economics of Coloured identity in South Africa*, pp. 3-33.

⁸⁴ Kyk in hierdie verband die artikel van I. Goldin: “Coloured Identity and Coloured Politics in the Western Cape Region of South Africa,” in L. Vail. (ed.): *The Creation of Tribalism in Southern Africa*.

gemaak kan word nie. Wat kultuur, taal en godsdien betref, was die gekleurdes van die Suidwes-Kaap 'n integrale deel van die blanke bevolking sodat die rede vir 'n sogenaamde bruin of Kleurlingidentiteit eerder in die negering van politieke en maatskaplike aspirasies van hierdie bevolkingsgroep gesoek moet word.

Heese, wat hom ook oor hierdie onderwerp uitgespreek het, vind in hierdie verband aansluiting by Goldin en Lewis deurdat hy 'n dwarsnit deur die sosiale, ekonomiese en politieke stratifikasie van die bruin gemeenskappe van hierdie gebied maak het. In hierdie gemeenskappe, wat deur die BSG bearbei was, was daar weinig sprake van saambindende kulturele aspekte wat etnisiteit, en sodoende 'n eie identiteit, kon laat ontstaan en bevorder. Heese het tereg aangevoer dat die tipiese arbeidsveld van die BSG in hierdie gebied bestaan het uit mense wat afstammeling van die Khoisan was wat oor twee eeue reeds met slawe van Afrika, Madagaskar, Indië en Indonesië, sowel as met blankes, vermeng het. Toe die Berlynse sendelinge hier met hulle werk begin het, het hulle te doen gekry met mense wat Hollandssprekend was en wat reeds met die basiese beginsels van die Christelike geloof bekend was. Daarbenewens het hulle in armoede en ongeletterdheid gelewe met weinig politieke of burgerlike regte en voorregte. Die BSG het tot 'n groot mate die beginsels van die APO gesteun, veral in soverre dit die bevordering van onderwys en die verbetering van die sosiale en ekonomiese stand van die bruinmense in hulle arbeidsgebied betref het.⁸⁵ Hierdie standpunt is amptelik in 1910 deur die direkteure van die BSG amptelik aanvaar en hulle het verklaar dat die idee van die APO, om bruin onderwys te bevorder, nie in konflik met die oogmerke en werk van die Kerk was nie.⁸⁶

Dit is te betwyfel of die verskillende Christelike sendinggenootskappe in Suid-Afrika, en in hierdie geval spesifiek die BSG, aan die begin van die 20ste eeu bewus was van die "ontwaking" van 'n spesifieke bruin politieke identiteit. Politieke aktiwiteite wat deur die APO binne bruin geleedere in die Wes-Kaap geïnisieer is, het verskeie sendelinge verwar omdat hulle dit as 'n dogmatiese aanslag op die werk van die BSG ervaar het. Dat die

⁸⁵ H.F. Heese: "Die Berliner am Kap," p. 11.

⁸⁶ *Jahresberichte*, 1910, p. 17.

opvoedingswerk van die sendelinge in sodanige aksies 'n rol gespeel het, is ook nie te betwyfel nie. Of dit 'n positiewe of negatiewe rol was, sal afhang van die hoek waaruit na sodanige invloed gekyk en beoordeel word. Met weinige uitsondering het die meeste bruin kinders hulle opvoeding aan sendingskole ontvang wat die opkoms van 'n opgevoede elite tot gevolg gehad het. Abdurahman was immers self die produk van 'n NG-Kerk-sendingskool in Wellington - 'n skool wat later as die Pauw-Gedenkskool bekend sou staan.⁸⁷

Hierdie intellektuele groep het hulle heenkome in die stedelike gebiede gaan soek en tereg merk Heese op dat die beginsels van die APO dadelik by hulle aanklank gevind het.⁸⁸ Vir die eerste maal is die politieke bewussyn van die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap aangespreek en is hulle stemme op georganiseerde wyse gehoor.

Dit sou egter simplisties wees om die opwelling van die soeke na 'n eie bruin identiteit, en 'n gepaardgaande politieke bewussyn, slegs in politieke gebeure rondom die tydperk 1902 tot 1910 te soek. Die leë beloftes vanaf Britse kant vóór en ná die Anglo-Boereoorlog, sowel as die bedreiging van bruin politieke regte vóór en tydens Uniewording, het inderdaad momentum daaraan verleen. Die historiese aanloop lê egter veel wyer en kan gesoek word in wetgewing aangaande stemreg en 'n verslag van 'n onderwyskommissie in 1892. Onderwys en opvoeding, wat een van die hoekstene van die BSG was, is op aanbeveling van die kommissie slegs vir blanke kinders verpligtend gemaak. Dit het tot groot ontevredenheid onder gekleurdnes in Kaapstad gelei wat weer die stigting van die *Coloured People's Organisation* tot gevolg gehad het - volgens Lewis die eerste nasionale Kleurlingbeweging.⁸⁹ Die verskuilde effek agter die aanbeveling van hierdie onderwyskommissie was dat skole in die praktyk voorkeur moes gee aan blanke leerlinge wat daartoe gelei het dat bruin leerlinge hoofsaaklik op sendingskole aangewese was. Die praktiese konsekwensies was vir die hoofsaaklik stedelike bruin elite onaanvaarbaar en dit was 'n belangrike faktor in die politieke mobilisasie van die breë bruin gemeenskap.

⁸⁷ R.E. van der Ross: *Say it out Loud, The APO Presidential Addresses and other Major Political Speeches, 1906-1940 of Dr. Abdullah Abdurahman*, p. 3. (Hierna *Say it out Loud*).

⁸⁸ H.F. Heese: "Die Berliner am Kap," p. 3.

⁸⁹ G. Lewis: *Between the Wire and the Wall: a history of South African "Coloured" politics*, pp. 10-11.

Dit sou weer op sy beurt 'n duidelike en definitiewe impak hê op die werk van die BSG in die Wes-Kaap wat deur die sendelinge verkeerd as die invloed van die "Ethiopiese kerkbeweging" vertolk was. Dit kan toegeskryf word aan die feit dat hierdie sendelinge ver verwyder was van bruin politieke woelinge en aktiwiteite wat hoofsaaklik in die stedelike gebied van Kaapstad gekonsentreer was. Dit was juis op die opgevoede lidmate van die BSG wat die APO gekonsentreer het in sy werwingsveldtog vir lede in die plattelandse gebiede tot groot frustrasie van die sendelinge in hierdie gebied.

Dit is ook opvallend dat daar in die laaste twee dekades van die 19de eeu 'n al hoe groter gekleurde Christelike bevolking in Kaapstad tot stand gekom het. Indien nie die hoof faktor nie, kan dit ook toegeskryf word aan die trek van bruinmense vanaf die platteland na die stad. So byvoorbeeld het baie van die BSG se gemeentelede 'n beter heenkome in Kaapstad gaan soek. Waar die Moslemgroep in 1875 ongeveer 40% van hierdie bevolkingsgroep uitgemaak het, het dit in 1904 tot 22% gedaal.⁹⁰ Dit sou juis hierdie groter wordende Christelike bruin élite wees wat sensitief was vir die manier waarop hulle deur die blankes uit hulle politieke en sosiale sfeer uitgesluit was. Hierdie élite groep het die wanbalans in die onderwysstelsel gebruik om 'n ondersteuningsbasis vir die APO daar te stel en het hulle invloed tot voordeel van die APO in die plattelandse gebiede gebruik om takke van die organisasie daar te vestig. Dit sou lei tot 'n paradigmaterskuiwing in die verhouding tussen die BSG en hulle bruin gemeentelede in die gemeentes in die Wes-Kaap. Dit was 'n bouse kringloop wat die BSG self help skep het.

Die beskouing van die APO ten opsigte van die sending in die eertydse Kaapkolonie verdien hier vermelding.

In 1907 het Abdurahman 'n striemende aanval op hierdie sendingstasies gedoen: "These stations had perhaps formerly served the purpose for which they were founded. They had done good work and had answered their requirements at the time, unenlightened and

⁹⁰ *CPP G6 - 1892*, pp. 32-35; *G19 - 1905*, pp. 36-37.

ignorant as they were. And today they can be a great factor in the civilisation of coloured people. But instead of that they were a bar and a drag in the path of progress.”⁹¹

Heese som die benadering van die sendelinge aan die ander kant miskien die raakste op met sy siening dat om ‘n negatiewe subkultuur, wat oor ‘n lang tydperk ontwikkel het, te verander, radikale maatreëls verg. Vir die sendelinge was outoritêre optrede geregverdig omdat hulle nie aan die mense verslag hoef te gedoen het nie omdat hulle hul opdragte van Bó ontvang het en dus nie deur die demokratiese stappe van konsultasie geraak was nie. Die enigste wyse waarop die bose kringloop beëindig kon word, was om streng op te tree teen persone wat die kerklike reëls oortree het. In hierdie proses moes diplomاسie ‘n tweede plek inneem. Vir die sendelinge het die oplossing van alle probleme binne die bruin gemeenskap in die voorsiening van onderwys gelê. Slegs dié bruin kinders wat skoolgegaan het, sou daarin kon slaag om die siklus van armoede en alkoholisme te verbreek omdat hulle deur onderwys in staat sou wees om ‘n beter ekonomiese en sosiale status te bereik. Dit sou hulle in staat stel om die rassediskriminasie en vooroordeel, wat tipies van ‘n koloniale heersersgroep was, te oorkom. Dit was egter ook so dat politieke organisasies soos godsdienstige groepe eweneens daarna strewende om ‘bekeerlinge’ te maak en verskillende metodes gebruik om hulle doelstellings te bereik. Van hierdie metodes kan insluit outokratiese gedrag van ‘n charismatiese leier wat sy menings op sy volgelinge kan afdwing.⁹²

2.6 1910-1914: Unifikasie – en weer eens oorlogswolke

Die totstandkoming van die Unie van Suid-Afrika in 1910 het vir bruinmense en die bruin lidmate van die BSG in die gewese Kaapkolonie geen goeie hoop gebring nie. Binne die Europese wêreld en magspel het slegs blanke belange saak gemaak. Diegene wat bereid was om die wapen namens die Britse Ryk op te neem, met die verwagting om ‘n volwaardige staanplek as burgers in te neem, se drome is deur die onderhandelinge

⁹¹ R.E. van der Ross: *Say it out Loud*, p. 3.

⁹² H.F. Heese: “The Berlin Mission Society and the African Political Organisation in Colonial Context, South Africa 1902-1914” in W. Wagner (Red.): *Kolonien und Missionen*, p. 467. (Uit Engels vertaal).

tussen die Suid-Afrikaanse politici en die Britse regering rondom uniewording aan flarde geruk omdat swart en gekleurde belange opsygeskuif is om blanke eenheid te bevorder.

Op 24 Mei 1909 het swart Suid-Afrikaners ‘n “Suid-Afrikaanse Naturellekonvensie” in Bloemfontein gehou om protes aan te teken teen hulle weglating uit die politieke onderhandelinge tussen die regerings van die vier Britse kolonies en Brittanje. Dit was voorafgegaan deur protesvergaderings van die APO in Maart en April in die Kaapstadse stadsaal. Hierop het die polities-verligte Kaapse politikus, W.P. Schreiner, ‘n deputasie na Brittanje gelei om politieke regte vir gekleurdtes uit te brei. Die Britse Eerste Minister, Asquith, het die kleurslagboom veroordeel, maar dit aan die nuwe uniale regering wat tot stand sou kom, oorgelaat om hieroor te besin. Op 20 September 1909 het koning Eduard VII die wetsontwerp onderteken en het dit op 31 Mei 1910 in werking getree.⁹³

Die totstandkoming van die African National Congress⁹⁴ (ANC) in 1912 deur swartmense wat soos die APO vir die bruin bevolking die bevordering van hulle politieke belange ten doel gehad het, was ‘n direkte uitvloeisel van Uniewording waardeur slegs persone van Europese herkoms volle en ongekwalfiseerde stemreg sou ontvang. Volgens Winston Churchill, die destydse Onderminister van Kolonies, is ‘n duidelike onderskeid getref tussen inheemse groepe en blankes: “I believe the precise meaning attached to the word ‘native’ is native of any other than a European country.”⁹⁵ ‘n Belangrike feit wat uit die oog verloor is, was dat talle bruinmense wél van Europese herkoms was.

Onder die blankes van die Kaapprovinsie was daar konsensus dat die *status quo* ten opsigte van politieke regte vir ander groepe behou moes word. Die Berlynse sendelinge was egter hieroor egter verdeeld, soos blyk uit die botsende sienswyses van Gerneke en Ecker. Tog het die algemene beskouing van die sendelinge in wese die tipiese, koloniale sienings van die tyd weerspieël in die sin dat daar na meer as sewe dekades nog nie een

⁹³ S.B. Spies: “Heropbou en Unifikasie” in C.F.J. Muller (red.): *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, pp. 384-385.

⁹⁴ Die aanvanklike naam van hierdie belangrike politieke beweging was South African Native National Congress.

⁹⁵ S.B. Spies: “Heropbou en Unifikasie” in C.F.J. Muller (red.): *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, p. 373.

enkele pastor of predikant uit die geleedere van die bruin lidmate georden was nie. Dit was in teenstelling met die oordrag van veel meer verantwoordelikhede aan swart lidmate van die BSG in die noorde van die land.

‘n Insident wat in 1914 op Bethanie in die Oranje-Vrystaat plaasgevind het, het ‘n groot invloed op die Berlynse sendelinge in beide die Oranje-Vrystaat en die Kaapprovinsie gehad.

Op Bethanie was inwoners van die sendinggrond afgesit en het veral *The APO* die sendelinge erg verkwalik omdat hulle hul outoritêre magte uitgeoefen het ten koste van die inheemse lidmate. Spanning het gevolglik hoog geloop tussen die BSG en die APO en hulle ondersteuners. Hierdie spanning is verder verhoog deurdat die ANC nou ook ‘n politieke speler in die noordelike werksgebiede van die BSG geword het.

‘n Tweede insident wat die spanning verhoog het, was die moord op die sendeling August Klonus op Bethanie deur ‘n swart lidmaat op 28 April 1914. Hoewel ‘n dispuut oor vergoeding vir werk wat die gewese lidmaat vir die sendeling gedoen het waarskynlik die rede vir die moord kon wees, het een van sy dogters agt dekades later beweer dat die moordenaar in Johannesburg gaan werk het en daar onder die invloed van anti-blanke propaganda van die ANC gekom het en dat dit sy ware motief was.⁹⁶

Die weduwee van die vermoorde sendeling, Klonus, was die skoonsuster van die “politiees verligte” sendeling op Ladismith, Carl Gerneke. Soos in die geval van die Prozesky-familie, het die gebeure wat hulle direk geraak het, politieke gevolge gehad wat uiteindelik ook die verhoudings tussen sendelinge en lidmate van die BSG nadelig kon beïnvloed het.

⁹⁶ Persoonlike mededeling deur H. F. Heese, Somerset-Wes, 5 Februarie 2005. ‘n Dogter van die sendeling, Frieda Klonus, het op ‘n hoë ouderdom in 1995 hierdie stelling in ‘n gesprek teenoor dr Hans Heese op Stilbaai gemaak. Frieda Klonus was haar lewe lank lidmaat van die Lutherse Kerk op Riversdal en pro-Engelsgesind. Sy en haar een suster het tydens die Tweede Wêreldoorlog by die Suid-Afrikaanse Verdedigingsmag aangesluit en was lede van die Verenigde Party.

Die verskuiwing in lojaliteit wat daar by sendelinge voorgekom het, kan deur die volgende voorbeeld illustreer word:

Carl Prozesky het in 1898 met trots die Britse en Duitse vlae tydens 'n skoolpiekniek te Amalienstein gehys om die goue jubileum van koningin Victoria te vier.⁹⁷ Sy verandering in lojaliteit teenoor die Britse owerheid na die krygsverhoor van sy broer, August, is reeds vermeld. Dit is dus te verstane dat talle Berlynse sendelinge en hulle kinders toenemend kultureel en polities by die Afrikaner en Afrikanernasionaliste tuisgevoel het. Die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in Augustus 1914 het die verhouding tussen die Berlynse sendelinge en die pro-Britsgesindes in die Kaapprovinsie op die spits gedryf. Indien die houdings nie by die sendelinge self te bespeur was nie, het dit wel by hulle kinders te voorskyn gekom.

Die dogter van Carl Prozesky, Johanna (Hanchen), het geen geheim van haar pro-Afrikaner en anti-Britse sentimente gemaak nie. Met die uitbreek van die oorlog tussen Brittanje en Duitsland in 1914 het sy 'n brief aan die bekende Afrikaanse skrywer en politikus, C.J. Langehoven, gestuur waarin sy hom skerp gekritiseer het omdat hy voorbrand gemaak het vir Suid-Afrikaanse deelname aan Britse kant.⁹⁸ In die Paarl het 'n kleinseun van 'n gewese Berlynse sendeling op Riversdal, Daniel Heese, gedreig om hom by die Duitse koloniale troepe in Duits-Suidwes-Afrika aan te sluit indien konksripsie in Suid-Afrika ingevoer sou word.⁹⁹ Dit in 'n stadium dat bruin lidmate van die BSG, soos talle ander bruinmense, hulle by die Suid-Afrikaanse Verdedigingsmag aangesluit het om saam met die Britse magte te veg. Die APO het met spesiale veldtogte sy lede juis aangemoedig om hulle by die Kaapse Korps aan te sluit. Talle van die lede van die APO was ook lidmate van die BSG.

Die oorgrote meerderheid van Berlynse sendelinge was Duitse burgers wat hulle in 1914 in 'n land bevind het waar die Britse vors die amptelike heerser was. Dit het hulle in 'n

⁹⁷ *Missionsberichte*, 1898, p. 127.

⁹⁸ Dagboek van Johanna (Hanchen) Prozesky, Manuskrip in Africana Versameling, J.S. Gericke Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch.

⁹⁹ Persoonlike mededeling: H. F. Heese, Somerset-Wes, 5 Februarie 2005.

onbenydenswaardige posisie geplaas omdat hulle lidmate oorwegend pro-Britsgesind was. Boonop was die kinders van die meeste sendelinge hier gebore en het hulle hul met die Afrikanerideale vereenselwig. Ook die BSG in die Kaapprovinsie sou hierdeur geraak word vanweë 'n sterker wordende Duits-Afrikaner politieke verbondenheid. Hierdie verbondenheid sou vir die volgende aantal dekades toenemend 'n blok aan die been vir die BSG word met negatiewe gevolge vir beide sendelinge en lidmate.

Hoofstuk 3

Duitse sendelinge en lidmate gedurende die Eerste Wêreldoorlog in die spanningsveld tussen Duitse en Britse Imperialisme, 1914-1924.

3.1 Inleiding

Politiese ontwikkelinge in Europa gedurende die laaste dekade van die 19de eeu en die eerste dekade van die twintigste eeu het verreikende gevolge vir Duitse sendinggenootskappe in Suid-Afrika, en ook elders, ingehou. Politieke spanning tussen veral Brittanje en Duitsland, ook as gevolg van koloniale uitbreiding in Afrika, het ook eweneens stremminge in die ekumeniese wêreld tot gevolg gehad. Die droom van 'n verenigde, globale sendingaksie wat deur verskeie internasionale konferensies voorafgegaan is, is deur hierdie spanning vernietig. By beide Duitse en Britse sendinggenootskappe het nasionale lojaliteit dikwels voorrang bo hulle sendingmissies geniet. In albei lande was die belangrikste genootskappe oortuig dat hulle eie lande onskuldig was aan die gebeure wat tot die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog sou lei.

Met die uitbreek van die oorlog in 1914 het die BSG alreeds ernstige finansiële probleme ondervind wat vererger is deur die feit dat kontak en finansiële hulp vanuit Duitsland afgesny is. Dit het sendelinge in Suid-Afrika swaar getref en hulle was grootliks aangewese op plaaslike ondersteuning. Hierdie hulp het hoofsaaklik van die kant van die Afrikanerkerke en politieke gelede gekom. Dit het 'n nuwe dimensie aan die verhouding tussen Duitse sendelinge en Afrikaners verleen wat weer 'n wye impak op sendelinge en hulle gemeentelede gehad het. Die rasse-aspek sou in die jare en dekades wat volg byvoorbeeld prominent na vore tree aangesien Duitse sendelinge, hulle kinders en Afrikaners polities en kultureel ineengestremel sou raak.

Ná die afloop van die oorlog sou die BSG en sy sendelinge nog steeds vasgevang wees in armoede en die spanningsveld tussen 'n verslane Duitsland en Britse-Franse weerwraak. Die vredesverdrag wat ná die oorlog gesluit is, het ook 'n einde gebring aan 'n keiserlike staatsvorm wat die sending deur baie jare nie net goedgesind was

nie, maar ook finansiëel ondersteun het. Die BSG-sendelinge in die westelike Kaapprovinsie sou midde-in hierdie spanningsveld staan.

3.2 Politieke spanning in Europa veroorsaak interkerklike spanning

Met die opbou van oorlogswolke in Europa gedurende die eerste dekade van die twintigste eeu het politieke verskille ook 'n finale skeiding tussen Duitse en Britse sendinggenootskappe teweeg gebring. Die spanning sou tot en met die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in intensiteit toeneem. Die oorlog self sou 'n wig tussen hierdie sendinggenootskappe dryf. Dit op sigself sou later implikasies inhou vir die posisionering van die BSG en sy sendelinge in Suid-Afrika binne die politieke konteks van die land.

Die goeie verhouding wat daar gedurende die 19de eeu tussen hierdie twee hoofgroepe bestaan het, sou later egter ook die onderliggende verskille na die oppervlak bring. Deur die loop van die 19de eeu is verskeie sendingkonferensies in Europa, sowel as in Noord-Amerika gehou wat in Junie 1910 in die Wêreld Sendingkonferensie in Edinburg sou kulmineer.¹ Ten spyte van hierdie nou samewerking sou diepsnydende teoretiese verskille gedurende die eerste dekade van die twintigste eeu tussen die Duitse en Britse (of "Engelse") Genootskappe na vore tree. Vir die Duitse sendinggenootskappe, onder die leiding van Gustav Warneck, was die Brits-Amerikaanse benadering van sending as 'n parallelle voortsetting van Westerse beskawing, eenvoudig onaanvaarbaar. Die konsep van die globalisasie van sendingwerkzaamhede was vir hulle 'n romantiese idealisme wat te veel op die individu gefokus was. Vir die Duitse sendinggenootskappe moes kerstening van die heidene juis gebaseer wees op die ontwestering van die Christenboodskap, terwyl die kerk nie 'n vreemde buitelandse struktuur van vreemdelinge moes wees wat gemeentelede uit hulle omgewing ontwortel nie. 'n Kerk moes nie 'n instelling gebaseer op Westerse idees wees nie, maar 'n *Volkskerk* waar die sosiale en kulturele strukture net so belangrik as die bediening van die Woord was. Warneck het só sterk gevoel oor die gebrek aan 'n kontekstuele sendingbenadering by die Anglo-Amerikaanse sendinggenootskappe, dat hy geweier het om 'n vergadering in hierdie

¹ Sien in hierdie verband W.R. Hogg: *Ecumenical Foundations. A History of the International Missionary Council and its Nineteenth-Century Background*, p. 37.

verband in 1900 in New York by te woon.² Sy opvolger, die *doyen* van die Duitse missioloë, Julius Richter, was egter meer pragmaties en het 'n leidende rol in die besluite van die konferensie in Edinburgh in 1910 gespeel.

Die sluipmoord op die Oostenrykse kroonprins en sy vrou op 28 Junie 1914 in die Bosniese hoofstad, Sarajevo, het die vonk aan die kruitvat verskaf wat daartoe gelei het dat Duitsland in hierdie wêreldkonflik ingesuijg is. Teen 4 Augustus het Brittanje, en vir alle praktiese doeleindes ook Suid-Afrika, hulle in 'n staat van oorlog met Duitsland bevind.

Die wêreldoorlog wat daarna vir byna 4 jaar sou duur, het nie net wye internasionale reperkussies vir sendingwerk oor die algemeen teweeggebring nie, maar het ook vernietigende materiële en finansiële implikasies vir die BSG se werk in Suid-Afrika ingehou. Meer ernstig egter, as die verwoestende materiële skade wat dit aan die sendingaksie oor die algemeen aangerig het, was die feit dat die konflik 'n ontstellende aspek blootgelê het. Richard Pierard laat hom as volg hieroor uit: “More serious than the material destruction was the fact the conflict revealed where the ultimate loyalty of those who proclaimed the gospel really lay – not to Christ and his church, but to the national state and its ideology which substituted for the Christian faith.”³ Vir die duur van die oorlog, en ook daarna, sou hierdie fenomeen hom duidelik manifesteer in die geledere van die leidende sendinggenootskappe as verteenwoordigers van die verskillende strydende faksies. Die ideaal van 'n ekumeniese eenheid tussen alle sending-genootskappe oor internasionale grense heen, en die brose eenheid wat op die Wêreld Sendingkonferensie in Edinburg in Junie 1910 bereik is, was hiermee finaal vernietig.

Ten spyte van die feit dat die Berlynse Konferensie van 1884 bepaal het dat gebiede in Afrika, wat deur Europese moondhede gekoloniseer was, as neutraal beskou sou word in geval van oorlog, het Brittanje net ná sy toetrede tot die oorlog begin om Duitse oorsese kolonies te beset. Die Duitse radiostasie in die destydse Duits-

² W. Ustorf: *Anti-Americanism in German Missiology*, p. 27.

³ R.V. Pierard: “World War I, The Western Allies and German Protestant Missions” in U. van der Heyden und H Liebau: *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*, p. 363. (Hierna R.V. Pierard: “World War I and German Protestant Missions,” gevolg deur bladsynommer).

Suidwes- Afrika is deur die Britte gesien as 'n gevaar vir Britse seevaart en die Suid-Afrikaanse owerhede is gevra om stappe te neem om dit te neutraliseer. Dit sou nie net politieke implikasies hê nie, maar sou ook die verhouding tussen die Duitse sendelinge, die Afrikaners en die regering van die dag ten nouste raak. Op die lang termyn sou dit lei tot 'n politieke sege vir Afrikaner-nasionalisme en 'n gepaardgaande geestelike verstrengeling van Afrikaners en Duitse sendelinge en hulle nakomelinge. Soos in 'n later hoofstuk sal blyk, het enkele afstammelinge van Duitse sendelinge 'n beslissende rol gespeel in die vaslegging en uitvoering van die beleid van rassesegregasie. Op die kort termyn het dit oor die algemeen vir die BSG in Suid-Afrika, en spesifiek vir dié in die westelike Kaapprovinsie, ernstige finansiële implikasies ingehou.

By beide die Duitse en die Britse sendinggenootskappe was daar geen twyfel dat die skuld vir die oorlog by die ander partye gelê het nie.⁴ In 'n skerp bewoorde verklaring in Augustus 1914 het Direkteur Axenfeld van die BSG hom byvoorbeeld uitgespreek teenoor sy Britse kollegas omdat Brittanje hom sou skaar by die “Asiatiese barbare” (Rusland) en die “heidense Japan.” Die Britse besetting van Duitse kolonies in Afrika en ander lande is deur hom veroordeel as “die ruïnering van vooruitstrewende sendingvelde.” Terselfdertyd het 'n groep Britse sendelinge versoenend onderneem om hulle regering te vra om hom te weerhou van verwysings na die Duitsers as “Hunne en Barbare.”⁵

By die Komitee en sendelinge van die BSG het daar geen twyfel bestaan dat die oorlog 'n aanslag teen die welsyn en lotgevalle van die Duitse volk was nie. Die Genootskap het net ná die uitbreek van die oorlog al sy bates in diens van die vaderland gestel. “Das friedliche Deutschland wurde von mächtigen Feinde überfallen und es war jedermann klar, das ein Ringen sich anhob, bei dem es für unser Volk um Leben oder Sterben gehen musste.” Die welsyn van die vaderland het eerste gekom omdat 'n oorwinning sou verseker dat die Woord van God ook in die toekoms onder nasies en volkere versprei sou kon word.⁶ Hierdie uitgangspunt onderskryf Pierard se siening dat die sendelinge se prioriteit eerstens by 'n oorwinning vir die nasionale

⁴ R.V. Pierard: “John R. Mott and the Rift in the Ecumenical Movement during World War 1” in: *Journal for Ecumenical Studies*, 23/4 (1986) pp. 606 ff.

⁵ R.V. Pierard: “World War 1, the Western Allies and German Protestant Missions”, pp. 367-368.

staat gelê het wat dan as substituuat vir die verspreiding van die Evangelie moes optree. Die ideaal van die Anglo-Amerikaanse sendelinge van ‘n globale sendingaksie – wat weer gelei het tot die stigting van die Wêreldraad van Kerke – sou deur die Eerste Wêreldoorlog verwoes word. Die BSG-sendelinge, soos ander Duitse Genootskappe, is nie net in Suid-Afrika nie, maar oor ‘n breë internasionale front ekumenies geïsoleer. Die klem sou daarna verskuif na ‘n konserwatiewe, piëtistiese groep wat ‘n meer individualistiese benadering nagestreef het.⁷

Die Komitee en seminariste (sendeling-kwekelinge) van die BSG het met die uitbreek van die Oorlog in 1914 met groot geesdrif die saak van die vaderland gesteun. Sowat ‘n derde van die voornemende sendelinge van die BSG is dadelik vir militêre diens na die front, terwyl die oorblywende twee-derdes, met die aanmoediging van die Komitee, hulleself as vrywilligers vir die front aangemeld het. Die seminarie is voorlopig gesluit, maar is weer aan die einde van 1914 heropen om in die tekort aan sendelinge wat daar ontstaan het, te voorsien. Slegs die minimum aantal seminariste is egter toegelaat. Twee Berlynse sendelinge wat met tuisverlof in Duitsland was, naamlik die afdelingshoof vir Suid-Afrika, M.Wilde, en die sendinginspekteur, Siegfried Knack, het as veldpredikers aan die front diens gaan doen.⁸

3.3 Finansiële probleme en die rassekwessie tree na vore

Vir die sendingaksie van die BSG in Suid-Afrika, en meer spesifiek in die westelike Kaapprovinsie, sou die oorlog ernstige finansiële implikasies inhou. Reeds vóór die Eerste Wêreldoorlog het die BSG in Suid-Afrika om verskeie redes alreeds finansiële probleme ondervind. Die geldelike sake van die Genootskap het van jaar tot jaar versleg sodat die BSG teen 1912 reeds ‘n tekort van 90 000 mark getoon het.⁹ Dit wil voorkom of sendingondersteuners in Duitsland teen die einde van die negentiende eeu minder bereid was om mildelik bydraes tot die sendingfonds te maak.

Richter skryf hierdie tendens toe aan Wangemann se houding dat daar as’t ware ‘n onvermydelike plig op gemeentes in Duitsland was om sendingwerk finansiël te

⁶ *Missionsberichte*, 1914, p. 179.

⁷ R.V. Pierard: “World War I and German Protestant Missions,” p. 361.

⁸ *Missionsberichte*, 1914, pp. 179-180.

ondersteun. Vir talle sendingondersteuners was dit asof hulle bydraes in 'n bodemlose put verdwyn het.

Die knaende tekorte in die begroting van die BSG is weer deur andere gesien as wanadministrasie en swak beplanning wat hulle ongeneë gemaak het om verdere bydraes te lewer.¹⁰ Van der Merwe beweer: “Duitsland se toenemende ekonomiese welvaart en die groeiende koloniale belangstelling was beslis faktore wat tot die afname in sendingbelangstelling bygedra het. Verder het die wyer-spannende werksaamhede van die BSG ook 'n groter geldelike las op die skouers van die sendingvriende geplaas.”¹¹ Hoewel laasgenoemde faktor, wat Van der Merwe aanvoer wel van toepassing is, is dit te betwyfel of daar werklik substansie is vir sy eerste rede. Terwyl die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika nie werklik as verlengstukke van 'n koloniale beleid gesien is nie, is dit tog so dat die invloed wat hulle oor etlike dekades in Duitse koloniale gebiede, asook in ander Europese koloniale gebiede uitgeoefen het, juis gesien kon word as 'n rede om die sendingsaak te ondersteun al was dit dan net weens bedekte koloniale motiewe. Die BSG het hom juis ten volle met die Duitse koloniale program vereenselwig wat daartoe bygedra het om sy skuld las te verlig. Grundler wys daarop dat vooraanstaande lede van die Komitee van die BSG, soos Richter en Axenfeld, gereelde gaste aan huis van die Duitse Kanselier, Von Bethman-Hollweg, was. Hierdie goeie verhouding tussen die regering en die sendinggenootskap het daartoe gelei dat keiser Wilhelm 11 tydens sy 25-jarige bewindsjubileum in 1913, sowat drie miljoen mark vir die sendingaksie geskenk het. Hiervan het die BSG 497 000 mark ontvang.¹² Duitse kolonialisme en sendingaktiwiteite het dus in simbiose saambestaan, hoewel om verskillende motiewe.

In die voormalige Duits-Suidwes-Afrika het die Suid-Afrikaanse regering byvoorbeeld ná die besetting van die gebied, Rynse sendelinge toegelaat om voort te gaan met sendingwerk omdat hulle bevrees was vir moontlike opstande onder die plaaslike bevolking soos tussen 1903 en 1906 die geval was. Slegs twee sendelinge is

⁹ H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 114.

¹⁰ J. Richter: *Geschichte der Berliner Missionsgesellschaft, 1824–1924*, p. 35.

¹¹ D.W. van der Merwe: “Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962,” *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, Vyftigste Jaargang – Deel 11, p. 27. (Hierna verwys as: “Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal.”)

¹² W. Grundler: *Hundert Jahre Berliner Mission*, p. 36 en J. Richter: *Geschichte der Berliner Missionsgesellschaft*, p. 352. Kyk ook H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 114.

vanuit die gebied na Duitsland gerepatrieer, maar hulle is in 1921 weer toegelaat om hulle werk in Suidwes-Afrika te hervat.¹³

Die skenking van die Duitse keiser het die nood van die Genootskap effens verlig, maar bykomende befondsing was 'n saak van dringende belang. Sodoende het Karl Axenfeld, wat Gensichen as direkteur van die BSG in 1913 opgevolg het, 500 sendingvriende uit die oostelike dele van Duitsland gemobiliseer om jaarliks 200 000 mark in te samel wat gelei het tot die stigting van die "Notwehrbewegung."¹⁴ Met die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog op 1 Augustus 1914 het hierdie beweging, wat moes sorg vir die befondsing van die BSG se sendingaksie, summier tot 'n einde gekom.¹⁵

Die uitwerking wat die Eerste Wêreldoorlog op die verhouding tussen Suid-Afrika en Duitsland meegebring het, het die sendingwerk van die BSG onder geweldige druk geplaas. Behalwe die feit dat die Britse Ryk, waarvan Suid-Afrika deel was, diplomatieke bande met die Duitse Ryk verbreek het, is alle handelstransaksies met Duitsland verbied. In die lig hiervan het uitgerekte onderhandelinge tussen die plaaslike superintendent van die BSG, Hermann Schloemann, en die Suid-Afrikaanse regering, met J.C. Smuts as die verantwoordelike Minister van Finansies, gevolg. Smuts was baie tegemoetkomend en het die Genootskap die reg gegee om sekere eiendom, onder sekere voorwaardes, te vervreem - onder andere dat dit vir *bona fide* instandhouding van die Genootskap se werksaamhede gebruik sou word.¹⁶ Toestande het vir die BSG teen 1916 sodanig versleg dat die regering die bates en laste van die Genootskap in die hande van die *Bewaarder vir Vyandelike Eiendom* geplaas het.¹⁷ Dit was vir die BSG 'n drastiese stap, maar dit sou later blyk dat hierdie optrede van die regering juis die Genootskap van totale finansiële ondergang sou red.¹⁸

Die oorlog het ook op plaaslike vlak 'n negatiewe uitwerking op die werksaamhede van die BSG gehad. Op Amalienstein moes die paggelde wat inwoners vir hulle grond

¹³ R.V. Pierard: "World War I and German Protestant Missions", p. 365.

¹⁴ J. Richter: *Geschichte der Berliner Missiongesellschaft, 1824-1924*, pp. 38-39.

¹⁵ J. Richter: *Geschichte der Berliner Missiongesellschaft, 1824-1924*, p. 419.

¹⁶ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," p. 30.

¹⁷ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," pp. 28-33.

en verblyfreg betaal het, verhoog word om die gemeentefondse te versterk. Dit het verdere druk op die inwoners met hulle skamele inkomste geplaas. Die normale bydraes het reeds vóór die oorlog sodanig gedaal dat twee onderwysers ook uit diens gestel moes word.¹⁹

Soos in die geval van die Anglo-Boereoorlog, het die Eerste Wêreldoorlog ook 'n negatiewe uitwerking op swart-wit verhoudinge in Suid-Afrika gehad. Superintendent Schloemann het onder andere aangevoer dat die Anglo-Boereoorlog die swart bevolking se agting vir blankes vernietig het en dat die Anglo-Duitse konflik beslis bygedra het tot 'n verdere verwydering.²⁰ In hierdie opsig het die verslegtende finansiële posisie van die BSG in die land indirek bygedra tot die verslegtende rasseverhoudings in die gebiede waar die BSG werksaam was.

Omdat die Komitee in Berlyn vanaf 1914 tot 1924 nie toegelaat is om geld na Suid-Afrikaanse sendingvelde te stuur nie,²¹ het die skuld van die Genootskap só opgeloopt dat die verkoop van grond onvermydelik geword het. Die meeste van die BSG se grondbesit in die noordelike provinsies is deur swartmense bewoon wat 'n probleemsituasie vir die Genootskap geskep het. Die sendingstasies in die Wes-Kaap was hoofsaaklik deur bruin lidmate bewoon en was nie onmiddellik in dieselfde krisis gedompel nie. Dit was te danke aan die feit dat die regering se segregasiewette ten opsigte van eiendomsreg op grond bruinmense nie so direk benadeel het soos swartmense nie. Hoewel die Genootskap verkies het om die gronde aan swartes te verkoop, is hulle deur die *Naturellen Grond Wet* van 1913 verbied om dit te doen. Daarby het die swart bewoners ook nie oor die nodige kapitaal beskik om sodanige grond te koop nie – 'n bepalende faktor wat ook op die bruin bewoners op sendingstasies van die BSG in die Wes-Kaap later van toepassing sou wees. Van die sendingeiendomme, soos die geval by Haarlem, is aan blankes verkoop wat meegebring het dat gekleurde bewoners moes verhuis. Hierdie gekleurde bewoners het deeglik bewus geword van die netelige finansiële posisie waarin die Genootskap hom bevind het en dit probeer uitbuit. So byvoorbeeld is daar pogings aangewend om die BSG op Zoar te verdryf en op Anhalt-Schmidt het 'n bruin inwoner die

¹⁸ *Missionsberichte*, 1920, p. 19.

¹⁹ *Jahresberichte*, 1916, p. 9.

²⁰ *Missionsberichte*, 1914, p. 200.

gemeentelede aangehits om die sendinggrond wederegtelik onder hulle te verdeel. Eerwaarde Scheffler was ook deur die opstandiges met die dood gedreig.²² Om finansiell te oorleef, moes grond aan kapitaalkragtige blankes verkoop word wat veroorsaak het dat lidmate 'n ander heenkome moes soek. Hierdie situasie het ernstige spanning tussen blanke grondbesitters en tradisionele bewoners van eiendom van die BSG geskep. Jooste wys daarop dat daar waarskynlik heelwat meer as 'n duisend gesinne deur grondverkope in die twintigerjare geraak was.²³

Die verwydering wat daar tussen sendelinge en lidmate oor grondkwessies ontstaan het, was vir die sendelinge 'n pynlike saak. In die Wes-Kaap sou die bewoners van BSG-sendingstasies eers ná 1924 werklik die nuwe-effekte van hierdie situasie beleef aangesien die 1913-wetgewing nie op bruinmense in die Kaapprovinsie van toepassing was nie en segregasie eers onder die NP-bewind vanaf 1924 werklik beslag sou kry. Dit het wel die BSG in ernstige spanning met hulle lidmate gebring. Die netelige situasie waarin die Genootskap hom bevind het, is deur veral die swart politieke beweging, die ANC, uitgebuit. Swart bewoners van sendinggronde is aangesê om nie te trek nie en ook om nie huurgelde te betaal nie. Dit het tot weerstand gelei wat in gevalle, met die regshulp van die ANC, tot in die Appélhof gevoer is.²⁴ Daarby het die leiers van hierdie beweging nie uit die geleedere van die tradisionele swart gemeentelede van die BSG gekom nie sodat daar min aansluiting en toenadering tussen die sendelinge en die leierskorps van die ANC was.²⁵ Dit het gebeur ondanks die feit dat een van die leiersfigure van die ANC, Sol Plaatje, sterk bande met die BSG gehad het. Plaatje het sy skoolonderrig in 'n Berlynse sendingskool ontvang en was ook vir enkele jare as onderwyser in diens van die Genootskap.

Die uitbreek van die oorlog in 1914 het die sendelinge op meer as een manier direk geraak en ontberings tot gevolg gehad. Tussen 1914 en 1924 kon geen geldelike oorplasings vanaf Duitsland na Suid-Afrika gedoen word nie.²⁶ Sendelinge se inkomste is daarmee met onmiddellike inwerkingtreding afgesny wat hulle finansiell

²¹ *Missionsberichte*, 1924, p. 91.

²² *Jahresberichte*, 1919, p. 9.

²³ G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap," p. 19.

²⁴ *Jahresberichte*, 1924, p.13.

²⁵ M. Wilson en L. Thompson (eds.): *Oxford History of South Africa*, Deel 2, p. 433.

uiters kwesbaar gelaat het. Daarby is hulle bewegings tydens die oorlog beperk en is hulle persoonlike kontak met Duitsland, asook met ander geesgenote binne Suid-Afrika, grootliks afgesny wat hulle vereensaam binne 'n grootliks vyandige gemeenskap gelaat het. Slegs die toestemming wat die regering hulle gegee het om verbande op eiendom van die Genootskap te registreer, het hulle van 'n totale finansiële katastrofe gered.²⁷ Slegs een enkele kommunikasiekanaal het oorgebly: Sendelinge kon briewe aan 'n Switserse predikant, Pfarrer Friedli in Bern stuur wat dit dan na Berlyn deurgestuur het. Die voorwaarde was egter dat, ter wille van die Militêre sensors, die handskrif in Latynse letters moes wees²⁸ en nie die moeilik leesbare Duitse Sütterlin handskrif wat die sendelinge deur die bank gebruik het nie.

3.4 Die BSG in die Wes-Kaap gedurende die oorlogsjare

Ten spyte van superintendent Schloemann se herhaaldelike versekering dat daar toegesien sou word dat sendelinge van die BSG te alle tye neutraal sou optree, was die Unieregering van mening dat sommige van die sendelinge tog aktief die Duitse oorlogspoging gesteun het. Vanaf die kant van die Suid-Afrikaanse regering, wat 'n sterk komponent Britse rojaliste ingesluit het, was daar 'n byna paranoïese drang om Duitsers en Suid-Afrikaners van Duitse afkoms te interneer. In die Parlement het die rojalistiese Britse generaal Crewe daarop aangedring dat alle Duitse eiendom gekonfiskeer word, verwysende veral na dié van die Berlynse Sendinggenootskap. In sy toespraak het hy, onder andere, ook die Genootskap daarvan beskuldig dat die sendelinge verantwoordelik was vir die onrus in Griekwaland-Oos – 'n gebied waar die BSG geen sendeling gehad het nie. Sy beroep om alle burgers van vyandelike lande te interneer, is gelukkig van die hand gewys. Tog het die BSG-sendelinge op 'n dreigende vulkaan gesit wat enige oomblik tot uitbarsting kon kom.²⁹ Nie net is van die sendelinge in Transvaal geïnterneer nie, maar ook in die Kaapprovinsie is die Kaapstadse sendeling, August Manzke, in Oktober 1914 na 'n interneringskamp in Pietermaritzburg gestuur. In die geval van die Kaapse gemeente het die Morawiese leraar, Lemmerz, 'n broederlike en kollegiale hand van hulp uitgesteek deur die beheer van die skole onder beheer van die Kaapstadse gemeente van die BSG oor te

²⁶ *Missionsberichte*, 1924, p. 156.

²⁷ H. Lehmann: *Zur Zeit und zur Unzeit*, p. 374.

²⁸ *Jahresberichte*, 1916, p. 9.

neem. In die afwesigheid van Manzke het Gottlob Grosskopf die Kaapstadse gemeente van tyd tot tyd besoek om Nagmaal te bedien totdat hy self ook in 1917 geïnterneer is. Daarna sou Prozesky, wat hom op Riversdal gehelp het, op 'n gereelde basis die Kaapse gemeente besoek om Grosskopf se plek in te neem.³⁰ Gemoedere het hoog geloop tussen pro-Engelse groepe en pro-Duitse ondersteuners, laasgenoemde waarvan Afrikaner-nasionaliste die meerderheid uitgemaak het. In 1915 het anti-Duitse onluste in Kaapstad, Port-Elizabeth en ander groot dorpe uitbreek nadat die Britse skip, die *Lusitania*, met heelwat Amerikaners aan boord, op 17 Mei 1915 deur 'n Duitse duikboot gekelder is.³¹

Die werk van die BSG in die Wes-Kaap het dus nie die negatiewe uitwerking van die Eerste Wêreldoorlog vrygespring nie. Tog wil dit voorkom of die sendingstasies in die ander provinsies, waar werk hoofsaaklik onder swartes gedoen is, meer nadelig getref is. Tussen 1913 en 1919 kon geen sendelinge na Suid-Afrika gestuur word nie en die werksaamhede van die BSG is dan ook hierdeur ernstig aan bande gelê. Die negatiewe impak van die oorlog sou egter eers werklik ná 1918 gevoel word. Die feit dat die getal lidmate in die tien jaar tussen 1913 en 1923 met 2% gegroei het,³² het meegebring dat die klem verskuif het na die opleiding van plaaslike pastore en helpers. In hierdie tien jaar het die Duitse (of blanke) sendelinge in diens van die BSG van 68 na 50 verminder.³³

Kort ná die uitbreek van die oorlog in 1914, sou maatreëls van die regering ook begin om die werk van die BSG in die Wes-Kaap te ontwig. Verslae van aktiwiteite op die verskillende stasies het al hoe meer ongereeld en onvollediger geword. Die stasie te Laingsburg sou, soos in die geval van die Anglo-Boereoorlog, vanweë sy strategiese ligging eerste geaffekteer word toe eerwaarde Göldner na die fisies-geïsoleerde Amalienstein verplaas is omdat die regering sy invloed op die spoorwerkers as 'n politieke bedreiging gesien het.³⁴ Die streng fiskale en ekonomiese maatreëls wat die regering op Duitse burgers en hulle aktiwiteite in Suid-Afrika ingestel het, saam met

²⁹ J. Richter: *Geschiede der Berliner Missionsgesellschaft, 1824-1923*, p. 444.

³⁰ T.Karzek: "The Berlin Missionary Church in Cape Town 1899-1923," (Ongepubliseerde M.Th-tesis, Universiteit van Suid-Afrika, 1994) p. 87.

³¹ B. Krüger and P.W. Schaberg: *The Pear tree bears fruit. The History of the Moravian Church in South Africa: Western Cape Province*, p. 97.

³² G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap," p. 2.

³³ *Jahresberichte*, 1924, p. 37.

‘n versengende droogte in die Klein Karoo gedurende 1915, sou spoedig sy tol op die werksaamhede van die Genootskap in hierdie gebied eis. ‘n Gebrek aan fondse sou meebring dat daar geen sendeling op Amalienstein en Herbertsdale gedurende 1915 werksaam was nie, terwyl die onderwyseres by laasgenoemde stasie ontslaan moes word as gevolg van ‘n gebrek aan fondse. Dit was asof die persoonlike terugslae van die sendelinge juis vir hierdie moeilike tye bestem was. Alhoewel Göldner toegelaat is om na sy gemeente en familie op Laingsburg terug te gaan, moes Prozesky die werk op Riversdal oorneem. Grosskopf is na enkele maande se internering vrygelaat, maar kon as gevolg van sy swak gesondheid nie meer die werk op Riversdal behartig nie. Ook eerwaarde Kottich op Anhalt-Schmidt was ernstig siek en het sy seun, Richard, op 9 November 1915 aan die dood afgestaan.³⁵

Gedurende 1916 en 1917 sou die werk en omstandighede van die Genootskap in die Wes-Kaap nog verder versleg. Soos reeds vermeld, is Manzke, die sendeling in Kaapstad, asook Grosskopf, wat in daardie stadium op Riversdal werksaam was, albei in 1914 geïnterneer. Grosskopf se werk is deur Prozesky behartig, maar ook sy gesondheid het veel te wense oorgelaat. As gevolg van ‘n nypende tekort aan fondse moes ook van die onderwysers op Amalienstein ontslaan word en moes daar verbande op die eiendom van die BSG geregistreer word om finansiële kop bo water te hou. Die voortsetting van die ernstige droogtetoestande in die Klein Karoo het verder daartoe bygedra om hierdie finansiële nood te verhoog. Kaapstad, Amalienstein en Herbertsdale was nog steeds sonder sendelinge. Desondanks kon die gemeente van Ladismith berig dat hulle met groot seën die sestigjarige bestaan van dié gemeente op 26 Mei 1916 kon vier en op Riversdal het die gemeentebasaar die buitengewone hoë som van 1100 Mark opgelewer.³⁶

Sedert Maart 1917 het Duitse oorlogskepe en ‘n duikboot groot skade aan Geallieerde skepe langs die Suid-Kaapse kus aangerig en is alle Duitse sendelinge wat binne 40 myl van die kus gebly het, na ‘n interneringskamp in Pietermaritzburg gestuur. Hierdie besluit van die Regering was die rede waarom Manzke en Grosskopf vir ‘n tweede maal geïnterneer is. Beide is egter ná enkele weke weer vrygelaat en

³⁴ *Jahresberichte*, 1914, p. 10.

³⁵ *Jahresberichte*, 1915, pp. 9-10.

³⁶ *Jahresberichte*, 1916, pp. 9-10.

Grosskopf het na Riversdal teruggekeer. Op Mosselbaai moes eerwaarde Ecker snags buite sig van die see gaan slaap sodat hy nie snags met behulp van ligseine kontak met die skepe kon maak nie. Hy was darem toegelaat om sy gemeente van tyd tot tyd gedurende die dag te besoek. Op Anhalt-Schmidt is eerwaarde Richard Kottich op 11 November 1917 oorlede. Eerwaarde Friedrich Scheffler wat daar afgelos het, sowel as sy vrou, het siek geword en so ook Göldner op Laingsburg.³⁷ Dit was 'n krisisjaar vir die sendelinge van die Kaapsinode.

Wat die onderwyssituasie op die sendingstasies van die BSG betref, was daar 'n duidelike dubbelslagtige benadering deur die Suid-Afrikaanse regering. In Transvaal en Natal is alle Duits-beheerde sendingskole aan die begin van 1916 onder die toesig van die onderskeie Onder-Naturellekommissarisse geplaas en is sendelinge verbied om enigsins betrokke te wees by onderrig aan swart leerlinge. Opgeleide swart onderwysers kon egter met die werk voortgaan en die onderwysdepartement het steeds geldelike ondersteuning aan sendingskole verleen.³⁸ In die Vrystaat en Kaapland het hierdie bepaling nie gegeld nie en het die regering sy subsidies gereeld betaal, eksamens georganiseer, en in die geval van Riversdal, die sendelinge Christian Prozesky en Gottlob Grosskopf gevra om toesig te hou oor die afleggings van eksamens.³⁹

3.5 Berlynse sendelinge en hulle bande met Afrikaner-nasionaliste

Ten spyte van die internering van enkele sendelinge was daar 'n toegeneëtheid van die kant van die regering teenoor die werk van die BSG wat gesoek moet word in die feit dat die Afrikaner 'n sterk komponent van die Suid-Afrikaanse bevolking, asook die regering, uitgemaak het. Soos in 'n vorige hoofstuk verduidelik, was daar 'n sterk emosionele band tussen Afrikaners en Duitsers as gevolg van 'n gemeenskaplike afkeer van Britse imperialisme wat duidelik gedurende die Anglo-Boereoorlog na vore gekom het. Afrikaners het dus nie die sterk anti-Duitse gevoel van die Engelse gedeelte van die bevolking gedeel nie. Daarby moet ook in gedagte gehou word dat Afrikaners soos Louis Botha as Eerste Minister en Jan Smuts as sy adjunk, kernposte

³⁷ *Jahresberichte*, 1917, p. 7.

³⁸ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," p. 37.

³⁹ J.D. Richter: *Geschiede der Berliner Missiongesellschaft, 1824-1924*, p. 474.

in die destydse regering beklee het. Die gewapende opstand teen die destydse regering in 1914 en die wegbreek van Hertzog en van sy vorige makkers, juis as gevolg van hulle pro-Britse gevoel, moes op geen onduidelike wyse nie aan Botha en Smuts geïllustreer het waar die simpatie van die deursnee-Afrikaner gelê het.

Tussen 1914 en 1924 was die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika afgesny van enige direkte kontak en finansiële hulp van Duitsland. Tog het hulle nie vir een oomblik getwyfel nie dat die voortbestaan van hulle sendingaksies in Suid-Afrika direk te danke was aan die ondersteuning wat hulle van Afrikanerkant verkry het.⁴⁰ Ten spyte daarvan was die sendelinge van die BSG teen 1918, by wyse van spreke, self herderloos en onder groot druk as gevolg van finansiële nood en die feit dat hulle vir vier jaar lank as “vyande van die staat” beskou is. Groot persoonlike terugslae soos kwynende gesondheid, ernstige siekte en die dood van familieledede, het gedurende hierdie jare geweldige eise aan hulle geloof en toegewydheid om die Woord te verkondig, gestel.

Die Eerste Wêreldoorlog het die simpatieke bande wat daar breedweg tussen Duitser en Afrikaner bestaan het, en waarna vroeër reeds verwys is, verder versterk. Die pleidooi uit Afrikanergeledere in die Nasionale Party (NP) dat Suid-Afrika neutraal moes staan in die oorlog, het ‘n noue politieke verbandskap tussen die NP en die Duitse gemeenskap tot gevolg gehad. Dié party het juis sy ontstaan in 1914 onder leiding van J.B.M. Hertzog, as gevolg van die sterk anti-Britse gevoel in Afrikanergeledere, gehad. Terwyl die kerklike bande met die “Engelse” kerke tot ‘n laagtepunt gedaal het, het die bande tussen die hoofsaaklik Afrikaanse gereformeerde kerke en die BSG steeds sterker geword. Die Suid-Afrikaanse Party (SAP) van Botha en Smuts is hierdeur ook in ‘n netelige posisie geplaas wat tot die voordeel van die BSG was. Ten spyte van die feit dat Smuts die internering van sendelinge gedurende die oorlog goedgekeur het om sodoende sy Engelse ondersteuners tevrede te stel, is sendelinge oor die algemeen goed behandel in vergelyking met wat in ander Britse gebiede gebeur het.⁴¹ Smuts, wie se politieke posisie na die dood van Botha in 1919 geensins veilig was nie, het hom in 1919, op aandrang van die Nasionale Party (NP),

⁴⁰ D.W. van der Merwe: “Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal,” p. 37.

⁴¹ *Missionsberichte*, 1919, p. 5.

uitgespreek vir die billike behandeling van die Duitse sendinggenootskappe in Suid-Afrika.⁴²

Veral die (Afrikaner) Nederduits Gereformeerde Kerk het op verskeie vlakke die hand na die BSG tydens en ná die oorlog gereik. So het die NG Kerk byvoorbeeld in 1919 'n onderhoud met Smuts aangevra waarin hy gevra is om sy invloed te gebruik sodat dit vir die Genootskap moontlik sou wees om sy werk in Suid-Afrika voort te sit. Ook is gevra dat geïnterneerde sendelinge toegelaat moes word om na hulle sendingstasies terug te keer.⁴³

Toe Duitse vrouens en kinders na repatriasie uit Duits-Oos Afrika as geïnterneerdes in Suid-Afrika aangehou is, is 'n Afrikaner-hulpvereniging, die Vreemdelingehulpbetoon, gestig om hulp aan hierdie gemeenskap te verleen. Afrikanerpredikante het dikwels vir hulle BSG-kollegas in die bresse getree as kwaadwillige aanvalle op hulle in die Engelse pers geloods is.⁴⁴ In 1919 het Direkteur Axenfeld daarop gewys dat die NG Kerk op elke gebied sy broederlike plig teenoor Duitse sendelinge gedurende die oorlog nagekom het.⁴⁵ Jooste wys daarop dat die sendelinge van die BSG se bande met die NG Kerk, sowel as die NP, gedurende die jare 1915 tot 1930 só nou verweef was dat hulle beswaarlik hulle profetiese stem laat hoor het wanneer dit nodig was.⁴⁶ Hierdie stelling moet gesien word teen die agtergrond van 'n ontluikende statutêre beleid van segregasie deur die blanke regerings van Suid-Afrika waarteen die BSG hom selde, indien ooit, amptelik uitgespreek het.

Die volgende berig uit die *Jahresberichte* van 1919 beaam die houding en gesindheid van die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika ná afloop van die oorlog: "Unsere Missionare und Gemeinden sind durch eine sehr scharfe Probe hindurchgegangen, aber sie haben sie bestehen dürfen. Freilich nur die tatkräftige Haltung der burische Volkskreise, bes. der Nationalisten, hat ihnen das Geschick der deutschen Missionaren in Indien erspart."⁴⁷ Klaarblyklik het die Duitse Protestantse sendingwerk in Indië, die

⁴² *Missionsberichte*, 1919, p. 160.

⁴³ Kaapse Kerkargief: BSG, S5 9/1/1, Verslag van besoek van deputasie van die Ned. Ger. Kerk (Kaapse Sinode) 21 April 1919.

⁴⁴ G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap," p. 41.

⁴⁵ *Missionsberichte*, 1919, p. 6.

⁴⁶ G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap," p. 2.

⁴⁷ *Jahresberichte*, 1919, p. 4.

aktiwiteite van die Deens-Hallesche Genootskap, prakties as gevolg van die oorlog tot 'n einde gekom.

Met die gebrek aan geestelike leiding vanuit Berlyn gedurende die oorlogsjare, was lidmaatskap van die NG Kerk vir die meeste kinders van die Berlynse sendelinge in die Kaapprovinsie, soos trouens ook in die Oranje Vrystaat en Transvaal, 'n paspoort tot aanvaarding in Afrikanergeledere. Weens die geweldige anti-Duitse sentiment in veral die Kaapprovinsie, het die onderwyserseuns van Daniel Heese van Riversdal, Johannes en Christoph, gedurende die Eerste Wêreldoorlog by die NG Kerk aangesluit en daarmee van hulle "Duitse kulturele erfenis of etiket" ontslae geraak. Vir die een seun, Johannes, wat in die Paarl gewoon het, was dit veral belangrik omdat hy politieke aspirasies gehad het. Sy oudste seun, Daniel, het met die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog egter sulke sterk anti-Britse gevoelens geopenbaar dat hy van plan was om hom by die Duitse gewapende magte in Duits-Suidwes-Afrika aan te sluit indien konskripsie in Suid-Afrika ingestel sou word. 'n Jonger broer sou hom bekwaam as predikant van die NG Kerk. Ook die seun van die sendeling op Mosselbaai, Andreas Scheffler, sou later predikant in die NG Kerk word. So ook Gustav Kikillus, die seun van die sendeling Johann Kikillus wat op Herbertsdale gestasioneer was.⁴⁸ Seuns van die sendeling Grosskopf het bekendheid verwerf as Afrikaanse skrywers. Desondanks het al hierdie kinders noue bande met die Luthers-Duitse tradisie behou en was lede van die Bond van Nakomelinge van Berlynse Sendelinge, 'n vereniging wat tot so laat as 2000 nog steeds bestaan het.⁴⁹

Wat vir die kinders van Berlynse sendelinge gegeld het, het ook met die Rynse sendelinge gebeur waar byvoorbeeld die seun van eerwaarde Alheit 'n predikant van die NG Kerk geword het; so ook die geval van Louis Leipoldt wat 'n gevierde Afrikaanse skrywer sou word. In alle gevalle het talle kinders hulle tot die onderwys gewend waar hulle met hulle sterk godsdienstige opvoeding "volksdiens" aan die Afrikanergemeenskap gelewer het.

Hierdie band tussen Berlynse sendelinge en Afrikaners, maar veral die besonder eng band tussen die sendingkinders met die Afrikaners en hul ideale gedurende en ná

⁴⁸ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, pp. 189-190, 407.

⁴⁹ Persoonlike mededeling deur H.F. Heese, Somerset-Wes, 5 Februarie 2005.

afloop van die Eerste Wêreldoorlog, het bygedra tot toenemende verwydering tussen sendelinge en gemeentelede omdat talle bruin lidmate van die BSG hulle tydens die oorlog by die Suid-Afrikaanse Verdedigingsmag aangesluit het en pro-Engelsgesind was. Aan die ander kant was daar, hoewel 'n minderheid, seuns van Duitse sendelinge wat aan Britse kant aan die oorlog deelgeneem het. Hulle was egter meestal uit die oorwegend Engelssprekende en Engelsgesinde gebiede van Natal of die Oos-Kaap afkomstig.

Daar moet dus gelet word op die noue verbintenis tussen die BSG en die Afrikaners se houding teenoor onderwys as integrale deel van die Christelike kultuur. Die Christelike-Nasionale benadering in die opvoedingstaak was by beide groepe feitlik identies en moedertaalonderrig was 'n kerngrondslag. Van hierdie sendelinge, en veral die sendelingkinderen, sou dan ook in later jare aktief betrokke wees by die formulering en implementering van regeringsbeleid ten opsigte van onderwys en die swart bevolking.

Vir die BSG was onderwys aanvanklik 'n middel tot 'n doel, naamlik om lidmate te bemagtig om die Bybel te kon lees. Dit het net ses jaar van skoling tot stander vier behels. In die Wes-Kaap is leerlinge wat in die Berlynse skole uitgeblink het, vir verdere opleiding na die Morawiese skool op Genadendal gestuur. Dit het hulle in later jare in botsing gebring met lidmate wat daarop aangedring het om tot 'n hoër vlak in Engels onderrig te word aangesien laasgenoemde, volgens die ontevredenes, vir hulle die deure tot beter betrekkings en vergoeding sou oopmaak.⁵⁰ Soos reeds vermeld, het hierdie benadering van die BSG ten opsigte van onderwys ook sterk kritiek van die *African Political Organisation* uitgelok.

Die Eerste Wêreldoorlog sou ook in hierdie opsig 'n gedwonge klemverskuiwing tot gevolg hê. As gevolg van die vermindering in die getal sendelinge wat gedurende die oorlogsjare na Suid-Afrika gekom het, het die klem verskuif na die plaaslike opleiding van meer inheemse predikante en helpers. Dit sou die BSG dwing om ook aanpassings in sy onderwysbeleid ten opsigte van hoër opleiding te maak. Waar daar in 1911 slegs twee sekondêre skole uit 'n totaal van 211 skole was, het die klem ná

⁵⁰ G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap," p. 51.

die oorlog na verdere opleiding verskuif sodat daar in 1934 landswyd agtien hoërskole onder die bestuur van die BSG was.⁵¹

3.6 Die na-oorlogse tydperk en die BSG in die Wes-Kaap

Die Verdrag van Versailles, wat op 28 Junie 1919 amptelik as vredesverdrag tussen Duitsland en Brittanje en sy bondgenote bekragtig is, was ‘n eensydige en vernederende dokument vir die Duitse volk. Hierdie mening is ook deur generaal Jan Smuts, een van die ondertekenaars van die verdrag, gehuldig. In ‘n brief aan sy vrou het hy geskryf: “It is a terrible document, not a peace treaty but a war treaty, and I am troubled in my conscience about putting my name to such a document.”⁵²

Nie alleen het die verdrag vir Duitsland territoriale verliese aan aangrensende lande tot gevolg gehad nie, maar oorsese kolonies moes ook afgestaan word. Die afstaan van Duits-Suidwes-Afrika as ‘n mandaatgebied aan Suid-Afrika het nie net wye implikasies vir sendingwerk in die gebied ingehou nie, maar het ook oor ‘n baie breër front die bedrywighede van die BSG in die res van Suider-Afrika geraak. Die Wes-Kaap sou in dié verband geen uitsondering wees nie.

Uit ‘n sendingoogpunt was die politieke veranderinge wat deur die oorlog teweeg gebring is, van kardinale belang. Duitsland het vanaf ‘n keiserryk in ‘n republiek verander wat beteken het dat die adel en hoër-klas inkomstegroepe hulle invloed verloor het – en dit was juis binne hierdie groepe dat die sendingsaak sy grootste ondersteuningsbasis gehad het. Dit het uit die aard van die saak wye finansiële implikasies vir ‘n alreeds sukkelende Genootskap ingehou. Richter stel dit baie duidelik as hy sê dat die bepalings van Versailles die situasie vir die Protestantse Kerk en die Berlynse Sendinggenootskap moeilik gemaak het en dat die basiese beginsels waarop die Duitse kultuur en kerkorganisasie berus het, tot in sy fundamente geskud was. Daarby was godsdiens en die sendingsaak vir die leiers van die nuutgevormde, liberale Sosiaal-Demokratiese regering van die Weimar Republiek van min belang.⁵³

⁵¹ *Jahresberichte*, 1934, p. 94.

⁵² Aangehaal in C.F.J. Muller: *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, p. 357.

⁵³ J.D. Richter: *Geschichte der Berliner Missionsgesellschaft, 1824-1924*, p. 426.

Artikel 438 van Versailles te implementeer. Hy was ook geneë om, in weerwil van 'n vroeëre besluit, drie van die vyf superintendente van die BSG, naamlik Schloemann, Wedepohl en Pakendorf, as lede op 'n adviserende raad te aanvaar.⁵⁶ Die ander lede van die raad wat die finansiële sake van die BSG moes bereedder, was J. Dougall, P.A.M. Cloete, L. Jacobs en J.J. Michau.⁵⁷

Wat die toepassing van die betrokke artikels betref, was die openbare mening in Suid-Afrika in twee kampe verdeel. Die Engelssprekendes was ten gunste van die toepassing van die artikel dat Duitse sendelinge finansiëel gelikwieder moes word. Op sterkte van hierdie artikel is die Morawiërs byvoorbeeld aangesê om £51 000 as oorlogskadevergoeding te betaal. Die eis is egter later teruggetrek wat hierdie Genootskap van 'n gewisse ondergang gered het.⁵⁸ Vyandiggensindheid vanuit die Engelse gemeenskap het ook onvermydelik gelei tot 'n verdere verbreding van die kloof tussen Duitse en Britsgesinde sendinggenootskappe. Tot in November 1919 het eerwaarde Lennox, sekretaris van die General Missionary Conference of South Africa, nog by die regering ingetree vir die Duitse sendelinge, maar ná die oorlog is deelname deur die BSG aan konferensies tot in 1927 geweier.⁵⁹

Die noue verwantskap wat daar tussen Duitser en Afrikaner sedert die Anglo-Boereoorlog ontstaan het, sou deur gebeure in die tydperk net ná die oorlog verder uitgebou en versterk word. Dit sou ook 'n direkte impak hê op die algemene verloop van gebeure in die Suid-Afrikaanse politiek, asook op die toekomstige sendingaksie van die Genootskap in die land. Daarby het dit betrokke geraak by die al groter wordende polarisasie tussen swart en wit en, meer spesifiek, tussen Engelssprekende en Afrikaanssprekende Suid-Afrikane. Nuut op die toneel was koerante van Nasionale Pers wat hulle nuutopgelegde taak as mondstukke van Afrikaner-nasionalisme met groot effektiwiteit sou aanwend ter bevordering van die goeie verhouding tussen Duitsers en Afrikane binne die Suid-Afrikaanse politieke opset. Gedurende die oorlog het een van die sendelinge ook daarop gewys dat in hulle uur van verguising dit slegs die Nasionale koerante, naamlik *De Burger* en *De Volkstem*, was wat vir

⁵⁶ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," pp. 44-45.

⁵⁷ *Jahresberichte*, 1919, p. 8.

⁵⁸ J.D. Richter: *Geschiede der Berliner Missionsgesellschaft, 1824-1924*, p. 469.

⁵⁹ G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap," p. 40.

hulle in die bresse getree het. Selfs hulle gereformeerde broeders het volgens hom soos die graf geswyg.⁶⁰

Van insiggewende belang is dat rondom hierdie gebeure daar alreeds tekens van verwydering tussen die Komitee in Berlyn en die plaaslike sendelinge na vore getree het. Hierdie ideologiese kloof sou 'n al groter wordende verskynsel in die volgende dekades word en sou in intensiteit toeneem met die implementering van segregasie en later statutêre apartheid in Suid-Afrika.⁶¹ Hier moet in gedagte gehou word dat die direkte kontak en invloede oor-en-weer letterlik verbreek was. Direkteur Axenfeld het byvoorbeeld eers ná die oorlog bewus geraak van die ernstige geldelike probleme waarmee die BSG in Suid-Afrika te kampe gehad het. Axenfeld was daarom heeltemal gekant teen die Raad van Kuratore wat dit vir hom, verstaanbaar, moeilik gemaak het om die posisie aan sendingvriende in Duitsland duidelik te maak. Axenfeld se vyandige gesindheid is volgens Lehmann verstaanbaar as daar in gedagte gehou word dat sy optrede deur 'n onblusbare vaderlandsliefde en 'n onvoorwaardelike getrouheid aan die Duitse Lutherse Kerk gemotiveer was.⁶² Uit die aard van die saak moet in gedagte gehou word dat dit vir hom as geswore nasionalis uiteraard moeilik was om 'n Duitse nederlaag te aanvaar en om hom met die vyand te versoen. Om dit dus meer positief en aanvaarbaar vir sendingvriende te maak het Axenfeld dit dan ook onder meer gestel dat die krediet aan die Afrikanervolk gegee moet word vir die feit dat daar nie strawwer maatreëls teen die sendelinge toegepas is nie.⁶³ In die praktyk het dit daarop neergekom dat die regering alles in sy vermoë gedoen het om die BSG billik te behandel. Op die persoonlike aanbeveling van Smuts is eerwaarde J.G. Grosskopf byvoorbeeld op die Raad benoem waar hy toesig sou hou oor die Oranje- en die Kaapse Sinodes van die BSG.⁶⁴

Gedurende 1920 sou daar ook uit die geledere van die NG Kerk hulp kom om die outonomie van die BSG te probeer herstel. Op 21 April 1920 het 'n afvaardiging bestaande uit ds. A.C. Murray, prof. J. du Plessis en ds. G.B.A. Gerdener, almal

⁶⁰ *Missionsberichte*, 1917, p. 127.

⁶¹ Sien Hoofstuk 6 in hierdie verband.

⁶² H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 121.

⁶³ *Missionsberichte*, 1920, p. 77.

⁶⁴ *Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika*, vol.XXXIX, no. 1022, 32.1.1920, Kennisgewing no. 142, 16.1.1920.

persone met noue sendingbande, generaal Smuts besoek en hom versoek om die Duitse sendelinge en hulle Genootskappe van Artikel 438 van die Versailles-verdrag vry te stel. Smuts het daarop sy versekering gegee dat hy sy bes sou doen in hierdie verband, maar dat dit voorlopig nie gedoen kon word nie.⁶⁵ Die goeie nuus was egter dat die BSG toegelaat sou word om weer die beheer oor hulle skole, wat hulle in 1916 verloor het, oor te neem. Dit is uiteraard met groot vreugde begroet, aangesien die vrees bestaan het dat verlies van beheer oor sendingskole 'n nadelige uitwerking op hul sendingwerk in die algemeen sou hê.⁶⁶

Ten spyte van hierdie positiewe ontwikkelinge het die finansiële posisie van die BSG ná 1918 progressief verswak. Aan die begin van 1924 is die Komitee in Berlyn in kennis gestel dat die BSG in Suid-Afrika op die rand van 'n algehele finansiële ineenstorting was. Maar weer eens sou daar uitkoms wees toe die geleidelike ekonomiese herstel in Duitsland dit vir die Komitee moontlik gemaak het om na tien jaar weer geld na Suid-Afrika te stuur. Ten spyte van die finansiële verligting wat dit teweeg gebring het, het dit ook die broodnodige herstel van direkte bande tussen die Komitee en die sendelinge in Suid-Afrika tot gevolg gehad. Behalwe vir sporadiese briefwisseling het hulle laas met die besoek van die Komiteelid, Wilde, in 1911 direkte kontak met die Komitee gehad. Daarom was dit vir die sendelinge 'n groot skok en teleurstelling toe hulle in 1921, te midde van moeilike na-oorlogse jare, moes verneem dat direkteur Axenfeld en twee van die Komiteelede, waaronder Wilde, bedank het. Axenfeld se opvolger, Siegfried Knak, se groot taak sou wees om die vertrouensituasie tussen die Komitee en sendelinge te probeer herstel.⁶⁷

Aangesien die wel en wee van die BSG in Suid-Afrika, en meer spesifiek in die Wes-Kaap, so nou verweef was met die breë sekulêre en kerklike politieke strominge in die land, is dit noodsaaklik om die Genootskap binne hierdie raamwerk te kontekstualiseer. By nadere ondersoek blyk dit dat die werk van die sendelinge in die Wes-Kaap gedurende die oorlogsjare minder ontwig is as in die vyf jaar onmiddellik ná die oorlog. Dit is as die ontwigting as gevolg van die internering van enkele sendelinge buite rekening gelaat word. Dit was asof die negatiewe effek van die

⁶⁵ *Die Kerkbode*, X1, 27.5.1920, p. 586; *Missionsberichte*, 1920, p. 115.

⁶⁶ J.D. Richter: *Geschiede der Berliner Missiongesellschaft*, p. 475.

oorlog in die vorm van 'n rimpeleffek eers werklik sy volle impak op die sendingaktiwiteite van die BSG in hierdie gebied in die vyf jaar ná vredesluiting sou hê. Alhoewel 1924 nie as 'n skielike afsnypunt van die Genootskap se ellende gesien moet word nie, was daar darem die uitsig van beter verhoudinge met die Afrikaner-nasionaliste van Hertzog wat in hierdie jaar aan bewind gekom het.⁶⁸

Twee opvallende positiewe aspekte het gedurende die tydperk net ná die oorlog duidelik na vore getree. In die eerste plek het plaaslike inwoners van die verskillende sendingstasies, asook bewoners van die sendingeiendomme, na vore getree om die nood te help verlig. Sendelinge het ook oor en weer mekaar moreel en materieel onderskraag in 'n tyd van uiterste nood. Aan die positiewe kant was daar die verskynsel dat die verskillende stasies byna sonder uitsondering kon berig dat die algemene kerklike aktiwiteite, sowel as die onderwys, 'n bloeitydperk beleef het ten spyte van finansiële stuikelblokke en die anti-Duitse sentimente van die oorlogsjare.

Die gemeente in Kaapstad is hier 'n tipiese voorbeeld hoewel die stedelike opset en karakter van die gemeente heeltemal verskillende uitdagings as dié in die plattelandse gemeentes gebied het. In sy studie oor die geskiedenis van die gemeente merk Karzek op dat daar 'n aansienlike toename in die getal leerlinge in die Genootskap se skole in Kaapstad gedurende en ná afloop van die oorlog was. "This is a surprising development because it seems that the war and the economic hardships connected with it did not have any adverse effect on church work." Hy wys ook daarop dat die afwesigheid van Manzke gedurende sy interneringstyd die gemeente op hulleself aangewese gemaak het. Die bou van die kerk in Searlestraat is byvoorbeeld deur die gemeente aangepak en sonder enige finansiële hulp van Berlyn voltooi.⁶⁹

Manzke se werk in die Kaapstad-gemeente sou ook in 'n ander opsig tot 'n nuwe benadering aanleiding gee. Waar die BSG in die Wes-Kaap uitsluitlik die bruin

⁶⁷ Sien in hierdie verband D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," pp. 53-54.

⁶⁸ Die gevoel van dankbaarheid van die kant van die Berlynse sendelinge word weerspieël in die volgende aanhaling uit die *Jahresberichte* van 1919, p. 6: "Während dieser ganzen Zeit, und besonders in den Stunden, in denen mit der Erregung auch die Gefahr hoch stieg, haben die Kreise der holländisch-reformierten Kirchen treulich ihre Bruderpflicht getan, um die deutschen Missionare gegen die völlig grundlosen Beschuldigungen zu verteidigen und vor undankbarer Vergewaltigung zu beschützen. Wir werden ihnen dies nimmer vergessen."

⁶⁹ T. Karzek: "The Berlin Mission Church in Cape Town, 1899-1923," p. 100.

bevolking as hulle bedieningsveld gesien het, getrou aan die teorie van ‘n “Volksending”, het Manzke ook begin om aandag aan die bediening van swartmense te gee. Met die inwyding van die nuwe kerk op 12 Augustus 1923 deur Prozesky, het Manzke byvoorbeeld sy Hollandse preek met een in Zoeloe opgevolg.⁷⁰ Insiggewend is egter die feit dat die sendeling, Gustav Pakendorf, wat in 1897 op Mosselbaai die sendingwerk oorgeneem het, aktief sendingwerk onder swartmense gedoen het. So het hy die swartmense wat buite die dorp in swak en ellendige toestande gewoon het, gereeld besoek en van hulle ook in die huwelik bevestig.⁷¹ Die kosmopolitiese karakter van sy stedelike gemeente sou egter uit die aard van die saak vir Manzke andersoortige probleme skep. Morele verval van sy gemeentede sou daartoe lei dat hy van sy onderwysers moes ontslaan as gevolg van drankmisbruik en ontugtigheid. (Hierdie verskynsels het egter ook dikwels in die plattelandse gebiede voorgekom). Die skool in Wynberg sou ook met die verloop van tyd oorwegend Moslemleerlinge inneem wat weer ‘n prakties-godsdienstige probleem geskep het.⁷² Axenfeld het al so vroeg as 1913 daarop gewys dat die aanwesigheid van swart mense in die stedelike gebiede en hawens, die opkoms van Islam, die kompetisie met die Roomse Kerk en die verhouding tussen die sending en koloniale politiek, nuwe uitdagings vir die BSG sou laat ontstaan.⁷³

Ná sy internering saam met met Manzke het Grosskopf in 1919 na sy Riversdalse gemeente teruggekeer. Tydens sy afwesigheid het die bejaarde Prozesky die gemeente bedien. Skoolbywoning en algemene gemeentewerk het goed gevorder in die jare net ná die oorlog alhoewel baie gemeentede die distrik verlaat het om werk in veral Kaapstad te soek. Van besondere belang is die feit dat die skool op die buitestatie Novo moes sluit nadat die regering die grond vir blanke bewoning gekoop het. Nêrens word berig dat die Genootskap ooit vir die grond betaal is nie. Verblydend vir die sendelinge in die Kaapse platteland was die stigting van die weekblad, *Der Deutsch Afrikaner*, wat ‘n mate van kontak vir die sendelinge van die verskeie Genootskappe en gemeentes bewerkstellig het.⁷⁴ Die BSG sou verder gedurende 1923 die dienste van die twee veterane, Grosskopf en Prozesky, verloor toe beide met pensioen

⁷⁰ *Jahresberichte*, 1923, p. 10, asook H. Lehmann: *Zur Zeit und zur Unzeit, Geschichte der Berliner Mission*, p. 439.

⁷¹ *Jahresberichte*, 1898, p. 20.

⁷² *Jahresberichte*, 1920, p. 10.

⁷³ GJED: Lêer Kaapse Sinode, Vol. X, Dept. 4, 1/1. Axenfeld, omsendbrief aan medewerkers.

afgetree het en deur Paul Trümpelmann opgevolg is. Riversdal was tot 'n groot mate die leidende sendingsentrum in die Wes-Kaap. Van tyd tot tyd is sendingkonferensies daar gehou en het die skool ook as opleidingsentrum vir onderwysers gedien. Teen 1920 het die skool alreeds nege in plaas van die gebruikelike vier onderwysers vir die jaar opgelei.⁷⁵

Die gemeentes Amalienstein en Ladismith was gelukkig in dié opsig dat hulle relatief naby mekaar geleë was en dat Gerneke, wat op Ladismith gestasioneer was, ook die werk op Amalienstein kon behartig. Die Genootskap het egter as gevolg van die finansiële krisis geen ander keuse gehad as om 'n gedeelte van die eiendom by Amalienstein te verkoop nie. Dit was van dringende belang om weer 'n sendeling daar te plaas om sodoende die eiendom meer winsgewend te benut. Hierdie taak sou op die skouers van Paul Heese val. Heese, 'n Britse burger van geboorte, is na sy opleiding as sendeling in Berlyn na Tanzanië (Duits-Oos-Afrika of Tanganjika) gestuur. Ten spyte van sy Britse burgerskap is hy in 1916 in Tanganjika gevange geneem, in Niassaland (nou Malawi) in 'n intereringskamp aangehou daarna in Egipte in 'n krygsgevangenskap en ná afloop van die oorlog in 1919, na Duitsland gerepatrieer. Ná groot moeite en opoffering is hy eers in Mei 1921 as sendeling op Amalienstein georden.

Armoede en swaarkry was vir die nuwe sendeling aan die orde van die dag en in sy memoirs roep Heese, wie se suster met Carl Gerneke getroud was, hierdie episode tog in herinnering: “Op Riversdal bly ons 14 dae totdat 'n ossewa van Amalienstein/Ladismith kom om onse swaar goed en ietwat meubels te kom haal. (Ek het van my ma ge-ërf: 1 eettafel, 1 naaitafel, 1 dubbelbed en 2 stoele). Ons is nou in 'n leë pastorie, met so goed as byna geen meubels nie..... my suster het gesorg vir strooimatrasse vir die kinders om op die vloer te kan slaap.....”⁷⁶. Die *Jahresberichte* vir hierdie twee stasies getuig egter van hartlike samewerking en op die buitestatie Vanwyksdorp was die geestelike werk deur 'n boer, Barend van Wyk, behartig.⁷⁷ Ook op ander buitestaties moes die Genootskap al hoe meer staat maak op plaaslike

⁷⁴ *Jahresberichte*, 1922, p. 102.

⁷⁵ *Jahresberichte*, 1920, p. 9.

⁷⁶ P. Heese: “Die lewenswerk van 'n sendeling”. (Ongepubliseerde herinneringe geskryf te Riversdal, 1953), pp. 129-130.

⁷⁷ *Jahresberichte*, 1919, p. 8.

werkkragte soos op Calitzdorp waar die opgeleide kategeet, John King en M. de Villiers op Rietvlei, vrugbaar aangewend is.⁷⁸

In die gemeentes Mosselbaai en Herbertsdale het eerwaarde Scheffler 'n opdraende stryd gevoer. Soos Manzke in Kaapstad, het Scheffler die bykomende probleem van maatskaplike euwels as gevolg van besoekende skepe gehad. Dit het ook die voorkoms van tifuskoors aansienlik verhoog. Die verslae in die jare net ná die oorlog maak deurlopend melding van die goeie samewerking wat van blanke boere verkry is. Die finansiële las is ook aansienlik ligter gemaak nadat die pastorie, tuin en skool aan die “bevriende Gereformeerde kerk” (NG Kerk) verkoop is.⁷⁹

Ná die dood van eerwaarde Kottich in 1917 het die sendingstasie op Anhalt-Schmidt 'n tydperk van agteruitgang beleef ten spyte van die feit dat eerwaarde Scheffler op 'n aflosbasis daar werksaam was. Daarom het die gemeente eerwaarde Ecker met ope arms verwelkom toe hy die werksaamhede in 1921 daar oorgeneem het. Die gemeentedelede het hulle in 'n uiterste staat van armoede bevind en byna sonder uitsondering was almal met skuld belaa. Baie wou die eredienste nie bywoon nie omdat hulle net die klere gehad het wat aan hulle lyf was.

Ook in hierdie geval getuig die *Jahresberichte* van net ná die oorlog van die goeie samewerking met die plaaslike boere. Dit was dan ook hier dat die werk van 'n plaaslike onderwyser, Mattheus Groenewald, vir die gemeenskap van onskatbare waarde was. Teen 1924 getuig die *Jahresberichte* van hierdie gemeente van aktiewe deelname aan gemeentewerk en die volgehoue groei in skoolbywoning.

Van al die gemeentes binne die Kaapse Sinode was dié van Göldner te Laingsburg sekerlik die veeleisendste. Die gemeente, wat in 1894 daar gestig is, het oor etlike honderde kilometers langs die spoorlyn vanaf Hexvallei tot by De Aar in die noorde gestrek. Soos vermeld, was dit Göldner wat gedurende die Anglo-Boereoorlog, en ook tydens die Eerste Wêreldoorlog, eerste die negatiewe houding teenoor 'n Duitser in “vyandelike gebied” sou ervaar. Teen 1922 het hy berig dat die reis in die koue van die winter en die hitte van die somer vir hom erg vermoeiend begin raak het. Tog het

⁷⁸ *Jahresberichte*, 1923, p. 10.

⁷⁹ *Jahresberichte*, 1921, p. 10.

hy gedurende die loop van die jaar 28 volwassenes en 11 kinders gedoop.⁸⁰ In 1923 her Göldner op Laingsburg gesterf en is sy werk deur Johannes Petrick voortgesit.⁸¹

Die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap het ná afloop van die Eerste Wêreldoorlog die geleentheid gehad om terug te keer na Duitsland of om hulle met hul families permanent hier te vestig en met hul sendingwerk in hierdie geweste voort te gaan. Die moontlikheid om te repatrieer, was veral aanloklik vanweë die anti-Duitse gevoelens wat in die stedelike gebiede bestaan het. Dit was veral die breë Suid-Afrikaanse pers, hoofsaaklik die Engelstalige koerante, wat die anti-Duitse gevoelens aangeblaas het.⁸²

Die sendelinge was terdeë bewus van die finansiële probleme wat hulle persoonlik, asook die plaaslike gemeentes, in die gesig gestaar het. Aan die ander kant was die ekonomie in Duitsland in 1919 self aan flarde as gevolg van die afgelope oorlog en eise wat deur die Geallieerdes te Versailles aan die Duitsers gestel is.

‘n Verdere rede hoekom die sendelinge sou kon verkies om te repatrieer, was die kloof wat tussen sendelinge en lidmate begin ontwikkel het vanweë politieke verskille wat ‘n groter realiteit geword het. Terwyl talle manlike lidmate van die BSG tydens die oorlog by die Suid-Afrikaanse Leër aangesluit het en dus teen Duitsland geveg het, was verskeie sendelinge, en veral hulle kinders, pro-Afrikaner in hulle harte van harte al het hulle in hul amptelike hoedanigheid politieke neutraliteit gehandhaaf. Van die kant van die lidmate wat die oorlog teen Duitsland ondersteun het en hulle gedurende die oorlog van die Berlynse sendelinge gedistansieer het, het daar egter ook versoenende gebare gekom.⁸³

Ondanks hierdie probleme, was die sendelinge se verbondenheid met die bruin gemeenskap en hulle bruin lidmate, asook met Suid-Afrika, groter as die begeerte om na Duitsland terug te keer. In die proses het hulle die Suid-Afrikaanse bodem as hulle

⁸⁰ *Jahresberichte*, 1922, p. 103.

⁸¹ Kyk in hierdie verband J.A. Heese en L. Zöllner: *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika en hulle nageslag*, pp. 97 en 331.

⁸² *Jahresberichte*, 1919, p. 4.

⁸³ *Jahresberichte*, 1922, p. 103. Carl Gerneke, swaer van die gewilde sendeling Klonus op Ladismith, het berig dat die onderwyser wat hom sedert die oorlog van die sendeling gedistansieer het, nou weer die band met die BSG herstel het.

nuwe *Heimat* aanvaar. Vir die sendelinge sou die sendingtaak voortgaan en sou hulle en hul kinders ingetrek word in die uiters komplekse Suid-Afrikaanse politieke en maatskaplike samelewing van die volgende aantal dekades. Hierin sou hulle beide 'n positiewe en negatiewe rol speel.

Hoofstuk 4

Armoede: Die sendelinge en die bruin lidmate van die BSG se stryd om oorlewing, 1919-1933.

4.1 Inleiding.

Armoede en finansiële probleme was 'n integrale deel van die geskiedenis van die BSG, ook in die Wes-Kaap. Selfs toe dit gedurende die eerste paar dekades van die Genootskap se werksaamhede finansiël relatief goed gegaan het, is die sendelinge en hulle sendingstasies se materiële voortbestaan dikwels tot die uiterste beproef deur natuurrampe, veral droogtes, in die Klein Karoo. Hulle materiële en finansiële voortbestaan is ook bepaal deur politieke gebeure in Europa. Vóór die Eerste Wêreldoorlog was hulle verseker van finansiële bystand uit Duitsland as gevolg van 'n simpatieke, keiserlike regering in hulle vaderland. Daarna sou dit drasties verander.

Ná die afloop van die oorlog sou die BSG en sy sendelinge nog steeds vasgevang wees in armoede en die spanningsveld tussen 'n verslane Duitsland en Britse-Franse weerwraak. Die vredesverdrag wat ná die oorlog gesluit is, het ook 'n einde gebring aan 'n keiserlike staatsvorm wat die sending deur baie jare nie net goedgesind was nie, maar ook finansiël ondersteun het. Die nuwe Weimar-regering wat ná die oorlog in Duitsland aan bewind gestel is, het weinig empatie met die kerk of oorsese sendingwerk gehad. Die vyf jaar ná vredesluiting was ongetwyfeld van die moeilikste tye wat die BSG-sendelinge in die Wes-Kaap sou deurmaak. Eiendomme is gekonfiskeer of onder staatsbeheer geplaas en vir sy voortbestaan moes die Genootskap van sy bates verkoop. Hierdie aksie het weerstand by hulle gemeentelede ontlok. Tussen die twee wêreldoorloë sou die algemene probleem van armlankes 'n uitwerking hê op die gemeentelede van die BSG. In hierdie hoofstuk sal daar veral gelet word op die faktore wat aanleiding gegee het tot die verarming van die blanke gemeenskap asook die BSG-sendelinge en hulle gemeentelede, juis omdat hulle lotgevalle so nou vervleg was met mekaar.

4.2 Armoede as nasionale probleem – die armblanke vraagstuk gedurende die dertiger en veertiger jare

Uiterste armoede het die lewens van feitlik alle Suid-Afrikaners gedurende die twintiger- en dertigerjare gekenmerk. Hierdie verskynsel het tot 'n groot mate veral die Afrikaanssprekende deel van die blanke en bruin bevolking op die platteland geraak en het verband gehou met 'n aantal ineengestremde politieke, sosiale en ekonomiese faktore. Weens ongekende droogtes het die armoede in die hele land, maar veral ook in die Klein Karoo, met rasse skrede toegeneem en die formaat van 'n nasionale ramp aangeneem.

Die grootste gedeelte van die bruin gemeenskap wat binne die werksgebied van die Kaapse Sinode geval het, se politieke en sosio-ekonomiese lotgevallen was direk en onlosmaakbaar verbonde met dié van die blanke Afrikaners, veral die boeregemeenskap. Die meeste lidmate van die BSG in die landelike gebiede was as arbeiders op plase werksaam en was van die boere afhanklik vir hulle daaglikse bestaan en 'n kontantinkomste. Maatskaplike en ekonomiese faktore wat gedurende hierdie jare groot getalle Afrikaners tot armblanke sou reduseer, het ook die reeds arm bruin bevolking tot nog verdere dieptes van armoede laat daal. As deel van die bevolkingsopset van die provinsie, het dit uit die aard van die saak ook die BSG sendelinge en hulle gemeentelede net so nou geraak.

Die begrip “armblanke” het sy oorsprong alreeds in die laaste helfte van die negentiende eeu in die suidelike deelstate van die Verenigde State van Amerika gehad toe miljoene blankes ná die Burgeroorlog verarm is tot op feitlik dieselfde vlak as die vrygestelde slawe. Ook in Brittanje, wat 'n groot liberale invloed op die denkwysse van veral die Kaapse politici gehad het, is hierdie probleem geïdentifiseer. Aanvanklik het politici onverskillig hier teenoor gestaan aangesien hulle dit gewyt het aan die onwilligheid van die armes om hulleself te help. Met verloop van tyd sou hulle egter tot ander insigte kom

aangesien hulle besef het daar ook verskeie eksterne probleme buite menslike beheer was wat tot armoede gelei het.¹

In Suid-Afrika het hierdie proses 'n lang historiese aanloop gehad. Hier het regerings die versorging van armes hoofsaaklik aan die pastorale adres van die kerk oorgelaat. Opkomende Afrikaner-nasionaliste het egter besef dat dit 'n gevaar vir die verkryging van politieke mag en 'n bedreiging vir blanke oorheersing kon wees. In die eertydse Kaapkolonie het kerkleiers van die Nederduits Gereformeerde Kerk (NG Kerk) alreeds in die sewentiger jare van die negentiende eeu die regering gevra om onderwys aan almal onder die sorg van die Gereformeerde kerke, blank en bruin, te verskaf.²

Reeds in 1883 het die mondstuk van die NG Kerk, *De Gereformeerde Kerkbode*, daarop gewys dat dit nie soseer 'n probleem van "arm blankes" was nie, maar ongelowiges van dieselfde kleur. 'n Korrespondent het in reaksie daarop 'n versoek aan sendelinge gerig om aparte dienste te hou vir armblankes wat nie in dorpe gebly het nie.³ Dit was nie lank nie voordat armblankes as 'n maatskaplike probleem gesien is. In 1892 het 'n skoolinspekteur byvoorbeeld daarop gewys dat dit besig was om te lei tot maatskaplike agteruitgang, rasseverval en misdaad.⁴

Sosiologiese en maatskaplike navorsing wat oor bykans sestig jaar oor die verskynsel van grootskaalse armoede onder Afrikaners gedoen is, bring verskeie redes vir hierdie verskynsel na vore. Vir alle praktiese doeleindes moet die bruin lidmate van die BSG in die suidwestelike Kaapprovinsie ook by hierdie groep betrek word. Die rede hiervoor is dat daar in gedagte gehou moet word dat hierdie gemeenskappe hoofsaaklik as arbeiders op plase, wat deur blanke boere besit is, gewerk het. Soos reeds genoem, was hulle sosio-ekonomiese lot onlosmaaklik verbind met dié van die hoofsaaklik Afrikaner-boere wat later weer die grootste gedeelte van armblankes uitgemaak het.

¹ G. Himmelfarb: *Poverty and Compassion: The Moral Imagination of the Late Victorians*, pp. 391-392.

² M. du T. Potgieter: "Die NG Kerk en die blanke onderwys in Kaapland." (Ongepubliseerde D.Ed. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1961), p. 354.

³ B. Booyens: "De Gereformeerde Kerkbode, 1849-1923" (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1992), p. 180.

⁴ E. G. Malherbe: *Opvoeding en die Armblanke: Verslag van die Carnegie Kommissie*, Vol. 3, p. 471.

Een van die redes wat verband hou met die landswye verskynsel van Afrikaners wat verarm het, was die grootskaalse immigrasie vanuit Europa teen die laaste kwart van die negentiende eeu toe bykans 400 000 blankes, meestal delwers en vlugteling, hulle in Suid-Afrika gevestig het. Dit was meer as die totale blanke bevolking teen 1875. Die probleem is vererger omdat dit ná die Anglo-Boereoorlog ook 'n uitvloeisel van die verengelsingsbeleid van Alfred Milner, Britse Hoë Kommissaris vir die vier kolonies, was. Dit was sy uitgangspunt dat Suid-Afrika nie 'n "witmansland" kon word as dit vol arm wit mense was nie. Daarby het die 15 000 Boere wat na die Anglo-Boereoorlog nie hervestig kon word nie, deel geword van die surplus ongeskoolde stedelike arbeiders. Met die verstedeliking van die Afrikaners teen die einde van die eeu, wat aangehelp is deur veesiektes en periodieke droogtes, moes hulle uitvind dat die meeste geskoolde en half-geskoolde betrekkings reeds deur Engelssprekende blankes beset is. Hierdie Engelssprekendes was werkers met 'n beter opleiding en wat met Engels as taal beter toegerus was vir betrekkings in die handel en nywerheid.⁵

Alhoewel Engelssprekendes ongeveer 20% van die armblankes uitgemaak het, het hulle hul dikwels met die armblankes en die Afrikanerdom geïdentifiseer. In die vroeë 1930's het 'n NG-predikant opgemerk dat 95% van die armblankes in sy gemeente Afrikaners was en dat die arm Engelssprekendes geneig was om die Afrikaner se lewensuitkyk en taal aan te neem.⁶

Dit is ook so dat daar 'n algemene belangloosheid by baie blanke boere was om hulle kinders 'n ordentlike opvoeding te gee. Die meeste Afrikaanssprekendes was teen die einde van die negentiende eeu by boerdery betrokke en het nie die nodigheid van enige skoolopvoeding of vaardigheidsopleiding vir hulle kinders ingesien nie. Die gevolg was dat daar tussen 1895 en 1905 'n baie groter toename van bruin skoolgaande kinders as Afrikaanssprekende blanke kinders in die Kaapkolonie was. Teen die einde van die

⁵ C. Headlam (red.): *Milner Papers*, vol. 2, p. 459.

⁶ R. Millar: "Social Science, Philanthropy and Politics: The Carnegie Corporation in South Africa." (Ongepubliseerde dokument, 1992).

negentiende eeu het die bekende Kaapse politikus J.W. Sauer byvoorbeeld, daarop gewys dat 79% van die blanke kinders in Carnarvon en 52% in Prieska nie op skool was nie.⁷

Die feit dat die regering van die Kaapkolonie alreeds in 1852 nywerheidskole vir gekleurdes, maar eers in die 1890's vir blankes gevestig het, het die blankes met 'n groot agterstand in dié verband gelaat. Afrikaners het ook as't ware neergesien op hierdie tipe kole as rehabilitasiesentra vir misdadigers en verstandelik gestremdes. Met die verstedeliking van die Afrikaner teen die einde van die eeu het hy dus as 'n onopgeleide persoon die arbeidsmark probeer betree met geen noemenswaardige sukses nie.⁸ Tussen 1894 en 1922 is egter verskeie nywerheids- en landbouskole opgerig en onderhou wat aan vyftienhonderd kinders opvoeding verskaf het. Honderd en sestig staatsgesubsideerde koshuise is opgerig wat dit tussen 1917 en 1932 vir meer as seweduisend kinders moontlik gemaak het om skoolopleiding te ontvang.⁹ Teen 1920 was verpligte skoolopleiding vir blanke kinders en ten volle gesegregeerde kole in die Kaapprovinsie 'n voldonge feit. Skoolplig was net van toepassing op kinders van Europese ouers en afkoms – 'n bepaling wat met alle mag deur die *African Political Organization*, 'n beweging wat hoofsaaklik kleurlingbelange in die Kaapprovinsie bevorder het, teengestaan is.¹⁰

Landbou, wat tot diep in die 1930's die ruggraat van die ekonomiese bedrywighede van die meeste Afrikaners in die Kaapprovinsie was, het ook 'n groot rol in die verarming van die blanke inwoners gespeel. Alhoewel die vrugte- en wingerdbedryf terugslae ondervind het, het die boere van die winterreënvalstreek teen die einde van die eerste twee dekades van die twintigste eeu relatiewe voorspoed beleef. In die droeër suidwestelike binneland het oorbeweiing, droogtes, 'n gebrek aan wetenskaplike boerderykennis en 'n konserwatiewe benadering tot 'n krisis in die veeboerdery bedryf gelei. Hierdie krisis is vererger deur 'n erfregwet in die Romeins-Hollandse Reg wat 'n boer in die Kaapkolonie tot 1874 verplig het om sy grond onder sy kinders te verdeel. Dit het op sy beurt tot

⁷ T.R.H. Davenport: *The Afrikaner Bond*, p. 389.

⁸ H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 319.

⁹ H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 320.

¹⁰ G. Lewis: *Between the Wire and the Wall: a History of South African 'Coloured' Politics*, pp. 30-33.

onekonomiese eenhede gelei wat weer verarming in die hand gewerk het. Daarby het die regering eers teen die einde van die 1930's die nodige finansiële middele gehad om bystand te verleen in terme van opleiding in nuwe landboumetodes en finansiële hulpverlening teen nominale rentekoerse. De Kiewiet het in die 1930's in hierdie verband drie faktore wat ekonomiese groei in Suid-Afrika belemmer het, geïdentifiseer: “its low-grade ore, its low-grade land, and also its low-grade human beings.”¹¹

Die jare ná die Eerste Wêreldoorlog sou vir die jong Unie van Suid-Afrika en sy mense die grootste ekonomiese uitdaging ooit bied. Die bruto binnelandse produk was aan die afneem, terwyl die nywerheidssektor en spoorweë mense moes afdank. Tussen 1921 en 1926 sou die toetrede van blanke jeugdige tot die arbeidsmark met 50 % vermeerder, duisende families het in hongersnood gelewe en om sake te vererger, het inflasie prysverhogings van tot 50% tot gevolg gehad. In 1922 het die Werkloosheidskommissie die aantal werklose armlankes op 120 000 uit 'n totale arbeidsmag van 540 000 blanke werkers beraam.¹² In die selfde verband merk Viljoen op dat die bruto binnelandse produk van Suid-Afrika teen 1925 slegs R537 miljoen beloop het waarvan landbou 21%, mynwese 16,2% en sekondêre industrië slegs 7,8% bygedra het.¹³ Tipies van die gees van die tyd was die armoede en werkloosheid van die bruin en swart gemeenskappe vir die regering van minder belang.

Toe die syfers vir armlankes in 1924 op tussen 200 000 en 300 000 geskat is, het die vraagstuk vir die regering een van nasionale belang geword. E.G. Malherbe, 'n sosiaal-wetenskaplike en seun van 'n NG Kerk-predikant, het beraam dat indien die “armes” en die “baie armes” bymekaar getel sal word, 56% van blanke leerlinge uit huise gekom het wat hulle nie behoorlik kon voed of klee nie.¹⁴ Vir die regering met sy beleid van ekonomiese nasionalisme sou die wêreldwye depressie van 1929, en 'n ernstige droogte van etlike jare, nuwe politieke en finansiële probleme skep. Lenings is aan boere

¹¹ C. W. de Kiewiet: *A History of South Africa*, p. 212.

¹² H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, pp. 332, 336.

¹³ S.P. Viljoen: “The Industrial Achievement of South Africa” in *South African Journal of Economics*, 1983, p. 31.

¹⁴ *Verslag van die Volkskongres oor die Armlankevraagstuk gehou te Kimberley, 2-3 Oktober, 1934*, pp. 30, 221.

beskikbaar gestel wat vanaf 2,6% in die begroting van 1930 tot 15,8% in die begroting van 1933 gestyg het.

4.3 Gekleurdes binne konteks van armoede en armlankes

Kort ná die stigting van die Nasionale Party in 1914 is oorweging daaraan geskenk om die party, wat meestal deur die laer inkomstegroep Afrikaners ondersteun was, se lidmaatskap ook vir gekleurdes oop te stel. In 'n pamflet, *Die Groot Vlug*, het D.F. Malan, die Kaaplandse leier, daarop gewys dat die uiterste armoede van blankes en bruines identiese probleme is waarvoor segregasie van swartes die enigste oplossing sou wees.¹⁵ Die NP-kandidaat vir die Paarl in die 1915-verkiesing, Bruckner de Villiers, het selfs aangebied om te bedank as hy verkies sou word en sy party enige diskriminerende maatreëls teen gekleurdes sou steun.¹⁶ By Hertzog was daar geen twyfel nie dat die gekleurdes polities en ekonomies deel van die blanke hoofstroom was, alhoewel sosiale segregasie volgens hom nodig was. Vir hom was die plek van die opgevoede kleurling tussen sy eie mense. Hierdie standpunt van Hertzog het gespruit uit sy bekommernis oor die toename in die getalle van gekleurdes as gevolg van die assimilasie van stedelike swartes in die tradisionele bruin gemeenskappe.¹⁷

Ten spyte van diskriminerende maatreëls teen gekleurdes, sou daar gedurende die jare hier onder bespreking vanuit verskeie blanke oorde volgehoue simpatieke toenadering tot die gekleurde bevolking wees. H.F. Verwoerd, wat in latere jare bestempel sou word as die argitek van apartheid, was een van diegene wat so 'n standpunt gehuldig het. Verwoerd het in 1926 in Duitsland en in 1927 in die VSA verder studeer en was nie, soos algemeen geglo word, beïnvloed deur rassisme van die Nasionaal-Sosialiste in Duitsland nie. Hy was veel meer beïndruk met die sosiale en sosiologiese bestel in die VSA. Sy standpunt ten opsigte van die armlanke-vraagstuk het ook die verarmde gekleurdes op 'n simpatieke manier betrek. Volgens hom was die blankes, sowel as die gekleurdes, deur

¹⁵ D.F. Malan: *Die Groot Vlug*. Sien ook in hierdie verband C.F.J. Muller: *Sonop in die Suide: Geboorte en groei van die Nasionale Pers, 1915-1948*, pp. 632-637.

¹⁶ G. Lewis: *Between the Wire and the Wall*, p. 50.

¹⁷ O. Pirow: *James Barry Munnik Hertzog*, pp. 194-195.

die swartman uit die arbeidsmark verdring en moes blankes en kleurlinge in hulle posisies herstel word. Vir J.H.H. de Waal, NP-parlementslid en skrywer van die eerste Afrikaanse novelle, was die bruinmense 'n onafskeidbare deel van die hoofstroom van die bevolking. Vir hom was die vyand die imperialiste wat die bruines teen hulle mede-Afrikaners wou afspeel. Deur blanke immigrasie wou hulle die brood en botter uit die monde van sowel inheems blank as gekleur neem.¹⁸

Teen 1930 het die bruin bevolking, wat as "Kleurlinge" een van die drie hoof rassegroepe saam met Blankes en Swartes was, ongeveer 682 000 getel. Hiervan was vier-vyftes woonagtig in die Wes-Kaap. Die oorgrote meerderheid was erg verarm en as ongeskoolde arbeiders op plase werksaam. Hulle is nie as lede van vakbonde toegelaat nie, en daar is aan hulle aansienlik laer lone en salarisse as aan blankes in dieselfde beroepe betaal. Bruinmense kon egter in die Kaapprovinsie eiendom besit en het ook oor (gekwalfiseerde) stemreg beskik. In feitlik alle dorpe op die platteland van die Wes-Kaap was daar 'n gemengde woonbuurt waar gekleurde en armer blankes saamgewoon het.

Alhoewel daar nie statutêre segregasie ten opsigte van gekleurdes bestaan het nie, was daar egter weinig sprake van geïntegreerde skole, hospitale of georganiseerde sport. In Kaapstad het 80% van gekleurdes Afrikaans gepraat en was die NG Sendingkerk die grootste enkele denominasie onder hulle. Die stedelike gekleurdes was goed gevestig in die handel en nywerheid as geskoolde en halfgeskoolde vakmanne. Die versekeringsmaatskappy, Sanlam, het in 1918 selfs enkele bruin agente aangestel omdat hulle oortuig was dat daar 'n marksegment vir hulle onder die Afrikaanssprekende gekleurde bevolking bestaan het.¹⁹

Soos reeds vermeld, was die politieke en sosio-ekonomiese lotgevalle van die gekleurde bevolking van die Wes-Kaap, en vir alle praktiese doeleindes in die res van die land,

¹⁸ *The Clarion*, 3 Mei 1919. (*The Clarion* was 'n propagandapublikasie van die *United Afrikaner League* was as teenvoeter vir die *African Political Organization* van dr. Abdurahman moes dien. Bydraes is gewoonlik deur spookskrywers gelewer wat na alle waarskynlikheid NP politici of joernaliste van *De Burger* was.)

onafskeidbaar verbind met dié van die blankes. Hulle politieke posisie oor die breë spektrum was heelwat beter as dié van die swartman aangesien hulle polities en ekonomies tot 'n groter mate bemagtig was en die keuse van hulle lojaliteit deur hulle self bepaal kon word. Sosio-ekonomies was dit egter veel moeiliker omdat hulle onwillekeuring betrek is by verarmde omstandighede waaroor hulle geen beheer gehad het nie. Dat hulle selfs erger getref is deur die armoede van die tydgreep is nie te betwyfel nie, veral as in gedagte gehou word dat die meeste lidmate van die gemeentes van die BSG relatief van arm blankes vir hulle ekonomiese bestaan afhanklik was.

Kort ná sy bewindsaanvaarding in 1924 het die Pakt-regering op ondubbelsinnige wyse getoon dat die lot van sy gekleurde bondgenote in die afgelope verkiesing nie werklik 'n prioriteit was nie. Ten spyte van die feit dat Clements Kadalie, die leier van die *Industrial and Commercial Workers Union*, (ICU) gepleit het vir 'n samelewing waarin "sy kinders en Hertzog se kinders op gelyke voet moet wees," het die regering besluit dat die tyd nog nie ryp was om die ICU amptelik as vakbond te erken nie.²⁰ Dit sou die bruin bevolking van die stedelike Kaapse gebied van die regering vervreem, aangesien groot getalle wat in die handel en nywerheid werksaam was, ook lede van die ICU was. Die Pakt-regering se eerste prioriteit was die armblankevraagstuk, waar die klein blanke werksmag deur middel van 'n beleid van "beskaafde arbeid" beskerm moes word. Dit sou ook die gekleurde bevolking van die Wes-Kaap direk raak en bydra tot 'n groter wordende verarmingsproses onder bruinmense.

Ondanks bovermelde gegewe het die kleurlingbevolking goeie rede gehad om te verwag dat hulle deur die beleid van "beskaafde arbeid" bevoordeel sou word. Alhoewel Hertzog in die aanloop tot die verkiesing van 1924 daarop gewys het dat blankes en gekleurdes polities en ekonomies bymekaar hoort, het die beleid nie enige praktiese voordeel vir die gekleurde werksmag ingehou nie. Alhoewel gekleurdes saam met blankes veronderstel was om voorkeur te geniet, het die regering staatsdepartemente aangemoedig om jong blankes in diens te neem om die armblanke-vraagstuk op te los. Ook het dit nie enige

¹⁹ H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, pp. 388-389.

²⁰ H. Bradford: *A Taste of Freedom: The ICU in Rural South Africa, 1924-1930*, p. 174.

verandering aan die lonestruktuur, waar gekleurdes slegs die helfte, of selfs minder as die helfte van die blanke werker se lone betaal is, aangebring nie. In 1926 het die Minister van Spoorweë, C.W. Malan, onomwonde verklaar dat die beleid van beskaafde arbeid nooit daarop gemik was om gekleurdes en blankes gelyke lone te betaal nie. Volgens hom was die gekleurde verskillend van die blanke in soverre dit sy beskawingspeil en verwagtings betref het en dat hy dus dienooreenkomstig behandel moes word.²¹

In hierdie opsig het die blanke vakbonde ook die mag van hulle getalle-oorwig gebruik om gekleurdes uit betrekkinge te hou. Uit 'n totaal van 641 vakleerlinge wat op kontrakte in Kaapstad tussen 1932 en 1935 werksaam was, was daar byvoorbeeld slegs 36 van gekleurde afkoms.²² Dit was 'n uitvloeisel van die *Wet op Vakleerlingskap* van 1922 wat bepaal het dat die minimum vereiste van toelating tot enige vakmanskap agt jaar skoolopleiding was terwyl baie min kleurlingskole so ver as die agtste skooljaar onderrig gegee het. Dit was veral in die Departement Spoorweë en Hawens waar armblankes op groot skaal gekleurdes verdring het. Tussen 1924 en 1933, byvoorbeeld, het die persentasie ongeskoolde blanke werkers vanaf 9,5% tot 39,3% van die totale arbeidsmag gestyg.²³ Geen wonder dus dat die jaarverslag van die Laingsburgse BSG-gemeente in 1926 berig het oor die groot aantal bruin spoorwegwerkers wat deur blankes vervang is nie.²⁴ Daardeur het talle lidmate van die BSG hulle werk verloor en in armoede verval. In 1928 het Hertzog immers self daarop aanspraak gemaak dat die regering aan dertien-duisend blankes werk op die spoorweë verskaf het.²⁵ Die negatiewe sosio-ekonomiese impak wat dit op individue, families en die breë gekleurde gemeenskap moes gehad het, kan moeilik oorskat word.

Wat die bruin plaaswerker op die platteland van die Wes-Kaap betref, was sy sosio-ekonomiese opset nog veel hagliker. Waar die stedelike bruin werker in die handel en nywerheid nog tot 'n mate deel van die werkverskaffingsbeleid was, hoe negatief ook al, was die plaaswerker uitgelewer aan die genade van die grondeienaar, hetsy blanke boere

²¹ H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, pp. 342-343.

²² S. van der Horst: *Native labour in South Africa*, pp. 244-245.

²³ H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 342.

²⁴ *Jahresberichte*, 1926, p. 14.

of die BSG. En dit was juis mense uit hierdie gemeenskappe wat lidmate van die BSG-gemeentes was. In hierdie opsig het die regering weinig gedoen om in te gryp in die uitbuitende verhouding wat tussen baie boere en hulle werknemers bestaan het. In teenstelling met die regulering van die stedelike arbeidsmag, was daar geen regulasies ten opsigte van lone en werksure vir plaasarbeiders vasgestel nie. In hierdie verband het 'n sosiologiese verslag van 1930 daarop gewys dat mense wat nie grond besit nie, en wie se posisie meer en meer haglik en ondraaglik geraak het, nooit die onderwerp van beskermende wetgewing was nie.²⁶

In sy soeke na 'n korttermynverligting van, en 'n langtermynoplossing vir die armbankevraagstuk, het die regering al hoe meer daarvan 'n rasse-aangeleentheid gemaak. Dit wil voorkom of die Pakt-regering, waarvan die meerderheid Nasionaliste was, nie die wil of die vermoë gehad het om politieke en sosio-ekonomiese vraagstukke te skei nie. Enersyds was die Pakt-regering afhanklik van die stemkrag van die gekleurde bevolking van die Kaapprovinsie, maar andersyds was hulle op 'n politieke en sosio-ekonomiese spoor gerangeer. Tog was dit veral leiers binne die Nasionale Party wat groot empatie met die gekleurdies gehad het al was daar in baie gevalle verskuilde agendas. Met die indiening van *Die Kleurlingregte Wetsontwerp* in 1926, wat stemreg vir gekleurdies na die noordelike provinsies sou uitbrei, het Hertzog verklaar: "Nou mag nie uit die oog verloor word nie, dat in die geval van die Kaapse Kleurling ons te doen het met 'n klasse van ons bevolking wat in vele opsigte na aan die Europeaan staan; en in haast elke opsig, behalwe kleur, grondig van die naturel verskil. Hy is ontstaan en bestaan in ons midde; ken geen ander beskawing dan dié van die Europeaan, hoeseer hy ook dikwels daarin te kort skiet.....Van segregasie kan daar in sy geval geen sprake wees nie.....die Kaapse Kleurling....dien opgeneem te word naast die Europeaan."²⁷ Hierdie lofwaardige wetgewing wat Hertzog voorgestel het, het egter nooit op die wetboek verskyn nie en het tussen 1926 en die 1929-verkiesing ter wille van politieke opportuniste in die niet verdwyn.

²⁵ Hertzog toesprake, vol. 5, p. 171.

²⁶ R. Albertyn: *Verslag van die Carnegie-Kommissie: Sosiologiese Verslag*, p. 124.

²⁷ F.J. du Toit Spies: *Die Hertzogtoesprake*, Deel 5, p. 29, asook die artikel van B.J. Liebenberg: "Hertzog aan Bewind, 1924-1939" in C.F.J. Muller: *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, p. 438.

Desondanks, met die oog op die 1929-verkiesing, het die Pakt-regering sy begroting vir Kleurlingonderwys met 60% verhoog. Daarmee is skoolbywoning van Kleurlingkinders met 30% verhoog. Ten spyte van hierdie positiewe stap het dit egter nog geensins die gaping tussen die gekleurde en blanke onderwysbesteding verklein nie. Ouderdomspensioene vir gekleurdes is ook ingestel, maar het slegs 70% van dié van blankes beloop. Dit het daartoe gelei dat die NP weinig steun vanuit die Kleurlinggemeenskap in die 1929-verkiesing gekry het. Die onenigheid binne die NP oor die uitbreiding van die stemreg na Kleurlingvroue, en Kleurlinge in die noordelike provinsies, het tot 'n verdere verlies van kleurlingsteun gelei. *Die Burger* het bereken dat slegs 10% van die gekleurdes in die stedelike gebiede vir die NP gestem het.²⁸ In 1931 het 'n sendeling berig dat die bruin ouderdomspensioene weens die ekonomiese krisis in die land vanaf £1-10 tot 10 sjielings per maand verminder is.²⁹ Die salarisse van alle staatsamptenare, onderwysers en pensionarisse van alle groepe was egter ook in daardie periode verminder.

4.4 Die Berlynse sendelinge, hulle gemeentes en 'n stryd om oorlewing

Die jaar 1924 sou vir die sendelinge van die BSG van besondere betekenis wees omdat dit nie net die eeufeesjaar van die Genootskap se sendingaktiwiteite was nie, maar ook omdat finansiële hulp uit Duitsland weer 'n werklikheid geword het. Daarby het plaaslike hulp en bystand ook in die vorm van die werksaamhede van die *Bund von Nachkommen Berliner Missionare* (B.N.B.M.) gekom. Hierdie was 'n organisaie wat deur 'n groepie afstammeling van Berlynse sendelinge onder leiding van W. Arndt en W. Westphal in die lewe geroep is. Die doel van die beweging was om deur middel van fondsinsameling noodlydende weduwees en wese van Berlynse sendelinge te help.³⁰ Dit is dus verstaanbaar dat die jaar 1924 vir die Berlynse sendelinge beloftes van beter tye ingelui het en die tydperk van groot ontberings hopelik tot die verlede behoort het. Die Afrikaner-ondersteunde Nasionale Party van Hertzog het die politieke beheer in die land oorgeneem en die beheer van die Raad van Kuratore oor Duitse sendingeiendom en

²⁸ H.B. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 393.

²⁹ HHED: S01486.

³⁰ S. Knak: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1950*, p. 57.

aktiwiteite is ontbind. Finansiële ondersteuning uit Duitsland het dit moontlik gemaak dat volle salarisse weer aan sendelinge betaal kon word nadat dit die vorige jaar verlaag was om die beperkte begroting te laat klop.³¹ Beheer oor onderwys in Duitse sendingskole is ook weer aan die onderskeie Genootskappe teruggegee. 'n Voorbeeld van die vertrou en optimisme wat daar in die Klein Karoo geheers het, was die feit dat die gemeente op Ladismith in 1924 selfs besluit het om 'n motor vir die plaaslike sendeling te koop.³²

'n Positiewe kentering in die Britse beleid teenoor Duitse sendingwerk ná afloop van die Eerste Wêreldoorlog, was dat dit weer vir sendelinge moontlik gemaak is om na Britse dominiums, kolonies en mandaatgebiede uitgestuur te word. Knak het egter in sy feesrede tydens die eeufeesvierings van die BSG in 1924 in Berlyn tereg daarop gewys dat die goue jare van groei en bloei tot die verlede behoort het. Die BSG het voor nuwe sosiale en politieke uitdagings te staan gekom.³³

Ondanks die optimisme sou daar in die volgende vyf jaar nog groter ontberinge wag toe een van die langste en verwoestendste droogtes die Klein Karoo getref het. Nie alleen het die droogte ontwrigting en swaarkry veroorsaak nie, maar ook op politieke gebied het die regering 'n beleid van voorkeurarbeid gevolg wat daartoe gelei het dat baie gemeentelede, veral in die Laingsburgse spoorweggemeente, deur armblanke arbeiders vervang is.³⁴ Dit het 'n negatiewe impak op die bruin gemeenskap en dus ook die BSG se finansiële toestand gehad en het werksaamhede in hierdie gebied nadelig beïnvloed.

Die gebrek aan 'n vaste vestigingspatroon as gevolg van hulle werk op die spoorweg, en die armoede wat daar ná die oorlog om verskeie redes geheers het, het dan ook spoedig die werk van die sendeling, Johannes Petrick, op Laingsburg erg bemoeilik. As gevolg van die droogte, verplasinge en die afdanking van plaaswerkers deur verarmde boere, moes die werk op De Aar in 1927 aan die BSG-sendeling te Kimberley, wat binne die Oranjesinode geval het, oorgegee word. Die buitepos of preekpunt te Hutchinson het so

³¹ *Jahresberichte*, 1923, p. 9.

³² *Jahresberichte*, 1924, p. 16.

³³ *Missionsberichte*, 1924, pp. 51-52.

³⁴ *Jahresberichte*, 1925, p. 18.

baie lidmate verloor dat dit moes ontbind. Beaufort-Wes se BSG-buitegemeente, wat uit plaaswerkers bestaan het, het 90 volwasse lidmate verloor omdat die boere waar hulle gewerk het weens die droogte opgehou het om te saai. Hulle kon hul werkers nie meer lone betaal nie en hulle moes elders werk gaan soek het.³⁵

Op Ladismith en Amalienstein het die sendelinge, Carl Gerneke en Paul Heese, onverpoos gepoog om noodlydendes te help en is sopkombuise deur die inisiatief van Heese se vrou begin om lidmate van kos te voorsien. Weens armoede het die gekleurdes vir “90 pfennig” per dag op plase gewerk en dan ses maal per dag “eine Portion miserabelen, aus Traubenhuelfen gepressten Wein als Entlohnung” gekry³⁶ - die berugte dopstelsel wat algemeen in die Boland en plase in die Klein Karoo in gebruik was en grootliks tot die elende en morele agteruitgang van talle plaaswerkers gelei het.

Teen 1928 het Paul Heese vanuit Ladismith berig dat die ernstige droogte veroorsaak het dat, vir die eerste keer, voltallige families vanuit Amalienstein moes trek op soek na werk en oorlewing. Die skolieretal het gekrimp tot 96 en tot 90% van babas het gesterf as gevolg van ‘n gebrek aan behoorlike voedsel. Heese en ander ondersteuners het gehelp met die voeding van skoolkinders, terwyl vriende op Stellenbosch materiaal verskaf het vir die maak van klere vir die kinders. Die staatsvoedingskema vir bejaardes is gestaak, maar sou vervang word deur ‘n ouderdomspensioen.³⁷ Dit was voorwaar ‘n somber prentjie uit beide die oogpunt van die sendelinge in die Klein-Karoo, sowel as vir hulle gemeentede. Ironies genoeg was die gemeente van Amalienstein sowat veertien jaar vroeër in ‘n posisie om geldelike hulp “aan die Hoogwaarde en geliefde Vaderen der Berlynschen Zending Genootschap” aan te bied as gevolg van “de grote schuldenlas en de neerdrukkende zorg van den Zendings Vaderen.”³⁸

Die goeie reën wat in 1929 die vyfjaarlange droogte gebreek het, sou ook nuwe lewe in die pogings van die sendelinge en in die geestelike lewe van hulle lidmate in veral die

³⁵ *Jahresberichte*, 1927, p. 12.

³⁶ *Jahresberichte*, 1927, p. 13.

³⁷ *Jahresberichte* 1928, p. 15.

³⁸ HHED: S00527-528 en S00534-536.

Klein Karoo blaas. Met die koms van nuwe lewe en landboumoontlikhede is daar dan ook vanuit hierdie gemeentes berigte ontvang van hernude pogings en positiewe groei in die sendingaktiwiteite oor die algemeen. Dit wil egter voorkom asof hierdie vlammetjie van hoop die vóórspel was tot 'n nog groter ramp. Dit was naamlik die ineenstorting van die New Yorkse aandelebeurs in 1929 wat weer die voorspel was tot 'n wêreldwye depressie waartydens 'n ongekende vloedgolf van armoede ook oor Suid-Afrika gespoel het. Dit sou onder andere tot die tweede ineenstorting van die volstruisbedryf in die Klein-Karoo lei wat menige boere tot bankrotskap gedryf het en menige gekleurdes van 'n basiese inkomste sou ontnem. Die domino-effek, wat eerstens die gegoedes sou verarm, sou daarna die gewone middelklas blankes reduceer tot armblankes met 'n nog groter en meer verwoestende effek op die reeds verarmde bruin gemeenskappe van die Wes-Kaap. Die sendelinge van die BSG en hulle gemeentes sou in die volgende vyf jaar nog groter ontberings beleef as in die vorige vyf jaar van ernstige droogtes. Die gekleurde bevolking sou saam met blankes in 'n spiraal van armoede ingesuig word as gevolg van hulle noue ekonomiese verbintenis met die eienaars van die grond waarop hulle woonagtig was. Die bestaande armoede van die gekleurdes is deur die armoede van die blankes vererger.³⁹

'n Ontleding van die maatskaplike en ekonomiese ontberinge van die BSG-gemeentes in die Wes-Kaap gedurende die eerste dekades ná die Eerste Wêreldoorlog, bring sekere duidelike aspekte na vore. Die droogtes tussen 1924 en 1929, wat 'n ramp van ontsettende omvang was, het te midde van die ontberinge van veral die plattelandse landbougemeenskappe, ook 'n demografiese aspek na vore gebring. Dit is duidelik te sien in die deur ekonomiese nood-gedrewe uittoeg van gemeentelede na die groter kusstede op soek na werk en 'n heenkome - veral Kaapstad en tot 'n mindere mate Mosselbaai. Terwyl daar uit die binnelandse gemeentes berigte van afnames in getalle van gemeentelede, skoolgaande kinders en selfs die sluit van skole in gemeentes was, was daar 'n beduidende toename van bogenoemde in die twee kusingemeentes.⁴⁰ Die

³⁹ *Jahresberichte*, 1927, p. 11.

⁴⁰ Sien in hierdie verband die *Jahresberichte* tussen bogenoemde jare, asook die ongepubliseerde M.Thesis van Thomas Karzek: "The Berlin Mission Church in Cape Town, 1899-1923." (Hierna T. Karzek: "The Berlin Mission Church in Cape Town").

ekonomiese ramp (Groot Depressie) wat op die ineenstorting van die Wall Street Aandelebeurs in New York in 1929 gevolg het, sou weer eiesoortige probleme vir die kugemeentes van Kaapstad en Mosselbaai meebring. Werkloosheid en morele verval sou die grootste probleme vir die sendelinge wat daar werksaam was, wees. Gedurende 1931 is talle lidmate in die klere-, skoen- en meubelfabrieke afgedank, terwyl poste in die poskantoor en spoorweë deur armlankes gevul is. Lidmate het hulle derhalwe tot misdaad gewend en die sendelinge in die kugemeentes het geglo dat die werk op die afgeleë stasies veel makliker was.⁴¹ Tog was dit uit 'n ekonomiese oogpunt die gemeentes van die Klein-Karoo wat met dubbele slae geslaan is toe die (tweede) ineenstorting van die volstruisbedryf groot armoede en ellende vir beide blankes en gekleurdes tot gevolg gehad het.⁴² Gelukkig was die kugemeentes van Riversdal en Mosselbaai minder deur die haglike omstandighede in die Klein Karoo getref. Die kerkbasaar en bydraes het op Riversdal £306 pond opgelewer terwyl kerkbydraes (kollekte) op Mosselbaai £91 opgelewer het en die basaar nog 'n ekstra £109.⁴³

Dit was gedurende die vroeë dertigerjare dat die kwessie van die verkoop van kerkeiendom en grond, om die haglike ekonomiese toestand die hoof te bied, ter sprake sou kom.⁴⁴ Toe Amalienstein se landbougrond op die lys geplaas is van kerkeiendom wat verkoop sou word indien 'n gunstige aanbod verkry kon word, moes die sendeling Paul Heese by elke gesin besoek aflê om die posisie te verduidelik. Op Anhalt-Schmidt het 'n ryk boer alreeds aanliggende grond van die BSG bekom en het hy ten minste werk aan armlastiges gebied. Dit het egter tot groot onmin, ontevredenheid en opstandigheid by lidmate gelei wat nuwe eise aan die sendelinge gestel het.⁴⁵ Vir die gemeentelede van die BSG was die vervreemding van grond van die BSG 'n direkte bedreiging vir hulle materiële voortbestaan en het hulle die sendelinge daarvoor kwalik geneem. Hulle het ook, tereg, gevoel dat hulle deur die jare deur harde werk tot die opbou van die

⁴¹ *Jahresberichte*, 1931, p. 14.

⁴² *Jahresberichte*, 1931, p. 15.

⁴³ *Jahresberichte*, 1930, p. 11.

⁴⁴ Eiendom op sendingstasies in die Wes-Kaap was in die naam van die Kaapse Sinode geregistreer en ten volle deur die Sinode beheer. Sien in hierdie verband *Huishoudelike Bepalings van die Vyf Suid-Afrikaanse Sinodale Kerke van Die Berlynse Sendinggenootskap*, pp. 7-8.

⁴⁵ *Jahresberichte*, 1931, p. 15.

sendingstasies bygedra het en was van mening dat hulle mede-besitters was wie se siening nie in ag geneem is nie.

Asof bogenoemde sosio-ekonomiese teenslae nie genoeg was nie, moes die sendelinge van die BSG in die Wes-Kaap ook aanslae van ander kerkgenootskappe op hulle verstrooide, verarmde en reddelose gemeentede die hoof bied. Dit was veral in die twee dekades ná die oorlog dat die Anglikaanse Kerk, die Roomse Kerk, die NG Kerk en die Volkskerk 'n aanslag op lidmate van die BSG gemaak het. Gerneke het alreeds in 1920 oor 'n Engelse predikant wat lidmate op Zoar probeer afrokkel, berig, en so het ook Scheffler vanuit Mosselbaai.⁴⁶ Mosselbaai se gemeente het nie net gebuk gegaan onder die morele verval van lidmate as gevolg van die invloed van seelui nie, maar die Rooms Katolieke Kerk het hom ook daar laat geld deur die oprigting van vier pragtige geboue – 'n kerk, 'n skool en 'n woning vir die nonne en die priester. Danspartye is in die skool gehou om sodoende lidmate te werf.⁴⁷ Ook op Herbertsdale het die Roomse Kerk hom stewig ingegrawe met die bou van 'n skool met 'n priester en vier nonne en het heelwat van die BSG-lidmate se kinders die nuwe Roomse skool begin bywoon.⁴⁸

Vanuit Riversdal het eerwaarde Emil Bachman berig oor die invloed van die “Farbigen Volkskirche” en die “Nationalkongress” wat die gemeente van hulle lidmate laat verloor het terwyl Daniel Heese uit Ladismith berig het dat die “Burischen Mission” (NG Sendingkerk) die werk in die gemeente en ook op Vanwyksdorp in die wiede gery het.⁴⁹ In die Kaapse gemeente het Manzke alreeds 'n donker prentjie oor die invloed van die Volkskerk geskets en het hy vermoed dat dit die steun van die regering weggedra het. Laasgenoemde bewering van Manzke is egter onder verdenking omdat daar ook 'n politieke motief by die Volkskerk⁵⁰ bestaan het. Die beweging wou op ander terreine bande met die blanke gemeenskap verbreek het onder die slagspreuk “Weg van die wittes af, ook wat die kerk betref.”⁵¹

⁴⁶ *Jahresberichte*, 1920, p. 9.

⁴⁷ *Jahresberichte*, 1928, p. 15.

⁴⁸ *Jahresberichte*, 1927, p. 13.

⁴⁹ *Jahresberichte*, 1930, p. 12.

⁵⁰ Die Volkskerk is in 1922 gestig as 'n geestelike tuiste vir die “bruin” bevolking.

⁵¹ *Jahresberichte*, 1927, pp. 17-18: “Los von den Weissen auch in kirchlicher Beziehung!”

Verdere slegte nuus was dat die Genootskap se skole nie meer tradisionele sendingskole was nie. Die skool in Wynberg was byvoorbeeld so oorstrom deur kinders van ander kerkgenootskappe, veral Moslems, dat die Lutherse karakter daarvan heeltemal verlore gegaan het en die skool daarom verkoop is.⁵²

Die wêreldwye depressie wat met die ineenstorting van die New Yorkse aandelebeurs in 1929 ingelei is, sou haas geen land ter wêreld onaangeraak laat nie. In Duitsland was die ekonomie van die Weimar Republiek net voor die depressie, met die finansiële hulp van die VSA in 'n sterk herstellende fase. Met die aanvang van die depressie is hierdie finansiële hulp aan Duitsland egter opgeskort wat die Duitse ekonomie weer eens in duie laat stort het. Wêreldwyd het groot armoede ontstaan. Dit het uit die aard van die saak ook sendingwerk van Duitse sendinggenootskappe in Suid-Afrika op hulle knieë gedwing. Vir baie Genootskappe het dit die einde van 'n lang verbintenis met hulle tradisionele gemeentelede beteken.

Wat die ander Duitse sendinggenootskappe in die Kaapprovinsie betref, was dit veral die Kleurlinggemeentes wat die hardste getref is. Die Rynse Sending Genootskap (RSG) moes alreeds gedurende die Eerste Wêreldoorlog 'n lening van £7 000 teen 6% rente by die NG Kerk aangaan om finansiël te oorleef. Die NG Kerk het in 1924 van die rente afgesien en slegs £7 000 terugbetaalbaar gemaak.⁵³ Hiermee was die skrif vir die Rynse Genootskap egter aan die muur. Onder hierdie neerdrukkende toestande waarin die sendelinge van die BSG in die Wes-Kaap fisiese, maatskaplike en ekonomiese terugslae, en die aanslae van ander denominasies op hulle lidmate moes weerstaan, was dit nie verbasend dat daar in 1926 stemme opgegaan het vir nouer samewerking tussen Duitse sendinggenootskappe in Suid-Afrika nie. In Januarie 1926 is die "*Deutsche Kirchenbunden von Süd- und Südwestafrika*" gestig met die doel om groter samewerking tussen die Duitse Lutherse Kerke en sending in Suid-Afrika te bewerkstellig. Daar sou ook gepoog word om nouer samewerking tussen die BSG, die Morawiese en Rynse Kerke te bewerkstellig met die oog daarop om alle predikante op Genadendal op te lei. In

⁵² *Jahresberichte*, 1926, p. 14.

⁵³ E. Strassberger: *The Rhenish Mission Society in South Africa, 1830-1950*, p. 95.

die *Jahresberichte* van 1924 is berig dat die superintendent van die Kaapse Sinode van die BSG, eerwaarde Trümpelmann, hom “ywerig bemoei het” om groter en nouer samewerking tussen die BSG, die Rynse en die Morawiese Genootskappe teweeg te bring.⁵⁴

Weens die finansiële nood van die Rynse Genootskap het sy afdelingshoof vir Afrika, eerwaarde H. Driessler, in Maart 1931 na Suid-Afrika gekom om die Rynse gemeentes vir oorname deur die finansiële gesonde NG Kerk voor te berei. Ten spyte van die feit dat gewone lidmate geen inspraak gehad het nie en sendelinge teen die idee gekant was, is feitlik alle gemeentes in 1932 aan die Sinodale Sendingkommissie van die NG Kerk oorgedra. Dit is met groot teenstand deur die meeste gemeentes begroet en in sommige gevalle het dit tot skeuring binne gemeentes gelei. Verskeie kleiner Genootskappe sou ook deur die NG Kerk oorgeneem word. Tydens die halfeeufees van die NG Sendingkerk in 1931 het twintig van die NG-gemeentes voorheen aan ander sendinggenootskappe behoort. Hiervan het die RSG die grootste aantal opgelewer.⁵⁵

Ook die Morawiese Sendinggenootskap moes teen 1929 sy skuld van £30 000 konsolideer deur verbande op vaste eiendom te registreer. Gelukkig vir die Morawiërs was die posisie dat alle nuwe eiendomme in die naam van die Morawiese Kerk en nie in dié van individuele gemeentes geregistreer is nie. Dit het dié Genootskap in staat gestel om verbande te registreer sonder die praktiese probleme wat ander Genootskappe ondervind het. Die groot skuld wat eerwaarde Schaberg, plaaslike hoof van die Genootskap, geërf het, was die direkte resultaat van die ekonomiese en finansiële depressie waarin die wêreld sedert 1929, en daarna, gedompel was. Dit sou ook op alle terreine van die Suid-Afrikaanse samelewing ‘n verwoestende effek hê.⁵⁶

⁵⁴ *Jahresberichte*, 1924, p. 17. “Der Superintendent ist eifrig um Zusammenarbeiten mit der Rheinischen und der Brüdermission bemüht.”

⁵⁵ C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording: Die Nederduits Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881-1994* (Gepubliseerde D.Th. Proefskrif, Universiteit van Kampen, 1998), pp. 158-159.

⁵⁶ B. Krüger en P.W. Schaberg: *The Pear Tree Bears Fruit. The History of the Moravian Church in South Africa Western Cape Province 1869-1980*, pp. 112–113.

4.5 Armoede in die gemeentes en 'n verandering in denkrigting in Berlyn

Met die aanvang van die werk van die BSG in Suid-Afrika in 1834 was daar 'n definitiewe en neergelegde beleid ten opsigte van hulle missiologiese doelstellings. Dit was naamlik die idee van 'n volkskerk vir die verskillende etniese groepe waaronder hulle gewerk het met die sendeling as die heer en meester. Hierdie benadering het ook gegeld vir die werksaamhede van die Genootskap onder die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap waar werksaamhede in 1838 op Zoar begin is. Toenemende armoede ná die Eerste Wêreldoorlog sou teen die einde van die eerste twee dekades van die twintigste eeu egter ingrypende beleidsveranderinge teweeg bring.

Hierdie beleidsverandering kan baie maklik as 'n doodnormale evolusionêre proses beskou word as dit nie was dat dit 'n totale omkeer in die sending benadering van die BSG versinnebeeld het nie. Daarby sou dit kwalik spekulatief wees as hierdie verskuiwing toegeskryf sou word aan die benarde finansiële posisie waarin die Genootskap hom bevind het. In aansluiting daarby sou die teologiese agtergrond van die opeenvolgende direkteure van die BSG geen geringe bydrae lewer tot hierdie klemverskuiwing nie.

Dr. Theodor Wangemann het die BSG as Direkteur tussen die jare 1865 en 1894 gelei. By hom was daar geen twyfel dat die opleiding en werk van 'n predikant en 'n sendeling nie versoenbaar was nie; die werksomstandighede van die twee soorte geestelikes was net te uiteenlopend.⁵⁷ Sy opvolger, Gensichen, was nog meer uitgesproke teen die moontlike aanstelling van plaaslike gekleurde predikante, soveel so dat sy houding 'n sterk rassistiese element bevat het. In 1902 het hy onomwonde verklaar dat, ten spyte van die respek wat hy vir die ouderlinge en diakens in die onderskeie gemeentes gehad het, hy nie aan een kan dink wat in die Kaapkolonie geskik was om 'n geordende leraar te wees nie.⁵⁸ Karzek som Wangemann en Gensichen se benadering soos volg op: "The missionary is a pioneer who approaches non-christian, uncivilised people in order to establish christian congregations there. These aims could only be pursued in the rural

⁵⁷ H. Wangemann: *Unterrichtsordnung des Berliner Missionseminars*, p. 5.

areas.” In aansluiting hierby voer Karzek aan dat ‘n stedelike gemeente soos dié in Kaapstad nooit vir die BSG ‘n prioriteit was nie.⁵⁹ Die bydrae van die haglike ekonomiese en finansiële toestande waarin die BSG hom na die Eerste Wêreldoorlog bevind het, en wat weer tot ‘n totale verskillende missiologiese benadering gelei het waarin “Volkstum” voorgestaan is, is moeilik te oorskat.

Axenfeld, wat Gensichen in 1913 as Direkteur opgevolg het, het ‘n wyer akademies-teologiese opleiding as sy voorganger aan die staatsuniversiteit van Halle ondergaan. Axenfeld was ‘n sterk ondersteuner van die gedagte van ‘n volkskerk waar etniese groepe deur hulle eie leraars bearbei moes word. Daarby het hy hom sterk uitgelaat teen die benadering van vóór die Eerste Wêreldoorlog, naamlik dat daar net op plattelandse gebiede vir sendingwerk gekonsentreer moes word. Sendingwerksaamhede in die stedelike gebiede was ‘n integrale deel van die missie van die BSG.⁶⁰ Knak, wat Axenfeld in 1921 opgevolg het, se missiologiese konsep was nog selfs meer etnies-sentries gerig. ‘n Kerk moes die nasionale karakter van sy gemeentelede reflekteer.⁶¹ Knak het ondubbelsinnig daarop gewys dat individue in stedelike gebiede, wat van hulle familie- en stambande vervreemd geraak het, individueel bearbei moes word. Vir hom was die bearbeiding van die “half beskaafde naturelle” in stedelike gebiede van die uiterste belang, maar dat die benadering van werk in die stede noodwendig met dié op die platteland sou verskil.⁶²

Die BSG sou hom dus ná die afloop van die Eerste Wêreldoorlog deur ‘n nuwe sendingvisie en missie laat lei. Van belang was die feit dat daar deur die BSG besluit is dat die sendingwerk onder die “Bastards” afgesluit is en dat dit tyd was dat hulle ‘n selfstandige kerk moes vorm.⁶³ Dit was ondanks die feit dat daar vanaf die begin van sendingwerk onder die Kaapse bruinmense telkens neerhalende opmerkings oor die “aard” en “karakter” van bruinmense gemaak is. In 1920 is daar nog in die

⁵⁸ M. Gensichen: *Bilder von unserem Missionsfelde*, p. 55.

⁵⁹ T. Karzek: “The Berlin Mission Church in Cape Town, 1899-1923,” pp. 104-106.

⁶⁰ GJED: D. Axenfeld, omsendbrief aan medewerkers, Lêer Kapsynode, Vol. X, Dept. 4, 1/1.

⁶¹ H. Lehmann: *Zur Zeit und zur Unzeit, Geschichte der Berliner Mission 1918 – 1972*, p. 674.

⁶² S. Knak: *Zwischen Nil und Tafelbai*, pp. 294-304.

⁶³ *Jahresberichte*, 1926, pp. 13-14.

Jahresberichte berig dat die oorgrote aantal lidmate van die Kaapse Sinode – die bruinmense, “Kapenaars”, of soos hulle onder andere in Duits genoem is, “Bastardbevölkerung” – van “swak karakter” was en nog nie in staat was om hulle eie predikante op te lewer nie.⁶⁴ Selfs so laat as 1925 is die volgende uitlating nog oor die bruin lidmate gemaak: “Die Here het ook uit die swak Baster(-geslag) kinders en getuies tot sy Eer gekies.”⁶⁵

Hierdie verandering in sienswyse oor gekleurdes hou verband met twee verskynsels, naamlik dit wat die sendelinge sou sien as ‘n teken dat sendingwerk voltooi is, en die ekonomiese realiteite van die tyd waarvolgens dit veel goedkoper sou wees om ‘n inheemse predikant op te lei en te onderhou as ‘n sendeling uit Duitsland.

Eersgenoemde verskynsel, die suksesvolle voltooiing van ‘n sendingtaak, het die Berlynse sendelinge gemeet aan die aantal nuwe lidmate (of bekeerlinge) wat gedoop is teenoor die aantal kinders van gelowige ouers wat in die gemeente gedoop is. Wanneer die gemeente gegroei het weens die doop van kinders van gelowige ouers, en nie meer deur volwassenes wat hulle laat doop of as lidmate laat aanneem het nie, was die sendingtaak voltooi en behoort die gemeente en kerk selfstandig te geword het.

In die negentiende eeu was daar alreeds in die *Jahresberichte* gemeld dat Amalienstein as ‘n normale (Lutherse) gemeente beskou kon word en nie meer as ‘n werklike sendingstasie nie.⁶⁶ Op Riversdal, waar die gemeente in 1868 gestig is, was daar in dieselfde jaar egter nog geleentheid om bekeerlinge onder die heidene te vind. Die beeld uit die Bybel van “vissers van mense”, is in hierdie verband gebruik.⁶⁷ In 1888 het die

⁶⁴ *Jahresberichte*, 1920, p. 9: “Daß die Kapsynode in der Ordination von Farbigen den Übrigen Synoden nachfolge, ist dringend zu wünschen, wurde aber infolge der geringen Auswahl gefestigter Charakter unter der schwächeren Bastardbevölkerung des Kaplandes, obwohl sie geistig nicht unbegabt ist, nicht früher ins Auge gefaßt.” Kyk ook pp. 13, 20-33.

⁶⁵ *Jahresberichte*, 1925, p. 9, “... Gott der Herr hat sich auch aus den schwachen Bastards seine Kinder und Zeugen seiner Herrlichkeit erwählt!”

⁶⁶ *Jahresberichte*, 1876, p. 9; “Die Gemeinde Amalienstein kann als eine normale Gemeinde betrachtet werden.”

⁶⁷ *Jahresberichte*, 1876, p. 10. In hierdie jaar is 66 kinders en 33 volwassenes gedoop wat daarop dui “dass der Teich noch nicht ausgefischt ist.” (Letterlik vertaal: Die visse in die dam is nog nie almal gevang nie!).

sendeling van Riversdal laat weet dat “der Teich ist ausgefischt”; van die 55 dopelinge in daardie betrokke jaar is daar slegs twee volwassenes gedoop.⁶⁸

Volgens die sendeling, Sauberzweig Schmidt, wat op Amalienstein gebore is en later ‘n belangrike rol as sendinginspekteur in die BSG sou speel, was dit moontlik om ‘n gekleurde “Nationalhelfer” (hulpprediker of evangelis) teen ‘n kwart van die koste, of tot so min as ‘n twintigste van ‘n blanke sendeling op te lei en te besoldig. Behalwe die uitsonderlike geval van Klaas Koen, die “christlicher Hottentot”, het die BSG reeds sedert 1885 ‘n beleid aanvaar waarvolgens swart predikante georden kon word en wat teen die einde van die negentiende eeu ook ‘n werklikheid geword het.⁶⁹

Die noodwendigheid om die Kaapse Sinode as ‘n normale, Lutherse kerk te beskou, eerder as ‘n sendingkerk, is in 1925 weer in die *Jahresberichte* herhaal: “Die Arbeit in unseren Bastardgemeinden besteht im wesentlichen im pastoralen Dienst, ausgedehnter Schultätigkeit und viel sozialer Hilfeleistung nach Art unserer Innerer Mission. (Gegenüber 279 Kindertaufen wurden nur 32 Erwachsenentaufen vollzogen.)⁷⁰

In 1926 het die Kaapse Sinode tydens hulle sitting die volgende resoluëie aanvaar: Die beproefde bruin helpers, David Groenewald in Mosselbaai en John King in Calitzdorp, moes toegelaat word om ‘n toelatingskursus (Ordinationskursus) tot die bediening te volg.⁷¹ Die besluit om bruin predikante op te lei, het daartoe gelei dat John King in 1927 op Oudtshoorn as predikant, of pastor, georden is. Hy is as die eerste “Bastardpastor unserer Berliner Mission” beskryf.⁷² Op 21 Oktober 1928 is David Groenewald, die gewese skoolhoof van die Berlynse sendingskool in Mosselbaai, as die tweede bruin predikant in die Kaapse Sinode in die amp van predikant van die Lutherse Kerk bevestig.⁷³ ‘n Seminarie vir die opleiding van Berlyns-Lutherse predikante is op Riversdal gestig wat parallel met die onderwysersopleidinginrigting bestaan het. In die

⁶⁸ *Jahresberichte*, 1888, p. 7.

⁶⁹ I. Sander: *Auf dem Weg zur selbständige Kirche. Die erste Ordination einheimischer Pastoren der Berliner Mission in Südafrika*, pp. 8-9.

⁷⁰ *Jahresberichte*, 1925, p. 17.

⁷¹ *Jahresberichte*, 1925, p. 17.

⁷² *Jahresberichte*, 1927, p. 11.

⁷³ *Jahresberichte*, 1928, p. 14.

opleidingsinrigting is kerk- en sendinggeskiedenis deur die sendeling Petrick behandel, eerwaarde Scheffler het die uiteensetting van die pastorale briewe behandel en eerwaarde Trümpelmann het praktiese preek en godsdiensoonderrig aangebied. Die seminarie en onderwyserskool is deur vyftien kwekelinge bygewoon en hulle was almal lede van die “Lehrerbund der Berliner Mission” met eerwaarde Scheffler as voorsitter.⁷⁴

Die nouer bande met die Morawiese Kerk het intussen vrugte afgewerp. In 1929 het ‘n nuwe, gekombineerde kweekskool vir onderwysers en predikante van die BSG en die Morawiërs op Elim tot stand gekom waarvan eerwaarde Schabig die hoof was.⁷⁵ Teologiese opleiding is egter nie verskaf nie.

In dieselfde jaar het die direkteur van die BSG, Knak, en die inspekteur, Schoene, Suid-Afrika en ook die Kaapse Sinode se sendingstasies, asook die stasies van die Morawiese Broedergemeente, die Rynse en Nederduits-Gereformeerde Kerk besoek. So ook die opleidingskole te Wynberg en Worcester.⁷⁶ Schoene se bevinding was dat die Kaapse Sinode op pad na ekonomiese selfstandigheid was en dan sou die Genootskap slegs die salarisse van die sendelinge moes betaal. In elk geval het meer en meer inheemse predikante die plekke van die sendelinge volgens hom begin inneem.⁷⁷

Schoene se optimistiese siening van die selfstandigheid van die Kaapse Sinode is die volgende jaar byna verkeerdt bewys.

In 1930 het die Berlynse Lutherse kerk, oftewel die Kaapse Sinode, as selfstandige kerk byna van die toneel verdwyn as gevolg van die pogings van die NG Kerk om die beheer oor die BSG se werk in die Kaapprovinsie oor te neem. Vir die Duitse sendelinge sou dit beteken dat ‘n finansiële las van hulle skouers sou verwyn indien die NG Kerk hulle werk sou oorneem en belangrik vir hulle, hul salarisse betaal.

⁷⁴ *Jahresberichte*, 1925, p. 17.

⁷⁵ *Jahresberichte*, 1929, p. 9.

⁷⁶ *Jahresberichte*, 1928, p. 13. In 1929 is ‘n gemeenskaplike sekondêre skool en opleidingskollege deur die drie Duitse genootskappe op Worcester gestig en deur die Minister van Onderwys geopen.

In 'n mate kan van die sendelinge se idee om hul werk aan 'n meer kapitaalkragtige Genootskap soos die NG Kerk oor te dra, begryp word. Die Kaapse Sinode was nie meer 'n *sendingkerk* nie maar 'n volwaardige kerk. In Januarie 1930 was daar 'n sendelingbyeenkoms op Laingsburg waartydens daar oor die voortsetting van die werk in die Wes-Kaap besin is. Dit is in Februarie 1931 voortgesit deur 'n gesprek met die NG Kerk-leierskap in Kaapstad oor die moontlike oorname van die werk. Hierdie inisiatief is deur beide die plaaslike sendelinge en die bestuur in Berlyn ondersteun. Die beginsel, dat in geval die oorname nie sou plaasvind nie die aantal blanke sendelinge in die Kaapse Sinode as besuinigingsmaatreël verminder sou moes word, is hierby ingesluit. Hulle plekke sou deur plaaslik-opgeleide predikante en onderwysers gevul moes word. Die gemeentes sou egter self moes besluit of hulle bereid sou wees om by die NG Sendingkerk in te skakel.⁷⁸

'n Saak wat direk daarmee verband gehou het, die selfstandigheid van die sendingwerk binne die Kaapse Sinode, was die Nuwe Kerkorde ("neuen Kirchenordnung") wat in Berlyn geformuleer is. Daarvolgens moes die eiendom en bates van die BSG oorgedra word op die naam van die Kaapse Sinode as 'n onafhanklike entiteit met regs aanspreeklikheid. Hierdie eiendomme het die kerkgeboue, skole en die huise van die sendinghelpers, wat tot 1931 die wetlike eiendom van die BSG was, ingesluit. Die sendingpastorieë en landbougrond was egter uitgesluit en sou die eiendom van die BSG bly⁷⁹ met as *domicilium citandi* die adres van die hoofkantoor: Georgenkirchstrasse 70, Berlyn.

Die gemeentes het egter soos die Morawiese gemeentes ook eenparig die moontlikheid om deur die NG Kerk oorgeneem te word, verwerp. Die nuwe kerkorde het tot verdere wrywing tussen lidmate en sendelinge gelei, veral omdat daar weer eens sprake was om van die sendingeiendomme in Amalienstein te verkoop. Die opbouende spanning by die lidmate het egter grootliks verdwyn omdat die onderhandelinge met die NG Kerk deur die mat geval het weens twee redes. In die eerste plek wou die lidmate nie die Calvinistiese leerstellings en gebruike van die NG Kerk aanvaar nie, en ten tweede was

⁷⁷ *Jahresberichte*, 1929, p. 9.

⁷⁸ *Jahresberichte*, 1931, p. 13.

⁷⁹ *Jahresberichte*, 1931, p. 13.

die NG Kerk nie finansiëel in staat om die grondbesit van die BSG oor te neem nie. Hierdie mededelings is deur die lidmate van die BSG, wat intussen in die Wes-Kaap algemeen bekend geraak het as die Berlynse Lutherse Kerk, met groot blydskap ontvang. Hierdie gees het ook op Riversdal, waar daar in die middel van die vorige jaar opstandigheid teenoor die sendeling was weens die bepalings van die nuwe kerkorde en die oordra van eiendomme, geheers.⁸⁰

Met die opleiding en ordening van bruin predikante in die Lutherse Kerk was dit die begin van die einde van die tradisionele Berlynse Sendinggenootskap waarin die Duitse (of blanke) sendelinge die hooftoon sou aangee. Die kerk het met rasse skrede 'n inheemse kerk geword, hoewel die gemeentes steeds met agting sou opsien na die geestelike leiding vanuit Berlyn waar die "Geliefde Vaderen" gesetel was.

Die Genootskap se sendingtaak in Suid-Afrika in die breë was egter nog nie afgehandel nie. Hoewel die Komitee en die sendelinge daarvan bewus was dat die jare van groei en bloei verby was, het almal onder die indruk van hulle voortgesette geroepenheid verkeer – ten spyte daarvan dat geldelike nood en armoede sedert die Eerste Wêreldoorlog nooit werklik verander het nie.⁸¹

Die jaar 1933 was vir die Berlynse sendelinge 'n jaar van hoop ná die afloop van die jare van ekonomiese depressie en ernstige droogtes wat Suid-Afrika geteister het. Die oorname van die politieke mag in Duitsland deur die Nasionaal-Sosialiste in 1933, sou egter vir die sendelinge van die BSG en die ander Duitse sendinggenootskappe in Suid-Afrika nuwe probleme en uitdagings bring.

⁸⁰ *Jahresberichte*, 1932, p. 74: "Unsere kapländischen Gemeinden aber fühlen sich durch diesen Ausgang der Verhandlungen innerlich sehr erleichtert und nahmen die Mitteilung darüber 'mit frohem Jubel' entgegen."

⁸¹ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962," in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, Vyftigste Jaargang, Deel 2, p. 54.

Hoofstuk 5

Sendelinge en lidmate van die BSG binne die Suid-Afrikaanse samelewing: Tussen Wêreldmening, Nasionaal-Sosialisme en Afrikaner-nasionalisme, 1933-1945.

5.1 Inleiding

Vir die gemeentes van die BSG in die Wes-Kaap, en so ook vir alle Duitse sendinggenootskappe in die res van die land, het die dertigerjare 'n tydperk van groot verandering en ontbering ingelui. Die gevolg hiervan sou wees dat 'n nuwe benadering en beleid ten opsigte van sendingwerk in Suid-Afrika gevolg moes word. Die verslegtende finansiële posisie van die BSG het daartoe gelei dat opdrag uit Berlyn gegee is dat steeds meer plaaslike swart, en vir die eerste keer, ook bruin predikante geordineer moes word en dat hulle deur die gemeentes self besoldig moes word.¹ Die "Groot Depressie" van die laat twintiger en vroeë dertiger jare het hierdie beleidsverandering onafwendbaar gemaak. Daarby sou die opkoms van Nasionaal-Sosialisme gedurende die tydperk onder bespreking, aanvanklik deur die bestuurskomitee in Berlyn vertolk word as 'n nuwe era van staatsondersteunde sendingwerk, maar hulle sou heel gou verkeerd bewys word.

In Suid-Afrika het die segregasiewette wat deur die Eerste Minister, J.B.M. Hertzog, in 1936 deur die Parlement geloods is, 'n verdere dimensie aan die problematiek rondom swart-witverhoudinge verleen wat weer 'n negatiewe uitwerking op die sendingwerk van die BSG sou hê. Dit sou veral die swart gemeentes van die BSG in die noordelike provinsies en hulle verhouding met die BSG ingrypend raak. Waarskynlik die belangrikste faktor in hierdie verband was die opkoms van Afrikaner-nasionalisme gedurende hierdie tydperk en die uiteindelijke oorname van politieke mag.

¹ Die uitsondering is die geval van Klaas Koen van Haarlem wat in die negentiende eeu vir verdere skoolopleiding na Duitsland gestuur is, in Berlyn teologiese opleiding ontvang het, en as 'n volwaardige sendeling na Suid-Afrika teruggekeer het. Hy het met 'n Duitse dame getrou en sy nageslag is as Duitsers beskou. Kyk L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika*, pp. 198-199, 225-226.

Die raakvlakke tussen Afrikaner-nasionalisme en Nasionaal-Sosialisme in Duitsland, en die parallelle lyne waarlangs dit gedurende hierdie tydperk in die twee lande ontwikkel het, het ook 'n kloof geskep tussen die plaaslike Duitse sendelinge en die mense en gemeenskappe wat hulle bedien het. Die BSG sou midde-in die politieke problematiek van die twee lande staan en die uitbreek en die gevolge van die Tweede Wêreldoorlog het die verloop van die Genootskap se geskiedenis in Suid-Afrika dramaties beïnvloed.

5.2 Beleidsverandering van die BSG

Hoofsaaklik as gevolg van finansiële probleme sou daar 'n beleidsverandering by die BSG in Kaapland aan die einde van die tweede dekade van die twintigste eeu intree. Geestelike en opvoedkundige werk sou al hoe meer oorgaan in die hande van gekleurde lidmate. Statistiese gegewens in die jaarverslae van die Berlynse Sendinggenootskap toon dat daar alreeds in 1928 tydens 'n sitting van die Kaapse Sinode die moontlikheid om onderwys en geestelike werk van mekaar te skei, bespreek is.² Daar is ywerig begin met die opleiding van gekleurde onderwysers by 'n gemeenskaplike opleidingsentrum van die Berlynse, Rynse en Morawiese sendinggenootskappe te Worcester en in 1927 en 1928 is die eerstebruin predikante van die BSG in die Kaapprovinsie georden.³ Statistieke in jaarverslae toon verder dat opgeleide bruin lidmate al hoe meer aangewend is vir veral opvoedings- en maatskaplike werk onder die minder gegoede lidmate. In 1931 sou daar vir die eerste maal in die geskiedenis van die Kaapse Sinode 'n bruin predikant in beheer van 'n hoofstasie wees toe David Groenewald in hierdie hoedanigheid op Laingsburg aangestel is. Hy sou terselfdertyd ook as hoofonderwyser van die plaaslike skool optree.⁴

Hierdie gebruik, om die amp van predikant soms met dié van skoolhoof te kombineer, was 'n algemene verskynsel in veral plattelandse gemeentes en was 'n vorm van bemagtiging van leiersfigure vanuit die bruin gemeenskap. Dit was ook 'n

² GJED: 1019, Notule van Kaapse Sinode, 1928, p. 66.

³ *Jahresberichte*, 1928, p. 13.

⁴ *Jahresberichte*, 1931, p. 13. David Groenewald is op Haarlem gebore waar sy oupa, Theophilus, en ook sy vader, Matt, onderwysers was. Beide Theophilus en Matt het in die sendingskool ook aan blanke kinders onderrig gegee.

besuinigingsmaatreël omdat daar dan nie twee persone besoldig is nie omdat die twee ampte deur slegs een persoon behartig is.

Hierdie afwenteling van verantwoordelikhede van sendelinge sou op die lange duur die oorlewing van die Genootskap deur die finansiële moeilike tydperk van die Tweede Wêreldoorlog verseker en omdat verskeie sendelinge in Suid-Afrika geïnterneer was en daar nie nuwe sendelinge uit Duitsland na Suid-Afrika kon kom nie. Finansiële probleme en armoede was weer eens 'n akute probleem wat die geskiedenis van die BSG gedurende hierdie tydperk gekenmerk het. Hierdie akute, eintlik chroniese, probleem het reeds aan die begin van die twintigste eeu in beide Suid-Afrika en Berlyn bestaan. So vroeg as 1913 en 1914 het die gemeente van Amalienstein bydraes na Berlyn gestuur.

Onverwagte teenstand teen hierdie veranderde beleidsrigting van “bruin bemagtiging” het uit die geleedere van die NG Kerk gekom, aangesien hulle in die eerste plek die bruin predikante nie as opgewasse vir die taak van beide predikant én onderwyser gesien het nie soos wat in talle BSG gemeentes die geval was. In die tweede plek wou die NG Kerk ook sy sendingbedrywighede onder die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap uitbrei. So byvoorbeeld het die NG-predikant van Laingsburg in 1934 met die vyftigste herdenking van die sendinggemeente se bestaan op die BSG 'n beroep gedoen om David Groenewald met 'n blanke sendeling te vervang. Volgens die NG Kerk kon hy nie die take van beide onderwyser en predikant behoorlik verrig nie en was die NG Kerk bereid om £50 per jaar tot die salaris van 'n blanke sendeling by te dra mits daar aan hulle versoek voldoen sou word. Dieselfde beswaar is geopper ten opsigte van die werksaamhede van die BSG in die Riversdalse gemeente. Die alternatief was dat die NG Kerk hulle eie sendelinge in hierdie gemeentes kon plaas.⁵ Vir Kohl was dit 'n doelbewuste aanslag van die NG Kerk teen alle denominasies wat nie (Calvinisties) gereformeerd was nie.⁶ Dit skyn of die NG Sendingkerk op 'n opportunistiese wyse gebruik wou maak van die finansiële verknorsing van die BSG om sodoende sy sendingbedrywighede onder die gekleurdtes van die Wes-Kaap uit te brei. Die feit dat die

⁵ GJED: Brief van Kohl aan MI Schoene 6/11/1934, pp. 15-16 asook GJED 1106, p. 130 en GJED 0221, brief van Ds. Murray aan eerwaarde Kohl, 12 Maart 1934, p. 132.

⁶ GJED: Brief van Kohl aan MI Schoene, 7/2/1934, p. 16.

gemeentes in die Wes-Kaap eenparig gekant was teen die oorname van die Genootskap deur die NG Kerk, het belangrike kwessies na vore gebring. Die lidmate van die BSG wou self besluit oor die toekoms van hulle gemeentes en hulle kerk ten spyte van die feit dat die sendelinge en die bestuur in Berlyn ten gunste van oorname was. Dit sou ook momentum verleen aan die beleidsverandering van die BSG, naamlik dat die werk in die gemeentes méér en méér deur plaaslike gekleurdes oorgeneem moes word. Blanke kerkleiers was daarvoor verantwoordelik dat die gekleurde gemeenskappe bemaagtig is om self te besluit oor die toekoms van hulle kerk. Op politieke vlak was dit teen hierdie tyd alreeds duidelik dat daar 'n groter wordende kloof tussen blank en gekleurd aan die ontwikkel was. Gekleurde gemeentelede van die BSG in die Wes-Kaap het nou ook duidelik gewys dat dit dieselfde geval op kerklike gebied was. Dit het uiteraard spanning tussen die blanke sendelinge en hulle bruin gemeentelede tot gevolg gehad. Daarby het die goeie verhouding tussen sommige sendelinge en die NG Kerk, soos eerwaardes Scheffler op Riversdal en Roeder op Mosselbaai, verder bygedra tot spanning in hierdie gemeentes.⁷ Vir die gekleurde gemeentes was die behoud van seggenskap oor hulle geestelike tradisie en materiële goedere 'n ernstige saak. Dit het niks goed voorspel vir verhoudinge tussen blankes en gekleurdes in die Wes-Kaap nie.

5.3 Die invloed van die “Groot Depressie” op die werk van die BSG

Die “Groot Depressie” wat op die ineenstorting van die New York se aandelebeurs in 1929 gevolg het, sou 'n domino-effek hê op alle lande wêreldwyd, Suid-Afrika en Duitsland ingesluit. So ook op die werksaamhede van die BSG in die algemeen, en in die Wes-Kaap.

Die nuwe, positiewe benadering van die BSG, waar méér en méér begin is om van gekleurde predikante in gemeentes gebruik te maak, is tot 'n groot mate in die wiede gery deur die ontberinge wat die depressie teweeg gebring het. Opstandigheid van lidmate teenoor werkgewers, sowel as teenoor die kerk, het in die vroeë dertiger jare 'n algemene

⁷ GJED: 1128 Ephoralbericht über die Kaplandarbeit 1948, p. 60; kyk ook Kohl se brief aan Schoene 9/5/39, p. 19.

verskynsel begin word - iets wat begryp kan word in die lig van die groter wordende finansiële druk op die bruin lidmate as gevolg van hulle ekonomiese nood. Soos voorheen genoem was dit veral in die groter Kaapstadse stedelike gebied waar baie lidmate hulle werk verloor het. Hierdie ontwikkeling het grootliks te doen gehad met die nuwe beleidsrigting van die Hertzog-regering.

Die groter wordende armoede het, verstaanbaar, 'n wyd uitkringende sosio-ekonomiese uitwerking op die gemeentes van die BSG gehad omdat dit tot geestelike verval onder die lidmate gelei het. Verskeie lidmate het hulle nou selfs tot diefstal gewend om te oorleef. Opvallend is die finansiële hulp wat die BSG uit blanke geleedere, meestal Afrikaners, ontvang het. Gedurende die wintermaande van 1931 moes die BSG-gemeente van Kaapstad byvoorbeeld méér as 100 kinders per dag voed. Vir die aankoop van melk, groente en vleis is tussen 80 tot 100 Duitse Mark van goedgesinde blankes ontvang. Dit was mense wat nie lidmate van die BSG was nie.⁸

Die feit dat die BSG van sy eiendomme wou verkoop om sodoende kapitale uitgawes te dek, het daartoe bygedra om die ontevredenheid en opstandigheid by lidmate te laat toeneem. Dit was veral die geval op Amalienstein toe hierdie stasie op die lys geplaas is van grondbesit wat verkoop kon word indien 'n goeie aanbod verkry kon word. Ook op Riversdal het groot ontevredenheid geheers oor die nuwe Kerkorde wat sodanige vervreemding van eiendom moontlik gemaak het. Hierdie beleid van vervreemding van eiendom van die BSG was hoofsaaklik toe te skryf aan die finansiële probleme en verarming wat deur die depressie, asook die buitensporige en ongekende inflasie van die Duitse geldeenheid, teweeg- gebring is. In 1930 was daar alreeds onderhandelings tussen die BSG en die NG Kerk gevoer oor die moontlikheid dat laasgenoemde die eiendom en gemeentes wat onder die Kaapse Sinode geval het, sou oorneem.⁹ Dit het daartoe gelei dat die ontevrede lidmate op Riversdal daarop aangedring het dat die gemeente se eiendom in die naam van die gemeente geregistreer moes word. Die BSG se standpunt was egter dat die Kaapse Sinode beheer oor eiendom moes hê om sodoende te verhoed

⁸ *Jahresberichte*, 1931, p. 14.

⁹ GJED: 1115-1122, asook 0211-0213, p.131.

dat gemeentes of gemeentede van die BSG wegbreek en sodoende eiendomsreg op die grond en geboue kon eis. Dit het talle gemeentede van die BSG op Riversdal laat bedank om by die NG Sendingkerk of die Apostoliese kerk aan te sluit. (Gemeentes van die NG Sendingkerk word wel in transportaktes as die houers van die kaart en transport genoem, alhoewel die sinode dit namens die gemeentes bestuur het). Ná 'n verslag deur 'n kommissie is deur die Komitee in Berlyn opdrag gegee dat daar wel oorweging geskenk moes word aan die moontlikheid van eiendomsreg aan gemeentes. Die inhoud van die kabelgram uit Berlyn is egter deur superintendent Kohl van die gemeentes weerhou met die hoop dat die protes sonder toegewings sou doodloop.¹⁰ Dié situasie is deur ander denominasies, en in hierdie geval veral die NG Sendingkerk, uitgebuit om sodoende hulle lidmaatgetalle te laat toeneem. In 1932 was die ekonomiese toestand in Duitsland só swak dat geen bydraes na Suid-Afrika gestuur kon word nie.¹¹ Die BSG was egter gelukkig om in die loop van 1933 verligting van skuld te verkry toe die helfte van die bestaande skulde deur die sendingondersteuners van Uppsala (in Swede) en Stavanger (in Noorweë) oorgeneem is.¹² Op hierdie wyse het die Skandinawiese Lutherane verhoed dat die BSG se sendingaktiwiteite deur die NG Kerk oorgeneem word.

As gevolg van 'n skaarste aan werksgeleenthede het die depressie van die dertigerjare 'n uiters nadelige invloed op die gemeentegetalle van veral Riversdal, Mosselbaai en Laingsburg gehad. Talle van die lidmate van die BSG in hierdie gemeentes het hulle na die groter stedelike gebiede gewend waar hulle met armblankes moes meeding in 'n poging om werk te vind. Veral Riversdal en Laingsburg, wat op die hoofspoorlyne na Kaapstad geleë was, het dit vir potensiële werksoekers maklik gemaak om na die Kaap te verhuis. Dit het uit die aard van die saak weer 'n negatiewe invloed op die werksaamhede van die BSG gehad aangesien dit gelei het tot 'n kleiner wordende getal gemeentede wat weer 'n kleiner bron van inkomste vir die gemeentes tot gevolg gehad het. Daarby het die verarming van blanke boere as gevolg van aanhoudende droogtes, en veral ook die ineenstorting van die volstruisbedryf in die Klein Karoo, direk gelei tot die verdere

¹⁰ GJED: Brief van Kohl aan Schoene 25/3/1933, pp. 17, 20.

¹¹ *Jahresberichte*, 1932, p. 75.

¹² *Jahresberichte*, 1933, p. 92.

verarming van gekleurde werkers. Dit was veral 'n verdere terugslag vir die BSG en sy werksaamhede in Kannaland. So het Amalienstein in 1934 byvoorbeeld nie meer oor 'n blanke sendeling beskik nie en is slegs een buitestasië en een preekpunt bedien.¹³ Die vermindering van salarisse van alle staatsamptenare, ook onderwysers, het in hierdie tyd algemeen voorgekom en was nie net beperk tot bruin of sendingonderwys nie.

5.4 Die BSG en generaal Hertzog se segregasiewette van 1936

In 1936 het Hertzog deur middel van wetgewing beslag gegee aan 'n beleid wat daarop gemik was om teen nie-blankes te diskrimineer. Ná samesmelting met Smuts se Suid-Afrikaanse Party in 1933 het die nuwe Hertzog-regering – die sogenaamde “Smelters” - oorweldigende steun in die Parlement gehad wat hom in staat gestel het om die verskanste klousule met betrekking tot nie-blanke stemreg in die Grondwet te verander. Hierdie wetgewing het alreeds in 1926, by wyse van vier verskillende wetsontwerpe wat Hertzog by die Parlement ingedien het, gestalte gevind. Daarvolgens sou die hoofrassegroepe in Suid-Afrika statutêr geïdentifiseer word, naamlik Blankes, Swartes, Kleurlinge en Indiërs. Vanuit 'n sendingoogpunt sou dit veral swart- en bruimense ingrypend kon raak. Die eerste wetsontwerp het voorgestel dat die politieke regte wat Kleurlinge in die Kaapprovinsie geniet het, ook na ander provinsies uitgebrei word. Die vierde wetsontwerp het die werksaamhede van die BSG meer direk beïnvloed deurdat dit met die uitbreiding van bestaande grondgebied van swartes te doen gehad het. Daarvolgens sou verdere grond aan bestaande swart reservate toegevoeg word wat vir die uitsluitlike besit en bewoning deur swartes bestem was. Dit was 'n toevoeging tot die bestaande reservate soos uiteengesit in die *Naturellengrond-Wet* van 1913. Die grondliggende doel van hierdie spesifieke wetsontwerp was egter nie net 'n poging om swart grondbesit te konsolideer nie, maar ook 'n poging om die stroom na die stede en swart verstedeliking, te stop. Rasseskeiding was dus hier die vooropgestelde prioriteit en nie 'n eties-morele een nie. Daarvolgens kon swartes dus ook nie grond in blanke gebiede bekom nie wat die BSG se beleid om gemeentewerk en eiendom aan plaaslike inwoners oor te dra, verongeluk het. As gevolg van 'n verskansingsklousule in die

¹³ *Jahresberichte*, 1934, p. 92.

Grondwet en teenkating van die Parlement kon Hertzog eers in 1936, ná die samesmelting met Smuts se Suid-Afrikaanse Party, hierdie wetgewing deur die Parlement geloods kry.¹⁴

In hierdie verband het dit praktiese probleme vir die BSG ten opsigte van groter desentralisasie van sendingwerkzaamhede en die bemagtiging van lidmate in terme van eiendomsreg ingehou. Alhoewel dit die bruin gemeenskappe van die Kaapprovinsie nie direk geraak het nie, was laasgenoemde gemeenskappe finansiëel nie daartoe in staat om enige voordeel uit die BSG se beleid te trek nie. Grond wat daarna aan blanke boere verkoop is, het rassebetrekkinge in die Kaapprovinsie nadelig geraak en baie van die BSG-lidmate het hulle verbintenis met die kerk verbreek en by die Anglikaanse en NG Kerke aangesluit.¹⁵ Laasgenoemde tendens sou in die dekades ná 1948 'n verreikende politieke en missiologiese uitwerking op die plek en status van die bruin bevolking binne die Suid-Afrikaanse konteks hê. Daarby het die sendelinge se noue betrekkinge met Afrikaners, en dus by implikasie met die Nasionale Party-regering, asook die benarde finansiële posisie waarin die BSG hom bevind het, hulle verhoed om daarteen standpunt in te neem. Van die gedagte van groter politieke mag vir gekleurdes van die Kaapprovinsie en ander gebiede, soos voorsien in Hertzog se wetsontwerpe van 1926, het niks tereg gekom nie aangesien hy dit reeds in 1932 teruggetrek het.

Die kommissie wat hierdie saak moes ondersoek, het aanvanklik aanbeveel dat die gekleurde stemreg na alle provinsies uitgebrei moes word. In Afrikanergeleedere, en ook in Hertzog se Kabinet, was daar egter groot verdeeldheid oor die saak sodat die wetsontwerp ten opsigte van bruin stemreg stilweg laat vaar is. In baie opsigte was hierdie onwilligheid aan die kant van die regering, asook die Nasionale Party se eis vir die politieke en residensiële segregasie van die gekleurdes, die waterskeiding in die

¹⁴ Sien in hierdie verband D.W. Kruger : “Die Bewind van die Verenigde Party, 1934-1948,” in D.W. Kruger (red): *Geskiedenis van Suid-Afrika*, pp. 534-535.

¹⁵ In 'n vorige hoofstuk is reeds melding gemaak van die onmin en ook geweld wat uitbreek het met die verkoop van die plaas Amalienstein in die Klein Karoo. Die nuwe eienaars is met openbare betogings begroet en plaaslike inwoners het geweier om as arbeiders in hulle diens te tree. By Haarlem in die Langkloof is die plaaslike sendeling, Friedrich Scheffler, selfs met die dood gedreig. Sien in hierdie verband H.F Heese: “Ich bin hier nicht Herr und Herrscher: The Berlin Missionary Society and landowning in the Western Cape” in U. van der Heyden und J. Becher: *Mission und Moderne*.

politieke toekoms van die Kleurlinge, nie net in die Kaapprovinsie nie, maar ook vir dié in die res van die land.¹⁶ Hierdie residensiële segregasie het die BSG in sy dorpsgemeentes direk geraak, onder andere in Mosselbaai, waar dit tot spanning tussen wit en bruin gelei het.

5.5 Die opkoms van Nasionaal-Sosialisme, Afrikaner-nasionalisme en die posisie van die BSG

Daar is reeds verskeie kere melding gemaak van die noue verweefdheid tussen Afrikaner en Duitse nasionalisme wat sedert die einde van die negentiende eeu duidelik na vore gekom het. Hierdie verskynsel het hom ondubbelsinnig gemanifesteer in aktiewe ondersteuning, begrip en empatie tussen Duitse en Afrikaner nasionaliste gedurende die Anglo-Boereoorlog en die Eerste Wêreldoorlog. In beide gevalle het die pers geen geringe rol gespeel nie en is menings op grondvlak dikwels verkeerdelik vertolk as amptelike Duitse staatsbeleid.¹⁷ Die ontwikkeling van nasionalistiese gevoelens in Suid-Afrika en Duitsland het beslis parallelle lyne gevolg wat in die dertigerjare sy hoogtepunt bereik het. In hierdie opsig is die jaar 1938 'n belangrike keerpunt. In Duitsland was die vernederende maatreëls van die Verdrag van Versailles (1919) teen 1938 grootliks uitgewis en in Suid-Afrika het Afrikaner-nasionalisme met die simboliese Ossewatrek van daardie jaar 'n hoogtepunt bereik. Dit sou ook besliste implikasies vir Duitse sendingwerk, en spesifiek die BSG, inhou. Daarom is dit nodig om die opkoms van sowel Afrikaner-nasionalisme as Duitse Nasionaal-sosialisme gedurende hierdie tydperk van nader te beskou aangesien dit so 'n groot invloed uitgeoefen het op die werksaamhede en die toekoms van die BSG.

Wanneer die jaarverslae van die BSG vir die dertigerjare ontleed word, kom dit duidelik na vore dat die sendelinge en gemeentelede van die BSG in die Wes-Kaap nie werklik veel belang gehad het by strominge in die plaaslike en Duitse politiek nie. Teen die

¹⁶ Hierdie aspek word in meer detail toegelig in Hoofstuk 6 wat handel oor die ontwikkeling van apartheid en die posisionering van die sendelinge van die BSG.

¹⁷ Kyk in hierdie verband U. Van der Heyden: *Diplomasie en Politiek: Die pers, die Boererepublieke en Duitsland tydens die Anglo-Boere Oorlog*.

agtergrond van die benarde ekonomiese en finansiële toestande was dit veel meer 'n stryd om oorlewing vir beide individuele lidmate, sendelinge en gemeentes. Oor 'n wyer spektrum was dit 'n oorlewingstryd vir die BSG en sy werksaamhede in Suid-Afrika, en meer spesifiek, in die Kaapprovinsie. Omdat die jaarverslae nie altyd volledig oor politieke verwickelinge gerapporteer het nie, was dit eers in 1938 dat daar melding gemaak is van die broeiende krisis in Europa wat ook die BSG in die Wes-Kaap ten nouste geraak het. Dankfeeste is in die meeste gemeentes gehou toe die dreigende krisis in Sudetenland deur die München-ooreenkoms ontlont is. Dit het duidelik begin word dat 'n oorlog in Europa, waarin Duitsland betrokke sou wees, 'n bedreiging vir die voortbestaan van die BSG in Suid Afrika sou kon inhou.¹⁸

Soos in die geval van die Suid-Afrikaanse, was daar ook in die Duitse nasionale spektrum sekulêre skrywers, politici en selfs historici wat hulle onvermoeid sou beywer vir die bevordering van 'n nasionale gevoel onder hulle volksgenote. In baie gevalle sou die historiese werklikheid, en selfs geloofwaardigheid, in die slag bly ter wille van die bevordering van die “Volk” of “Volkstum”. Hierdie verskynsel kan in Duitsland teruggevoer word na Von Ranke se verskille met die jonger historici van die Pruisiese Geskiedskool vóór en ná die politieke vereniging van Duitsland. Vir skrywers en historici soos Droysen, Treitschke en Sybel was die ontwaking van Duitse nasionalisme van primêre belang.¹⁹ Na die voltooiing van Duitse eenheid het die uitbreiding van Britse imperialisme en die bedreiging wat dit vir Duitse kolonialisme ingehou het, 'n gemeenskaplike band by Duitse en Afrikaner-nasionaliste ontstaan. In 'n groot mate was dit die gevolg van die nederlae wat die twee lande in die Eerste Wêreldoorlog (1914-1918) en die Anglo-Boere oorlog (1899-1902) onderskeidelik aan die hand van die Britse Ryk gely het. Dit het weer gelei tot wat Karla Poewe noem “committed literature” by beide Duitse en Afrikanerskrywers. Die doel daarmee was die skepping van 'n openbare mening wat moes voorsiening maak vir konserwatisme en nasionalisme. Vir baie Duitse

¹⁸ *Jahresberichte*, 1938, p. 72.

¹⁹ G. Gooch: *History and Historians in the Nineteenth Century*, p. 128.

nasionaliste was Suid-Afrika die verhoog waarop die konflik tussen 'n opkomende Duitse nasionalisme en Britse imperialisme hom moes afspeel.²⁰

5.6 Die verband tussen Afrikaner-nasionalisme en Duitse Nasionaal-Sosialisme

Oor die afgelope aantal dekades het verskeie gepubliseerde werke en studies van historici wêreldwyd verskyn wat gefokus het op die opkoms van Afrikaner-nasionalisme en Nasionaal-sosialisme in Duitsland gedurende die dertiger- en veertigerjare van die vorige eeu. Hierdie breë spektrum van historiografie het in die meeste gevalle die raakvlakke tussen die twee nasionale bewegings probeer analiseer. In linkse liberale kringe sou daar deurlopend probeer word om 'n analog te vind tussen die rassebeleid van die Nasionale Party-regering in Suid-Afrika en dié van die Nazi's ten opsigte van die Jode. Verskillende uitgangspunte sal hier belig word om die staanplek van die BSG-sendelinge in Suid-Afrika teen die agtergrond van die nasionale bewussyn in hierdie twee lande in konteks te plaas.²¹

Ten opsigte van die opkoms van Afrikaner-nasionalisme kom dit voor asof Poewe in haar artikel onkrities staan teenoor sodanige “committed literature” in die vorm van 'n werk van Werner Schmidt-Pretoria. Laasgenoemde was die mees prominente Duitse waarnemer van die politieke verwickelinge in Suid-Afrika gedurende die 1930's. Die agtervoegsel tot laasgenoemde se naam was reeds 'n aanduiding van waar sy simpatie geleë was.²² Schmidt-Pretoria se uitgangspunt was dat Afrikaners geneties meer as 30% van Duitse afkoms was. Op grond hiervan was die Duitse Ryk geregtig om 'n inspraak te hê in die politieke toekoms van die Unie van Suid-Afrika aangesien die twee lande gemeenskaplike probleme in die gesig gestaar het. Hier het hy uiteraard verwys na die hantering van Jode in Duitsland en swartes in Suid-Afrika.

²⁰ K. Poewe: “From Volk to Apartheid: The Dialectic between German and Afrikaner Nationalism” in U. Van der Heyden und H. Liebau: *Missionsgeschichte, Kirchengeschichte, Weltgeschichte*, p. 192. (Hierna K. Poewe: “From Volk to Apartheid”, gevolg deur bladsynommer).

²¹ Vir die doel van hierdie onderwerp sal daar net kortliks verwys word na die gevolgtrekkings van verskeie historici in hierdie verband aangesien 'n in-diepte ontleding van die verskillende analises nie die doel van hierdie studie is nie.

Volgens Schmidt-Pretoria het Afrikaner-nasionalisme alreeds teen die einde van die agtiende eeu na vore gekom met die uitroep van twee “republieke” in 1795 in die distrikte van Graaff-Reinet en Swellendam.²³ Hierdie was ‘n lukrake aanname van Schmidt-Pretoria aangesien daar nêrens deur die “Patriotte” na ‘n republiek verwys is nie, hoewel hulle deurlopend terme soos “burgerstaat,” “volkstaat,” “land en volk” en “volkstem” gebruik het. Hoewel daar weens ‘n gebrek aan kontak geen direkte invloed van die Amerikaanse of die Franse Rewolusie was nie, is daar geen twyfel dat gebeure daar as prikkel vir selfstandigheid in Suid-Afrika gedien het nie. Nuus oor hierdie gebeure sou die Kaap met ‘n omweg via verbygaande skepe bereik. Die opstande in bogenoemde distrikte was eerder gemik teen ‘n korrupte en ‘n monopolistiese plaaslike regering as wat daar beoog was om ‘n vrye onafhanklike staatbestel te vestig. Nasionale samehorigheid was hier dus eerder gekonsentreer rondom handels- en streeksbelange.²⁴ Met die oornome van die Kaap deur Brittanje in 1795 sou enige sodanige neigings in elk geval in die kiem gesmoor word en sou werklike Afrikaner-nasionalisme hom eerder manifesteer in die Groot Trek as weerstand teen Britse imperialisme²⁵ en tot ‘n groter mate in gewapende weerstand teen Britse kolonialisme gedurende die Transvaalse Vryheidsoorlog (1880-1881) en die Anglo-Boereoorlog. Hierdie gebeurtenisse in die Suid-Afrikaanse geskiedenis sou hulle toevallig afspeel teen die agtergrond van liberale en nasionale opstande in Pruise teen Franse gesag en die verkryging van nasionale eenheid in Duitsland. Die ontplooiing van ‘n beleid van Duitse kolonialisme in Afrika in kompetisie met Brittanje sou bydra tot die verstewiging van die bande tussen Afrikaner- en Duitse nasionaliste as gevolg van ‘n gemeenskaplike wrewel teenoor die Britte.

Vir die doel van hierdie bespreking is dit ook noodsaaklik om kortliks te kyk na die verskillende strominge binne die Afrikaner-nasionale geleedere. Aan die regterkant was die Ossewa-Brandwag (OB) onder leiding van Dr. J.F.J. van Rensburg wat sterk geskoei was op die lees van Nasionaal-sosialisme soos vertolk deur die Nazi’s in Duitsland. Meer

²² Ná 1945 het Schmidt afstand gedoen van “Pretoria” aan die einde van sy van.

²³ Kyk in hierdie verband W. Schmidt-Pretoria: *Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes*.

²⁴ C. Beyers: “Binnelandse Beroering en Ondergang van die Kompanjie, 1779-1795” in D.W. Kruger (red.): *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p. 107-130.

na die middel was die Gesuiwerde Nasionale Party (GNP) van Dr. D.F. Malan wat 'n republiek nagestreef het en sterk bande met Duitsland bepleit het. Die Verenigde Party (VP), wat in 1934 gevorm is na samesmelting van Hertzog se Nasionale Party en Smuts se Suid-Afrikaanse Party, was 'n vermenging van Afrikaner en Britse simpatieë wat nie die vorming van 'n onafhanklike Suid-Afrikaanse republiek ondersteun het nie.

Die vraag wat hier pertinent na vore kom, en waaroor historici oor die afgelope dekades grootliks verskil het, is of daar werklik 'n verband en wedersydse beïnvloeding was tussen die opkoms van Afrikaner-nasionalisme en Nasionaal-Sosialisme in Duitsland gedurende hierdie tydperk.

Historici wat probeer aantoon het dat Afrikaner-nasionalisme, of dan "Afrikaner fascisme", 'n ekwivalent van Duitse Nazisme was, sluit onder andere in Brian Bunting²⁶, Howard Simson²⁷, W.H. Vatcher²⁸ en meer onlangs, die werk van S. Mzimela.²⁹ Hierdie aansprake deur bogenoemdes is in die sewentiger- en tagtigerjare deur meer resente navorsers verwerp vir 'n meer objektiewe analise en ook omdat sodanige werke 'n gebrek aan spesifieke historiese feite toon en nie bydra tot 'n teoretiese begrip van hierdie historiese verskynsel nie.³⁰ Die werk van Robert Citino, *Germany and the Union of South Africa*, wat probeer om Suid-Afrikaanse nasionalisme te verbind met die pre-Hitler periode, is miskien die onbevredigendste oor hierdie onderwerp. Citino, wat hoofsaaklik van Duitse diplomatieke bronne gebruik gemaak het, se navorsing is nie net oppervlakkig

²⁵ C.F.J. Muller het in sy omvangryke werk *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis* die Groot Trek bestempel as die enigste suksesvolle rebellie in die Suid-Afrikaanse geskiedenis.

²⁶ B. Bunting: *The Rise of the South African Reich*.

²⁷ H. Simson: *The Social Origins of Afrikaner Fascism and its Apartheid Policy*.

²⁸ W.H. Vatcher: *White Laager: The Rise of Afrikaner Nationalism*.

²⁹ S. Mzimela: *Nazism and Apartheid: The role of the Christian Churches in Nazi Germany and Apartheid in South Africa*. Mzimela het groot klem gelê op die ooreenkomste tussen die Duitse verbod op huwelike tussen Duitsers en Jode en die verbod op huwelike tussen blankes en swartmense in Suid-Afrika. Heese het egter in meer onlangse navorsing oortuigend aangetoon dat die Suid-Afrikaanse rassewet op Amerikaanse modelle gebaseer was. Kyk H.F. Heese se artikel "Die wet op (die) verbod van gemengde huwelike (van) 1949 en die Nürenberger Gesetze van 1935" in *Kronos*, 15, 1989, pp. 58-89.

³⁰ Kyk in hierdie verband die werk van Heribert Adam en H. Giliomee: *The Rise and Crisis of Afrikaner Power* asook D. O'Meara: *Volkskapitalisme: Class, Capital and Ideology in the Development of Afrikaner Nationalism 1934-1938*.

nie, maar wemel ook van basiese feitefoute.³¹ Hierdie vraagstuk word binne die Suid-Afrikaanse historiografie uiters apologeties en/of polemies behandel. Die lywige doktrale verhandeling van F.J. van Heerden gee toe dat die OB sterk neigings tot fascisme getoon het, maar dat die GNP van Malan slegs kortstondig met enkele Nazi-beginsels geflankeer het. Die beperkte mate van sukses wat die GNP in die 1943-verkiesing behaal het, was vir Van Heerden die oorwinning van demokratiese waardes oor die outoritêre beginsels van die uiterste regs in die Suid-Afrikaanse politiek.³² Van Heerden maak uitsluitlik van Suid-Afrikaanse bronne gebruik om die Malaniste van Nazi invloede te distansieer.³³

Waar lê die mees waarskynlike hipotese tussen hierdie verskillende denkskole?

Navorsing om tot 'n bevredigende analise te kom, word bemoelik deur die feit dat groot hoeveelhede Duitse staatsdokumente op Hitler se instruksies teen die einde van die oorlog vernietig is. In Suid-Afrika het dieselfde ná die NP-oorwinning in 1948 gebeur toe sensitiewe dokumente in opdrag van generaal Smuts vernietig is.³⁴ Die mees wetenskaplike analise van die verhouding tussen Afrikaner-nasionalisme en Nasionaal-Sosialisme in Duitsland gedurende die tydperk tot 1945 is waarskynlik dié van Patrick Furlong³⁵ en Albrecht Hagemann.³⁶ Beide historici het van uitgebreide bronne oor 'n breë internasionale spektrum gebruik gemaak.

³¹ Kyk in hierdie verband die artikel van Werner Shellack (Van der Merwe): "The Afrikaners' Nazi Links Revisited" in *South African Historical Journal*, 27 (1992), pp. 173-185. Shellack bestempel die werk van Citino as nie die papier waarop dit gedruk is nie.

³² F.J. van Heerden: "Nasionaal-Sosialisme as Faktor in die Suid-Afrikaanse Politiek, 1933-1948", (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Universiteit van die Oranje-Vrystaat, 1972) p. 357.

³³ P.J. Furlong: "Fascism, the Third Reich and Afrikaner Nationalism" in *South African Historical Journal*, 27, 1992, p. 117. Van meer populêre en sensasionele belang was die boek *For Volk and Führer: Robey Leibbrandt and Operation Weissdorn* deur die gewese joernalis van *die Sunday Times*, Hans Strydom, oor die Nazi-agent Robey Leibbrandt se poging om Jan Smuts gedurende Operasie Weissdorn te vermoor om sodoende sy regering met 'n Nazi-gesinde een te vervang. Minder sensasioneel was die boek van George Visser: *OB: Traitors or Patriots?* waarin Visser probeer om die NP sover moontlik te distansieer van enige bande met Duitsland. Visser is deur die Smuts-regering aangestel om die bedrywighede van die OB te ondersoek.

³⁴ E.G. Malherbe: *Education in South Africa*, Vol. 11 (1923-1957) p. 683.

³⁵ P.J. Furlong: *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Movement in the Fascist Era*, p. 43.

³⁶ A. Hagemann: *Südafrika und das 'Dritte Reich': Rassenpolitische Affinität und machtpolitische Rivalität*.

In sy analise kom Furlong tot verskeie gevolgtrekkings om veral die dubbelslagtige rol van nasionaliste binne die Gesuiwerde Nasionale Party (GNP) van Malan – wat die meeste republikeins-gesinde nasionaliste ná 1934 gehuisves het – ten opsigte van die Nazi-bewind in Duitsland bloot te lê. Malan en sy GNP het nie, soos Van Heerden wil aantoon, net kortstondig oorweging aan nasionaal-sosialistiese idees geskenk nie,³⁷ maar definitiewe ooreenkomste daarmee getoon, veral ten opsigte van hulle rassistiese beleid teenoor swartes en hulle afkeure van Jode. Tot en met ongeveer 1942 het die GNP ook radikale elemente van die ver-regse Ossewa-Brandwag (OB) gehuisves wat die Nazi-bewind in Duitsland openlik gesteun het. Hier word verwys na Oswald Pirow³⁸ (Minister van Verdediging, Handel en Vervoer in die Hertzog-kabinet), Hans van Rensburg (latere leier van die OB), N.J. Diederichs en B.J. Vorster (latere staatspresident en aktiewe lede van die OB en Broederbond) en vele ander. ‘n Breuk sou in die vroeë veertigerjare tussen die GNP en die OB ontstaan hoofsaaklik as gevolg van interne leierskaptwiste. Met die wending van die oorlog in die guns van die Geallieerdes ná 1942 sou steun vir die OB algaande kwyn, maar met die oog op die 1948-verkiesing het Malan alles in die stryd gewerp om eenheid binne Afrikaner geleedere te bewerkstellig. Daarvan getuig die vele oud-lede van die OB wat later sleutelposte in die Malan-regering bekom het. Furlong voer verder aan dat ten spyte van hierdie simpatie met Nazi Duitsland, die meeste Afrikaner-nasionaliste skepties gestaan het teenoor ‘n té noue identifikasie met ‘n buitelandse moondheid. Daar was weinig sin daarin om Britse dominasie met ‘n Duitse een te vervang. Die NP was daarby verbind tot ‘n parlementêre stelsel en was agterdogtig teenoor die OB en die Nazis se idee van ‘n gesagstaat en ‘n fascistiese tipe leierskap.³⁹

³⁷ Malan het direkte kontak met die Nazis gemaak toe hy op 16 Januarie 1940 die vrou van ‘n Nazi-agent in Suid-Afrika, Hans Denk, in Kaapstad ontmoet het. Sy het ‘n boodskap namens die Duitse regering aan Malan oorgedra ten opsigte van voorgenome Duitse beleid teenoor Suid-Afrika in geval van ‘n aparte vredesooreenkoms. Kyk Patrick Furlong se werk *Between Crown and Swastika*, p. 176, vir meer gegewens oor hierdie gebeure.

³⁸ Pirow was ten opsigte van sy ondersteuning en bewondering van die Nazi-regering in Duitsland die mees uitgesproke nasionalis in die Hertzog-faksie. Hy was die seun van Duitse immigrante en het sy regsopleiding aan die Universiteit van Kiel ontvang. Tussen 1933 en 1939 het hy besoeke aan Hitler, Mussolini en Franco gebring.

³⁹ Kyk in hierdie verband P. Furlong: *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Movement in the Fascist Era* asook sy artikel “Fascism, the Third Reich and Afrikaner Nationalism: an Assessment of the Historiography” in die *South African Historical Journal*, 27, 1992, pp. 113-126.

Ná 1933 is kulturele bande tussen die Duitse Ryk en die Afrikanerseksie van blanke Suid-Afrika verstewig en uitgebou deur die *Afrikaans-Duitse Kultuur-Unie*. Dit het hoofsaaklik bestaan uit uitruilprogramme vir studente en wetenskaplikes. Op hierdie manier het Afrikanerintelligentsia 'n direkte forum gevind om kontak te hê met hulle eweknieë in Duitsland.⁴⁰ Hagemann kom ook tot die gevolgtrekking dat die apatie teenoor Jode die gemeenskaplike faktor was wat Afrikaner-nasionaliste en Duitse Nasionaal-Sosialiste tot mekaar aangetrokke laat voel het. Trouens, volgens Hagemann, was dit die dominante anti-Semitiese element van nasionaal-sosialisme wat dit vir Afrikaners meer aanvaarbaar gemaak het as fascisme in Italië. Beide nasionaliste in Duitsland en in Suid-Afrika het Jode verantwoordelik gehou vir die opkoms van kommunisme in hulle onderskeie lande.⁴¹

Insiggewend was ook die standpunt van twee Duitse geleerdes ten opsigte van die bedieningsveld van die BSG in Suid-Afrika. Ná 'n besoek aan die Unie in 1934 was graaf Karlfried von Dürckheim-Montmartin, professor in sielkunde en pedagogiek, van mening dat die swartes van groot belang was vir Duitse politieke oogmerke in Suid-Afrika. Volgens von Dürckheim-Montmartin moes Duitse sendelinge doelbewus swartmense positief ten opsigte van Duitse kultuur en nasionalisme beïnvloed aangesien hulle in die ideale posisie was om dit te doen. Meer relevant was die mening van W. Drascher, 'n geograaf aan die universiteit van Tübingen, wat skepties was oor die langtermyn segregasiebeleid. Hy was veral begaan oor die maatskaplike lot van die gekleurde deel van die bevolking en het geredeneer dat die "aftakeling" van hulle bestaanswyse hulle weerloos gemaak het wat weer gelei het tot verslawing en bitterheid.⁴²

⁴⁰ Vir meer gegewens in hierdie verband sien W. van der Merwe: *Die Geskiedenis van die Afrikaanse en Suid-Afrikaanse-Duitse Kultuurvereniging, 1932-1982*.

⁴¹ A. Hagemann: "Very Special Relations: The Third Reich and the Union of South Africa, 1933-1939" in *South African Historical Journal*, 27, 1992, p. 131. (Hierna A. Hagemann: "Very Special Relations," gevolg deur bladsynommer).

⁴² A. Hagemann: "Very Special Relations", pp. 131-133.

5.7 Berlynse sendelinge binne die era van Nasionaal-Sosialisme

Die tydperk van die Weimar-Republiek in Duitsland (1918 –1933) was vir die BSG en die Duitse Christene oor die algemeen, ‘n radikale verandering en ontnugtering. Duitse Protestantisme het ‘n noue verbintenis met die konserwatisme van die outokratiese keiserryk gehad. Soos vermeld, het Duitse koloniale uitbreiding ‘n handige bondgenoot in Duitse sendinggenootskappe gehad - terwyl laasgenoemde weer finansiële voordeel daaruit kon trek. Die Weimar-Republiek was nie net alleen die produk van ‘n verslane Duitse volk nie, maar die noue band tussen staat en kerk is hiermee ook verbreek. Die Weimar-Regering het nie die Lutherse Kerk as staatskerk erken nie, sodat Duitse Christene die republiek as ‘n bedreiging vir die kerk beskou het. Daarom is daar verskeie pogings aangewend om die verskillende streekskerke in een kerk te verenig om sodoende die liberale Weimar-regering teen te staan.⁴³

Dit is dus nie vreemd dat die opkoms van die Nasionaal-Sosialistiese Duitse Arbeidersparty (NSDAP), ná sy stigting in 1920, maar veral gedurende die depressie van 1929-1933, ook die verbeelding van Duitse Christene aangegryp het nie. Hulle het dit as die ideale geleentheid gesien om die band tussen kerk en staat te herstel.⁴⁴ Ook die BSG se direksie onder leiding van Knak het hierdie wind van nasionalisme wat oor Duitsland gewaai het, hartlik verwelkom. Vir hulle het die oorname van die NSDAP in 1933 die moontlikheid ingehou dat die BSG van totale bankrotskap gered kon word. Daarom was Knak verheug toe hy in Januarie 1933 in sy hotelkamer in Oos-Afrika verneem het dat Adolf Hitler as kanselier van Duitsland verkies is.⁴⁵

Vir Knak en die BSG sou die dertigerjare egter die begin wees van ‘n uiters moeilike en komplekse tydperk waarin hulle die regverdiging van die missie en visie van die Genootskap sou moes verdedig – nie net teen moontlike bankrotskap nie, maar ook teen talle wyd uiteenlopende polities- en godsdienstig-gefundeerde denkrigtings. Die BSG was inderdaad nie net uit ‘n finansiële oogpunt beleër nie, maar moes met kommer

⁴³ GJED: Afd. 4/1/14, Band 1, Allgemein Südafrika, 1892 – 1922, Leue-Wilde, 1919-11-15.

⁴⁴ *Missionsberichte*, 1931, p. 49.

⁴⁵ S. Knak: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1949*, p. 197.

toesien hoe die integrasie van godsdiens en Afrikaner-nasionalisme in Suid-Afrika, soos in Nazi-Duitsland, ontwikkel het. Die BSG sou egter die felste aanslag in Duitsland self moes afweer. Binne hierdie konteks sou Knak en sy mede-direkteure nie altyd seker wees hoe hulle in die beste belang van die Genootskap moes optree nie.

Hoewel die NSDAP met die verloop van die dertigerjare 'n al hoe meer ongenaakbare houding jeens die kerk en die sending ingeneem het, was dit veral die *Völkische* beweging wat 'n felle aanslag teen die idee van 'n breë sendingbeweging gelei het. Hierdie beweging was gebaseer op die oortuiging dat elke volk sy eie godsdiens het wat eie aan sy volksaard was en het hulle geglo in "Duitse Christenskap" wat die Ou Testament en die rol van die Jode daarin grootliks verwerp het. Rassebehepthed was 'n integrale deel van 'n wye verskeidenheid van bewegings in Duitsland wat gedurende hierdie tydperk die weg vir Nasionaal-Sosialisme gebaan het. Sendingwerk was dus onnodig en het die Duitse saak verloën. Hierdie byna massahisterie moet gesien word in die konteks van die skouspelagtige opgang van die Nasionaal-Sosialiste nadat Hitler daarin geslaag het om werkloosheid drasties te verminder en die Duitse volk weer ekonomies op sy bene te help ná die strafmaatreëls van die Vredesverdrag van Versailles.

Knak, as Direkteur van die BSG, was inderdaad in die voorste linie van aanslae teen die grondbeginsels van die Genootskap. In Suid-Afrika het die noue verweefdheid van godsdiens en politiek, asook die Hertzog-regering se vooropstelling van territoriale segregasie tussen blank en nie-blank, 'n tydperk van vervreemding tussen die Komitee in Berlyn en Afrikaner-nasionalisme ingelui. Segregasie sou meebring dat swart gemeenskappe van hul grond vervreem word en was dit in direkte kontras met die BSG se benadering van die behoud van die verskillende kulture van swart etniese groepe. Die aanvaarding van Hertzog se *Trust- en Grond-Wet* in 1936, waarvolgens swartes nie grond buite sekere gebiede mag besit het nie, sou 'n finale streep deur hierdie bemagtigingsprogram van die BSG trek. Die mees ontstellende aspek vir Knak was egter die feit dat die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika dit later moeilik gevind het om te

verstaan dat Nasionaal-Sosialistiese denke in Duitsland die sending se grootste vyand was.⁴⁶

Alhoewel Knak die magsoorname deur die NSDAP in Januarie 1933 verwelkom het as 'n moontlikheid om die band tussen kerk en staat te herstel, was hy tog van die begin af versigtig optimisties daaroor. Toe Knak in 1933 met die Komitee van die BSG vergader het, het hy die magsaanvaarding van Hitler geloof, maar tog 'n wagtende houding ingeneem. Die filosofie van 'n suiwer Ariese ras as een van die boustene van die NSDAP het Knak laat beseef dat dit teen die leer van die Lutherse Kerk was. Vir hom was die "suiwerheid van die Evangelie" die eerste prioriteit en het hy afwagend binne hierdie verwysingsraamwerk eerder die nuwe bewind aanvaar as verwerp. Sy huiwering is egter nie gedeel deur die Komiteelid Ludwig Weichert nie wat onverwyld by die Nasionaal-Sosialiste Party (NSDAP) aangesluit het.⁴⁷

Alhoewel die amptelike partybeleid in 1931 'n positiewe benadering teenoor die verspreiding van die Evangelie getoon het, het dit gou duidelik geword dat talle Duitse Christene onder die invloed van Nasionaal-Sosialistiese propaganda, sowel as die tradisionele Lutherse anti-Semitisme, gekom het. Dit het onomwonde die daarstelling van 'n suiwer Duits-Germaanse Volkskerk gepropageer.⁴⁸ Knak, wat sterk gekant was teen rassisme, se beskouings in dié verband het berus op die werke van Oswald Spengler.⁴⁹ Dit het hom sy afkeur laat uitspreek oor die beleid van segregasie wat in Suid-Afrika besig was om onder die Hertzog-regering te ontvou. Volgens hom is die swartman deur die toepassing van segregasie-wetgewing van sy regte op grondgebied en sy geestelike

⁴⁶ H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 144-147.

⁴⁷ S. Knak: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1949*, p. 198. (Ludwig Weichert het as sendinginspekteur in 1926 'n uitgebreide reis deur Suidwes-Afrika en Suid-Afrika onderneem. Terwyl hy 'n lid van die Komitee van die BSG was, het hy in 1933 by die NSDAP aangesluit en ook by die *Glaubensbewegung Deutscher Christen* (DC). Die DC het nie net bloot na 'n gesuiwerde Duitse kerk gestrewe nie, maar ook die oogmerke van die NSDAP bevorder. Hy was die enigste DC lid in die bestuur van die BSG. Hy is later egter deur die rassebeleid van die DC ontnugter en het as lid bedank.

⁴⁸ R. Grünberger: *A Social History of the Third Reich*, pp. 548-549.

⁴⁹ Oswald Spengler (1880-1936) se filosofie het daarop berus dat beskawings en kulture onderhewig was aan dieselfde proses van groei en verval as in die geval van menslike wesens. Sy groot werk, *The Decline of the West*, het die pessimistiese atmosfeer in Duitsland ná die Eerste Wêreldoorlog gereflekteer.

kulturele erfenis ontnem.⁵⁰ Dit was vir hom gou duidelik dat sy siening van die posisie van die kerk en sending binne die vinnig ontwikkelende konteks van Nasionaal-Sosialisme in Duitsland, en Afrikaner-nasionalisme in Suid-Afrika, ondraaglik begin word het. Nasionaal-Sosialisme het veel meer as net 'n politieke oortuiging geword wat die belange van die kerk en volk wou beskerm. Dit het 'n "Weltanschauung" geword. Hierdie wêreldbeskouing het die ideologie van rassisme openlik gepropageer en is met groot ywer deur die Nazi-ideoloog, Alfred Rosenberg, bevorder. Die Duitse volk moes as Ariese ras onverwyld van alle Semitiese invloede gesuiwer word.

Dat Knak en die BSG dus in die vroeë dertigerjare onseker was oor die posisie wat hulle moes inneem, is te verstane in die lig van 'n uitspraak van Hitler self so laat as 1933-1934:

"Because we are attached in deep love and loyalty to our own *Volkstum*, we respect the national rights of other *Völker*...and desire from the depths of our hearts to live in peace and friendship with them.... The National Socialist concept of race...does not lead to a contempt or undervaluation of other *Völker*, ... rather it leads of necessity to a natural respect for the life and being of other *Völker*."⁵¹

Met die stigting van die "*Glaubensbewegung Deutscher Christen*" (DC) in 1932, was dit vir die BSG in Duitsland duidelik dat dit nie net bloot 'n strewe na 'n gesuiwerde Duitse kerk was nie, maar dat dit die doelstellings van die Nasionaal-Sosialisme wou bevorder. Die DC het byvoorbeeld sterk standpunt ingeneem teen sendingwerk onder Jode en swart mense. Die DC het egter nie direk standpunt ingeneem teenoor gekleurdes en mulatte wat uit verhoudings tussen Europeërs en ander groepe ontstaan het nie.

⁵⁰ Kyk in dié verband S. Knak: *Zwischen Nil und Tafelbai* asook K. Fischer: *History and Prophecy: Oswald Spengler and the Decline of the West*, p. 30.

⁵¹ 'n Aanhaling deur Rudolf Ibel, in: *Das Reich im Werden*, p. 46, en vertaal deur K. Poewe: "The Spell of National Socialism. The Berlin Mission's Opposition to and Compromise with the Völkisch Movement and National Socialism: Knak, Braun, Weichert" in Ulrich van der Heyden und Jürgen Becher: *Mission und Gewalt*, pp. 274-275. (Hierna K. Poewe: "The Spell of National Socialism" gevolg deur bladsynommer).

Hoewel huiwerig, het Knak, saam met Ludwig Weichert, tog die steun van die BSG aan die Nasionaal-Sosialistiese bewind gegee. Vir Knak, as oortuigde nasionalis, was dit 'n sielestryd omdat hy meegesleur is deur die vlag van nasionalisme wat deur die Nasionaal-Sosialiste in Duitsland teweeggebring is. Hy het selfs byeenkomste van die DC oor sendingwerk toegesprek en het geen beswaar gehad teen Weichert se lidmaatskap van die party nie.⁵² Knak het in vertwyfeling verkeer of Duitse "Volkstum" nie dalk voorrang moes kry bó sendingwerk aan nie-Duitse groepe nie. Tog was hy net so oortuig dat sendingwerk 'n Godgegewe opdrag was.⁵³

Dit was sendinginspekteur Walter Braun wat eerste reëlreg standpunt teen die Nasionaal-Sosialiste ingeneem het. In sy boek *Heidenmission und Nationalsozialismus* wat in 1932 verskyn het, het hy die Duitse Christene teen oordrewe rassisme in die Nazi-beginsels gewaarsku. Beginsels van die party moes aan die Bybel getoets word en was onderhewig aan die boodskap van die Evangelie.⁵⁴ Braun het ook direk met Hitler gebots ná laasgenoemde se aantygings dat die Lutherse sendelinge verantwoordelik was vir bloedvermenging met heidene in die oorsese sendinggebiede. Braun het dit kategories verwerp en daarop gewys dat die Berlynse sendelinge 'n gesonde rassebewussyn voorgestaan het en dat Duitsers nooit 'n volk van "Bastarden" moet word nie. Hy het Hitler daarop gewys dat hy wel gekleurdes ("Farbigen") in die Kaapkolonie sou aantref, maar dat hulle eerder die produk van sogenaamde "kultuurpioniers" was.⁵⁵ Braun het ook geen geheim daarvan gemaak dat hy gekant was teen Weichert se betrokkenheid by die DC nie – veral nie na eksplisiete anti-Semitiese uitsprake van Weichert by 'n sendingfees in Desember 1932 in Breslau, Silesië, nie. Daarby het Braun dit onomwonde gestel dat hy en andere sterk gekant was teen Knak se ondersteuning vir Weichert.⁵⁶

Vir Knak sou die beslissende oomblik om 'n finale keuse tussen Kerk en Staat te maak, in 1933 aanbreek toe dit duidelik geword het dat die burgerlike en geestelike lewe in Duitsland aan die Nasionaal-Sosialiste se partybeginsels ondergeskik gestel sou word. In

⁵² D.W. Van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in die Transvaal," p. 100.

⁵³ *Missionsberichte*, 1934, pp. 35-35.

⁵⁴ W. Braun: *Heidenmission und Nationalsozialismus*, pp. 47-48.

⁵⁵ W. Braun: *Heidenmission und Nationalsozialismus*, p. 27.

‘n poging om ‘n “volkskerk” in die lewe te roep, is daar aan die 29 verskillende Protestantse streekskerke opdrag gegee om die moontlikheid van eenheid te ondersoek. Dit is verwelkom deur die meeste geestelike en kerkleiers en in Julie 1933 is ‘n grondwet vir sodanige beoogde eenheid opgestel. Aan die hoof van so ‘n Rykskerk sou daar ‘n Ryksbiskop uit die Lutherse Kerk aangestel word. Die kerkleiers het die gesiene geestelike, dr. Friedrich von Bodelschwing, as kandidaat benoem wat die verkiesing dan ook maklik teen die kandidaat van die Nasionaal-Sosialiste, Ludwig Müller, gewen het. Dit het direkte inmenging van die staat ontlok toe Hitler oor die radio aangekondig het dat ‘n lid van die DC as Ryksbiskop benoem moes word. Intimidasie deur die Gestapo, van onder andere Knak en die BSG, het gevolg sodat Müller met ‘n “oorgrote meederheid” tot Ryksbiskop verkies is.⁵⁷ Insiggewend is dat in die grondwet van hierdie Rykskerk ‘n klousule opgeneem is wat dit verbied het dat ‘n Jood ‘n amp in die Rykskerk kon beklee.⁵⁸ Wat die BSG betref, het hulle die Rykskerk van meet af aan teengestaan, nie noodwendig as gevolg van hierdie sogenaamde “Ariese” klousule nie, maar as gevolg van die staat se ingryping in kerkaangeleenthede. Trouens, Knak en Julius Richter het hierdie Ariese klousule ondersteun.⁵⁹

Nasionaal-Sosialiste in Duitsland, en meer spesifiek die lede van die DC-beweging, sou nie net tevrede wees met beheer oor ‘n verenigde Duitse volkskerk nie, maar was vasbeslote om ook beheer oor sendingaktiwiteite te verkry. Dit sou lei tot die finale breuk tussen die Nazi-staat en Duitse sendinggenootskappe. Ryksbiskop Müller was vasbeslote om ‘n kommissaris aan te stel wat beheer moes uitoefen oor die sendinggenootskappe. Die Duitse Sendingbond het egter by monde van Knak en Julius Richter ‘n troefkaart gespeel deur Müller daarop te wys dat staatsbeheer oor sending in die buiteland tot nadeel van Hitler se buitelandse beleid sou wees. Regerings in oorsese lande waar sendingwerk gedoen is, kon sendelinge aldaar maklik as verlengstukke en agente van die Derde Ryk beskou.⁶⁰ Dit het Müller laat afsien van die idee om so ‘n kommissaris aan te stel, maar

⁵⁶ GJED: Brief van Braun aan Jaekel, 22.2.1933; Personalakten M. Jaekel.

⁵⁷ W. L. Shirer: *The Rise and Fall of the Third Reich*, p. 237.

⁵⁸ D.W. van der Merwe: “Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal,” p.101.

⁵⁹ R. V. Pierard: “Julius Richter and the Scientific Study of Christian Missions in Germany” in *Missiology*, vol. 6, no. 4, Oktober 1978, p. 50.

⁶⁰ H. Brunotte e.a. (reds.): “Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes,” *Gesammelte Aufsätze*, Band 15,

daar is opdrag gegee dat ander vorme van samewerking tussen kerk en sending ondersoek moes word. Knak en Richter is daarop deur die Duitse Sendingbond afgevaardig om sodanige samewerking tussen die sending en die DC te ondersoek. Op 'n vergadering van die Bond in Oktober 1935 in Barmen het die kloof tussen die sending en die Nasionaal-Sosialiste wyer geword toe die meeste afgevaardigdes aangedring het op die skrapping van die anti-Semitiese Ariese klousule en dit toe ook so aanvaar is.⁶¹

Dit was heel waarskynlik hierdie aanslag van die Nasionaal-Sosialiste op die sendingbeweging wat die vergadering in Barmen – die setel van die Rynse sendinggenootskap - laat besluit het om nouer eenheid tussen die verskillende Genootskappe te bewerkstellig. Omdat die finansiële implikasies van 'n verbreking van bande tussen sending en staat heel waarskynlik 'n steeds groter wordende probleem vir die verskillende sendinggenootskappe geword het, is besluit om 'n komitee van direkteure van verskillende Genootskappe, die “Deutsche Evangelische Missions-Rat”, (D.E.M.R.) in die lewe te roep om om te sien na die finansiële belange van die Genootskappe. Hierdie ekonomiese komitee het bestaan uit direkteure van die sendinggenootskappe van Herrnhut, Basel, Berlyn, Barmen, Leipzig en Hermannsburg. Die sewe-en-twintig Genootskappe het hulle ook verbind tot nouer samewerking met die stigting van die “Deutsche Evangelische Missions-Tag (D.E.M.T).⁶² Van hierdie Genootskappe was verskeie werksaam in die Wes-Kaap, soos die Rynse, Berlynse en Morawiese Genootskappe.

Met hierdie eenheidstappe en die verwerping van die Ariese klousule het die sendinggenootskappe in Duitsland 'n ondubbelsinnige boodskap aan die Nasionaal-Sosialiste gestuur, naamlik, dat hulle nie bereid was om die beginsels van die Rykskerk te onderskryf nie. Hierdie stappe is verder gevoer toe die Lutherse predikant, Martin Niemöller, in Mei 1934 die *Bekennende Kirche* (Belydende Kerk) gestig het. Die doel

p. 137.

⁶¹ S. Knak: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1949*, p. 199. Kyk ook R.V. Pierard: “Julius Richter and the Scientific Study of Christian Missions,” *Missiology*, vol. V1, no. 4, Oktober 1978, p. 501.

⁶² H. Brunotte (red.): *Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes*, pp. 322-324.

was om die Protestantse Kerk in Duitsland te suiwer van die Nasionaal-Sosialisme.⁶³ Die BSG het onmiddellik by die Belydende Kerk aangesluit en ook Weichert en Julius Richter het hulle van die DC onttrek en die Belydende Kerk gesteun.⁶⁴

Hierdie besliste standpunt van die BSG het vanaf owerheidweë sy tol geëis deurdat die hoofkwartier van die Genootskap gereeld deur die Gestapo besoek is. In 1937 is Niemöller en 807 van sy kollegas in hegtenis geneem en in konsentrasiekampe geplaas.⁶⁵ Publikasies van die BSG is die stilsweye opgelê toe die sendingtydskrif, die “*Neue Allgemeine Missions-Zeitschrift*”, verban is. In 1941 is die maandelikse lyfblad van die BSG, die “*Berliner Missionsberichte*”, ook die swye opgelê.⁶⁶

Ten spyte van die feit dat die BSG die Ariese klousule in die grondwet van die Nasionaal-Sosialisties geïndoktrineerde Rykskerk verwerp het, het die Genootskap tog die idee van rassesuiverheid onderskryf. So is daar by herhaling aan Duitse Christene die versekering gegee dat die Genootskap nie die gelykheid van en bloedvermenging tussen rasse verkondig het nie.⁶⁷ Tog was dit moeilik vir die gewone Nasionaal-Sosialis op straat om te verstaan waarom daar geld op sendingwerk uitgegee moes word terwyl miljoene Duitsers werkloos was. Die BSG het dus nooit opgehou om die gewone man te probeer oortuig van die belangrikheid en uitdra van die Duits-nasionale karakter as deel van hulle werk nie. Die Nasionaal-Sosialiste was bewus van die waarde van die werk en invloed van sendelinge en by monde van die Duitse Minister van Buitelandse Sake, H.E. von Neurath, is daar in 1933 erkenning daaraan gegee. Die werk van die sendelinge kon ‘n onontbeerlike bydrae tot die uitdra van die Duitse kultuur in die buiteland wees.⁶⁸ Dit was, volgens Wright, die deurslaggewende faktor wat die BSG in staat gestel het om

⁶³ H. Brunotte (red.): *Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes*, pp. 105-120.

⁶⁴ S. Knak: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1949*, p. 198.

⁶⁵ W.L. Shirer: *The Rise and Fall of the Third Reich*, pp. 238-239.

⁶⁶ R.V. Pierard: “Julius Richter and the Scientific Study of Christian Missions in Germany,” *Missiology*, vol. 6, no. 4, October 1978, p. 502. Kyk ook H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 146.

⁶⁷ S. Knak: “Ein Wort der Mission zur Rassenfrage,” *Neue Allgemeine Missionszeitschrift*, vol. 13, 1936, p. 37. Hiermee moes die werk van die *Kapsynode* vir die BSG problematies gewees het omdat hulle lidmate as groep almal uit rasvermenging ontstaan het. Dit verklaar miskien die feit dat swart lidmate gouer belangrike ampte as bruin lidmate beklee het.

⁶⁸ K. Appenzeller: “The Present Situation of the German Evangelical Missions at the Home Base,” *International Review of Mission*, vol. 25, 1936, p. 516.

dwarsdeur die tydperk van die Derde Ryk met sendingwerk voort te gaan. Knak, Weichert en Richter het te alle tye groot klem gelê op Duitse *Volkstum*, alhoewel hulle bande met die DC verbreek en by die Belydende Kerk aangesluit het.⁶⁹ Hierdie goedkeuring het egter nie beteken dat daar nie later beperkings op die sendinggenootskappe gelê is nie.

Die sendinggenootskappe se weerstand teen die staat het vir hulle negatiewe gevolge ingehou en die staat sou dit vir die sendinggenootskappe toenemend moeiliker maak om soos tevore sendingwerk te doen. Bewus van die Genootskap se finansiële kwesbaarheid en netelige posisie, het die regering in 1934 die insameling van fondse vir sendingbedrywighede verbied en bepaal dat hulp tot sendelinge wat Duitse onderdane was, beperk sou word.⁷⁰ Die regering het ook sy bystand aan die kerk tot so 'n mate ingekort dat dit nie eers die salarisse van sendelinge gedek het nie. Daarby moes bewys gelewer word dat die Duitse kultuur by sendingwerk baat sou vind.⁷¹

Hierdie maatreëls het die BSG se sendingaktiwiteite in die buiteland erg nadelig geraak. Aansoek om geld vanuit Duitsland na ander lande oor te dra, was onderhewig aan goedkeuring deur die staat. Om hieroor met die staat te onderhandel, het die Protestantse sendinggenootskappe 'n voltydse beampte, Karl Otto, aangestel om die staats-devisiekantoor van die Ryksregering in Berlyn van die noodsaaklikheid van finansiële vergunnings aan die Genootskappe te oortuig.⁷² Teen 1936 het die Ryksregering egter die sendingtaak verder bemoeilik toe die gebruik om fondse deur middel van kollektebusse in kerke in te vorder, verbied is. Hierdie verbod het daartoe gelei dat geen fondse gedurende 1936 vanuit Berlyn aan sendelinge in Suid-Afrika gestuur kon word nie.⁷³ In 1938 sou die Ryksregering nog 'n stap verder gaan om die sendingtaak in Suid-Afrika te bemoeilik. Daar is bepaal dat die regering sou toestem om geld vanaf Duitsland na Suid-Afrika oor te plaas indien die sendelinge sou help om Duitse goedere in Suid-Afrika te promoveer of

⁶⁹ M. Wright: *German Missions in Tanganyika 1891-1941: Lutheran and Moravians in the Southern Highlands*, p. 185.

⁷⁰ S. Knak: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1949*, p. 209.

⁷¹ H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 149.

⁷² H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 148.

⁷³ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," p. 106.

te bemark⁷⁴ Om in aanmerking vir regeringsbystand te kom, het die BSG geen ander opsie gehad as om saam te werk nie en is Karl Otto na Suid-Afrika gestuur om sodanige aanvoorwerk te doen.⁷⁵

5.8 Handelsbande tussen Suid-Afrika en Duitsland: Sendelinge as handelaars

Die verwickelinge in die betrekkinge tussen die Ryksregering en Duitse sendingaktiwiteite in Suid-Afrika moet teen die agtergrond van betrekkinge tussen Duitsland en Suid-Afrika gesien word. Ten spyte van teenkating van die pro-Britse Dominion Party en die Joodse gemeenskap in Suid-Afrika, het Suid-Afrika vanaf 1934 toenemend met Duitsland handel gedryf. Terwyl invoere vanaf Duitsland tussen 1934 en 1938 slegs van 5% tot 5,7% gestyg het, wat toegeskryf kan word aan hoë invoertariewe en handelsboikotte deur Jode, het uitvoere vanuit Suid-Afrika na Duitsland met meer as 10% gestyg.⁷⁶ Die toename in uitvoere kan toegeskryf word aan die handelsooreenkoms wat in 1933, ná 'n besoek van die Suid-Afrikaanse Minister van Verdediging, Spoorweë en Vervoer, Oswald Pirow, aan Duitsland bereik is. Pirow, wat van huis-uit Duits was, was ook een van die eerste buitelandse kabinetsministers wat Hitler ná sy bewindsaanvaarding in 1933 ontmoet het. Brittanje was in hierdie geval die finansiële verloorder en dit het tot hewige debatte in die Suid-Afrikaanse Parlement gelei.⁷⁷ Teen 1938 was Duitsland die grootse invoerder van Suid-Afrikaanse wol en het Suid-Afrika motors en vliegtuie van Duitsland gekoop. In dieselfde jaar het Junker-vliegtuie die grootste deel van die Unie van Suid-Afrika se lugdiens uitgemaak.⁷⁸ Otto moes die moontlikheid van verdere invoere van die Junker-vliegtuie en Mercedes-Benz-motors na Suid-Afrika ondersoek.

Met hierdie doel voor oë het die Duitse regering twintigduisend pond as stigtingskapitaal vir die beoogde "South African Motors, Imports and Industries Ltd."-maatskappy

⁷⁴ H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, p. 159.

⁷⁵ *Missionsberichte*, 1938, p. 140.

⁷⁶ Sien in hierdie verband A. Hagemann: "The Third Reich and South Africa," p. 134.

⁷⁷ H.F. Heese: "Mercedes-Benz and the Missionaries" in *CAR Magazine*, September 1996.

⁷⁸ W. Kienzle: "German-South African Trade Relations in the Nazi Era", *African Affairs*, vol. 78, no. 310, Januarie 1979, pp. 87-89.

beskikbaar gestel. Seweduisend pond is in die vorm van aandele aan sendelinge, hulle familie en vriende aangebied. Verder is sendelinge aangemoedig om gebruik te maak van 'n basiese motorversekering. Die befondsing van die BSG se werk in Suid-Afrika sou deur die Duitse regering op die omset van die maatskappy bereken word, met die gevolg dat dit vir die sendinggenootskappe geldelik voordelig sou wees om aan die skema deel te neem. Hulle was egter nie baie optimisties oor die stelsel nie omdat die werwing van kapitaal hoofsaaklik op die skouers van die sendelinge sou rus. Sendelinge was ook nie in 'n finansiële sterk genoeg posisie om aandele op te neem nie.⁷⁹

Knak was oortuig dat die lewensvatbaarheid van die skema die enigste oplossing vir die BSG was om hom uit sy benarde finansiële posisie te kry. Hy het met sy besoek aan Suid-Afrika in 1939 sendelinge aangemoedig om die maatskappy te ondersteun. Die BSG het in daardie stadium reeds fondse uit die wins van die maatskappy ontvang. Ongelukkig vir die BSG het die Tweede Wêreldoorlog 'n skielike einde aan die skema gebring. Oorlogswolke het oor Europa saamgepak en Knak het van die geleentheid gebruik gemaak om tydens sy besoek aan Suid-Afrika die sendelinge te waarsku dat hulle voorbereid moes wees op 'n moontlike oorlog.⁸⁰

5.9 Die Berlyne sendelinge in Suid-Afrika en die Tweede Wêreldoorlog

Met die herdenking van die Groot Trek in 1938 het 'n emosionele golf van nasionalisme oor Suid-Afrika gespoel. Dit het 'n impuls aan Afrikaner-nasionalisme verskaf wat 'n kragtige faktor in die plaaslike politiek geword het. By implikasie het dit Engelssprekendes en swart mense van 'n historiese verlede uitgesluit. 'n Suiwer Afrikanervolk, vry van Britse imperialisme en gekant teen rassevermenging, was die einddoel. Afrikaners het in hulle duisendtalle bymekaargekom by die hoeksteenlegging van die Voortrekkermonument op 16 Desember 1938 in Pretoria. Uit hierdie golf van nasionalisme is die Reddingsdaadbond, wat hom sou beywer vir die ekonomiese rehabilitering van die Afrikaner, en die Ossewabrandwag (OB) gebore. Die

⁷⁹ H.F. Heese: "Mercedes-Benz and the Missionaries", *CAR Magazine*, September 1996.

⁸⁰ *Jahresberichte*, 1939, p. 73.

Ossewabrandwag, wat as 'n kultuurorganisasie begin is, was op Nasionaal-Sosialistiese beginsels geskoei en sou later 'n ekstremistiese rol in die politiek speel.⁸¹ Enkele ander faktore het Afrikaner-nasionalisme ook bevoordeel, maar dit was veral omrede die feit dat die Nasionale Party gesteun is deur intellektuele, kulturele en ekonomiese leiers asook 'n invloedryke Afrikaanse nasionalisties-georiënteerde pers. So het die Nasionale Party die steun gehad van die Calvinisties-Gereformeerde kerke wat 'n sterk invloed uitgeoefen het op die nasionale bewussyn van Afrikaners. Daarby was die gereformeerde Afrikaners sterk gekant teen Britse imperialisme en liberalisme. Weer eens was daar talle raakpunte met die Duitse nasionale bewussyn gedurende dieselfde tydperk.

Die groeiende Afrikaner-nasionalisme het egter nie swartmense weggewéns nie. Die opwelling en uitbreiding van Afrikaner-nasionalisme sou egter later indirek 'n negatiewe invloed hê op die werksaamhede van die BSG. Waar die NG Kerk tradisioneel sendingwerk in Afrika – Niassaland (Malawi), Noord- en Suid-Rhodesië en Nigerië - gedoen het, het hy hom al hoe meer begin toespits op binnelandse sendingwerk tot nadeel van die BSG. As 'n godsdienstige verlengstuk van die Afrikanerdom sou dit voorrang geniet by die insameling van fondse en sou dit ten koste van die BSG geskied. In die gloed van die herdenking van die Groot Trek in 1938, het die NG Kerk daarin geslaag om £120 000 vir sendingwerk in te samel. In die Vrystaat het die NG Kerk die werk van die BSG as die leidende sendinggenootskap verbygesteek en beheer oor die swart skole verkry.⁸²

Die Berlynse sendelinge en hulle kinders was in hierdie tyd van politieke woelinge genoodsaak om standpunt in te neem. Die sendelinge het soos in die periode 1899-1902, en weer gedurende die Eerste Wêreldoorlog in die tydperk 1914-1918, 'n neutrale politieke standpunt gehandhaaf. Die kinders, van wie die oorgrote meerderheid hulleself as Suid-Afrikaners gesien het, het oorwegend met Afrikaners geassosieer en aanklank by óf die Hertzog- óf die Smutskamp gevind. Die rede vir die assosiasie met die Afrikaner was waarskynlik 'n reaksie op die behandeling wat die Berlynse sendelinge aan die hand

⁸¹ D.W. Kruger: *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p. 542.

⁸² *Jahresberichte*, 1938, p. 69.

van die Britse koloniale regering in Suid-Afrika ervaar het eerder as 'n bewondering vir Afrikaners.⁸³ Wat egter waar is, is dat méér seuns van Berlynse (en Rynse) sendelinge predikante of sendelinge van die NG Kerk geword het as sendelinge van die Duitse Genootskappe. Slegs enkele seuns van sendelinge het predikante van die Anglikaanse kerk geword.

Met die uitbreek van die oorlog in September 1939 het Hertzog en Afrikaner-nasionaliste hulle téén oorlog met Duitsland uitgespreek. Smuts het egter tydens die stemming in die Suid-Afrikaanse parlement 'n meerderheid stemme vir die oorlogspoging ontvang waarna hy Hertzog as Eerste Minister vervang en oorlog teen Duitsland verklaar het. Hiermee het 'n byna identiese situasie as in die geval van die Eerste Wêreldoorlog ontstaan. Afrikaner-nasionaliste het hulle morele ondersteuning aan die Duitse kant verleen, terwyl Brits-gesinde Afrikaners die Geallieerdes ondersteun het. Baie ideologies-gedrewe Afrikaner-nasionaliste het by die Ossewabrandwag se militêre vleuel, die Stormjaers, aangesluit en ander Afrikaners by die Suid-Afrikaanse Verdedigingsmag. Baie van laasgenoemdes wat aan die oorlog deelgeneem het, het dit vir die finansiële voordele daaraan verbonde gedoen.

Die Berlynse sendelinge se neutraliteit het hulle nie veel gehelp nie. Slegs die blote feit dat talle van hulle Duitse staatsburgers was, was genoeg rede om hulle in interneringskampe te plaas vir die volle duur van die oorlog, of, in die vroeë stadium van die oorlog, na Duitsland te repatrieer. Van die kinders en kleinkinders van Berlynse sendelinge het egter by die Suid-Afrikaanse Verdedigingsmag aangesluit, net soos talle bruin en swart lidmate van die BSG tewens ook tydens die duur van die oorlog gedoen het.

'n Onmiddellike gevolg van die uitbreek van die oorlog was dat alle kontak tussen die Komitee en Berlyn verbreek is en Knak het dus die Sweedse Lutherse

⁸³ Gedurende die Anglo-Boereoorlog en tydens die Eerste en Tweede Wêreldoorloë is 46 Sendelinge (of van hulle kinders) landswyd in Britse konsentrasie- of interneringskampe geplaas. Van die families wat in die Wes-Kaap gewerk het en direk geraak was, sluit in die families Brunke, Ecker, Kahl, Manzke,

Sendinggenootskap gevra om as tussenganger tussen hom en die sendelinge op te tree. Hierdie kontak was egter beperk tot die noodsaaklikste inligting en finansiële ondersteuning. Die verbod wat die Ryksregering in 1941 op die publikasie en verspreiding van die *Missionsberichte* geplaas het, het verder bygedra tot die isolasie van die sendelinge in Suid-Afrika.

Behalwe die Sweedse Lutherane het die Duitse Rooikruis ook as tussenganger vir die BSG en die sendelinge opgetree. Kontak tussen sendelinge en die sinodale streke is as gevolg van die internering van sendelinge verbreek sodat jaarlikse sinodesittings nie meer kon plaasvind nie.⁸⁴ Salarisse van sendelinge is ook met 50% verminder sodat hulle die skamele bedrag van agt pond, ses sjielings en agt pennies per maand ontvang het.⁸⁵

Ten spyte daarvan dat van die sendelinge geïnterneer is, het die werk van die BSG in Suid-Afrika voortgegaan en het hulle vir die duur van die oorlog steeds beheer oor hul skole behou.⁸⁶ In die Wes-Kaap was sendingwerk minimaal ontwrig ten spyte van voortgesette finansiële probleme. Die verkoop van Amalienstein in 1938 het reserwefondse beskikbaar gemaak om die ergste finansiële krisis te oorleef. Gelukkig kon die BSG staatmaak op morele ondersteuning en finansiële bydraes veral van die kant van Afrikaners.

‘n Verdere faktor wat in die guns van die BSG getel het, was die feit dat die Eerste Minister, Jan Smuts, reeds gedurende die Eerste Wêreldoorlog goeie verhoudings met sommige van die Berlynse sendelinge opgebou het, in die besonder met Hermann Schloemann wat as skakel tussen die Komitee in Duitsland en die regering se “Custodian of Enemy Property” gedien het.⁸⁷ Smuts was, so ver as wat die politieke situasie dit toegelaat het, tegemoetkomend teenoor die BSG en ander Duitse Genootskappe. Deur sy persoonlike bemoeienis is die bekende en bejaarde geoloog, Hans Merensky, die seun

Prozesky, Scheffler, Grosskopf, Trümpelmann en Heese. Die laasgenoemde vyf sendingfamilies, wat hulle permanent in Suid-Afrika gevestig het, het hulle almal volkome met die Afrikaner-ideale vereenselwig.

⁸⁴ D.W. Van der Merwe: “Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal,” p. 115.

⁸⁵ *South African Outlook*, 1.11.1940, p. 217.

⁸⁶ *Missionsberichte*, 1947, p. 11.

⁸⁷ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, p. 411.

van die pioniersendeling, Alexander Merensky, op sy plaas geïnterneer in plaas daarvan om die oorlog agter doringdraad deur te bring.⁸⁸

Simpatie en 'n eenheidsgevoel met Duitsland het ná die uitbreek van die oorlog weereens in Afrikanergeleedere na vore getree. Hewige kritiek teen Suid-Afrika se deelname aan die oorlog teen Duitsland het in die openbare Afrikaanse pers na vore gekom. Tienduisende anti-oorlogsgesindes het op 9 September 1939 'n massa-demonstrasie by die terrein van die Voortrekkermonument gehou. Selfs Hitler se aggressiewe offensief in April 1940 in Holland en België, die tradisionele stamlande van die Afrikaners, het nie Duitsgesinde Afrikaners se steun aan Duitsland laat afneem nie. Anti-Joodse propaganda wat deur die Duitse kortgolfsender, *Zeesen*,⁸⁹ na Suid-Afrika in Afrikaans uitgesaai is, het op jonger Afrikaners, wat die Nasionaal-Sosialistiese ideologie ondersteun het, 'n groot invloed gehad.⁹⁰

Die aanvanklike suksesse van Duitsland in die eerste twee jaar van die oorlog was water op die meule van pro-Duitsgesinde Afrikaners. Die semi-militêre Ossewabrandwag (OB), onder die leiding van dr. J. van Rensburg, was sterk teen deelname aan 'n oorlog teen Duitsland gekant en botsings tussen OB-lede en soldate het tot ernstige onluste in Johannesburg gelei. Van Rensburg en die OB het 'n "gesagstaat" voorgestaan, terwyl Oswald Pirow se Nuwe Orde voorkeur gegee het aan 'n Nasionaal-Sosialistiese republiek volgens die Duitse model. Hierdie ekstreme en uiteenlopende gedagterigtings in Afrikaner-nasionale kringe, het gelei tot botsings met die meer gematigde republikeingesinde nasionaliste onder Malan en J.G. Strijdom wat uiteindelik tot die ondergang van die OB en die Nuwe Orde sou lei.⁹¹

⁸⁸ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, p. 258.

⁸⁹ Hierdie kortgolfsender is opgerig in die dorpie Zeesen wat op die periferie van Berlyn lê. Dr. Eric Holm het as hoofomroeper opgetree. Zeesen het noue kontak met politieke gebeure in Suid-Afrika via die Duitse konsulaat in Mosambiek gehad. Later is 'n sender op die plaas van Hans van Rensburg, leier van die OB, opgerig wat gekodeerde inligting na Lourenço Marques deurgestuur het. Zeesen sou egter gedurende die oorlog sy propagandawaarde onder Afrikaners verloor omdat hulle die verregse OB openlik ondersteun het.

⁹⁰ D.W. Kruger: *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p. 548.

⁹¹ D.W. Kruger: *Geskiedenis van Suid-Afrika*, pp. 550-551.

Terwyl die Tweede Wêreldoorlog 'n einde gebring het aan Nasionaal-Sosialisme, het dit juis stukrag aan Afrikaner-nasionalisme verleen. Dit sou kulmineer in die bewindsoorname van dr. Malan se Herenigde Nasionale Party (HNP) in 1948. Verskeie faktore was daarvoor verantwoordelik dat Smuts deur sy landgenote in die verkiesing van 1948 verwerp is. Afgesien daarvan dat Smuts se suksesvolle deelname aan die wêreldoorlog hom met 'n oormaat van selfvertroue toegerus het, het die HNP gebruik gemaak van die sterk anti-Britse, anti-Kommunistiese en anti-liberale sentimente onder Afrikaners om die politieke mag in 1948 te bekom. Hierdie anti-Britse en anti-Kommunistiese ingesteldheid is deur die meerderheid van Berlynse sendelinge, ook in die Wes-Kaap, gedeel.⁹² Juis hierdie sentimente van die sendelinge het hulle in botsing gebring met talle van hulle kerklidmate wat pro-Brits was en in die oorlog aan die kant van die Geallieerdes geveg het waarvan die Sowjet Unie een van die bondgenote was.

⁹² Sien in hierdie verband die ongepubliseerde manuskrip van Paul Heese: Lewensherinneringe van Paul Heese, sendeling emeritus, van 27.7.1876 tot 23 Maart 1947.

Hoofstuk 6

Sendelinge, Lidmate en Apartheid: Verskillende Beleweniswêreld, 1945-1961.

6.1 Inleiding

Die tydperk 1945-1961 was 'n periode van dramatiese sosiale en politieke verandering wat ná die afloop van die Tweede Wêreldoorlog wêreldwyd 'n invloed op die ontwikkeling van politieke stelsels en alliansies gehad het. Die jaar 1945 het die begin van die Koue Oorlog ingelui wat Sentraal Europa skerp tussen kommunistiese en kapitalistiese ideologië en state verdeel het. Berlyn het in die brandpunt van hierdie konflik geval.

In Afrika het die stryd teen kolonialisme vanaf die láát vyftigerjare momentum verkry toe Ghana in 1957 die eerste Britse koloniale swart staat was om onafhanklikheid te bekom. Vanaf 1960 het Afrika-nasionalisme soos 'n golf oor Swart-Afrika gespoel en vrese by die blanke inwoners van Suidelike-Afrika laat ontstaan nadat daar in die voormalige Belgiese Kongo totale chaos uitgebreek het wat met menseslagtings gepaard gegaan het. In Suid-Afrika was dit die doodskiet van 69 betogers by Sharpeville wat die apartheidstelsel wêreldwyd berug gemaak het.¹ In Europa was dit die bou van die Berlynse Muur in 1961 wat aan die wêreld die harde en diktatoriale gesig van kommunisme getoon het. In hierdie stryd tussen die kapitalistiese Weste en kommunistiese Oos-Blok, asook die gebeure van Sharpeville en die bou van Berlynse Muur, was Berlynse sendelinge en gekleurde lidmate in die Wes-Kaap direk geraak.

6.2 Duitsland en Suid-Afrika: 1945-1948

In Mei 1945 het Duitsland se uur van afrekening ná twaalf jaar van Nasionaal-Sosialistiese en rassistiese diktatuur gekom. Vir die Duitse volk was dit die “Stunde Null”, die punt waar alles

¹ Hierdie syfer word deur die ANC as die korrekte getal slagoffers op hulle amptelike webtuiste aangegee. (www.anc.org.za; toegang op 26.9.2005). Johannes Althausen, wat van DDR-bronne gebruik gemaak het, het die syfer van 169 aangegee in sy artikel “Kirchliche Beziehungen aus der DDR nach Afrika dargestellt an den Verbindung der Berliner Mission zum südlichen Afrika” in U. van der Heyden und I. Und H-G Schleicher: *Die DDR und Afrika. Zwischen Klassenkampf und neuem Denken*, p. 65. Die gebeurtenis is egter belangriker as die getalle.

vernietig was en weer van vooraf opgebou moes word. So ook vir die Berlynse Sendinggenootskap.²

Die oorlog het sy verwoestende, fisieke letsels op die Duitse bodem gelaat en die hewige bombardemente van veral Berlyn en Dresden het by uitstek hiervan getuig. Benewens die lewensverlies onder die siviele bevolking, en die afvoer van Duitse mans in Russiese gevangenskap, het die oorlog geestelike letsels veroorsaak wat talle Duitse gelowiges van hulle godsdienstige oortuigings laat afsien het. Soos die Jode wat tot 1945 onder Duitse rassetirannie die vraag gestel het of daar wel 'n God kan bestaan wat sulke lyding en onreg kon toelaat, het talle Duitsers ná Mei 1945 presies dieselfde vraag gestel. Dit was nadat hulle volksgenote uit die Oostelike gebiede van Pruise, Pommere, Silesië en Bohemië voor die aanstormende Russiese Rooi Leër gevlug het en op dieselfde wyse behandel is as wat die Duitsers teenoor die Russiese en Joodse bevolkings tot 1945 opgetree het. Dit was veral ook die massaverkragting van Duitse vrouens en dogters wat die Duitse volk in hulle diepste wese geskok het. In hierdie geval moes die Duitse volk vir die wandade van die ras-gedrewe ideologie van die Nazi-leierskap tot 1945 betaal.

Vir die BSG het die oorlog ook ernstige gevolge gehad. Talle voornemende sendelinge het op die slagveld gesneuwel of is deur die Russe gevange geneem. Die hoofkantoor van die BSG en sy sendingaktiwiteit is direk geraak omdat dit in die Russiese Besettingsone in Berlyn geval het. Gelukkig was die gebouekompleks, insluitende die waardevolle biblioteek en argief, nie deur die hewige Russiese bombardement getref nie.³ Die oorblywende personeel van die BSG was egter vir 'n tyd lank van direkte kontak met die sinodes en gemeentes in die buiteland afgesny.

Die noue band wat die sendelinge in Suid-Afrika met die regering vóór die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog gehandhaaf het, was een van sendinginspekteur Knak se grootste bekommernisse tydens sy besoek aan die land in 1939. Die gevare van so 'n noue verbintenis was immers alreeds geskiedenis in Duitsland.⁴ Die Tweede Wêreldoorlog het 'n finale streep deur die

² L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, p. 10.

³ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika*, p. 10.

⁴ Kyk in hierdie verband S. Knak: *Mission im Kriege*, p. 227, asook H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, pp. 144-147.

houdbaarheid van rassisme in Duitsland en Europa getrek en het daar vanuit Berlyn nuwe riglyne oor die toepassing van nie-rassigheid gekom wat die BSG se werk in Suid-Afrika drasties sou beïnvloed. In die lig van die Joodse volksmoord tydens die tydperk 1941 tot 1945, het die begrip “rassisme” en “rassediskiminasië” vir die deursnee Europeër niks anders as beelde van Dachau en Auswitsch opgeroep nie. Oor die ernstige komplikasies wat dit vir die verhouding tussen die Komitee in Duitsland en sy sendelinge in Suid-Afrika ingehou het, is daar min twyfel. Die skynbaar positiewe houding van die meeste Berlynse sendelinge in Suid-Afrika teenoor die nuwe ontplooiende rassebeleid van apartheid in Suid-Afrika het geensins tot ‘n verbetering in hierdie verhouding bygedra nie.

Suid-Afrikaanse soldate wat tydens en ná die oorlog in Afrika met die gevolge van Nazisme te doen gekry het, en waaronder daar ook bruin lede van die BSG was, het na Suid-Afrika teruggekeer met nuwe denkbeelde en persepsies oor die term rassisme en ‘n sosiale stelsel waarin gekleurdes ‘n mindere rol in die samelewing gespeel het.

Talle blanke Suid-Afrikaanse soldate wat in Europa diens gedoen het, was waarskynlik lede van die Verenigde Party (VP) van generaal Smuts. Met hulle tuiskoms het baie van hulle onwelkom in konserwatiewe politieke kringe gevoel en sou van hulle hul later, ná die bewindsoorname van die Nasionale Party (NP) en sy beleid van apartheid, by die Fakkelskommando (“Torch Commando”) aansluit. Hulle vernet teen latere apartheidswetgewing wat hulle herinner het aan die rassisme van die Nazi’s was egter van geringe aard omdat hulle ‘n minderheidsgroep binne Afrikanergeledere gevorm het. Konserwatiewe Afrikaners, wat die oorgrote meerderheid van die Afrikanerdom uitgemaak het, was onbekend met die Europese belewenisse rondom rassisme en die realiteite waaraan Jode in Europa daagliks uitgelewer was nog voordat daar met die sistematiese uitwissing van Jode begin is. Die meerderheid Afrikaners was in 1945, en vir dekades daarna, onbewus van byvoorbeeld die kennisgewings wat op parkbankies in Duitsland en Nazi-beheerde Nederland aangebring was en waarop aangedui was dat Jode nie daarop durf sit het nie. Met die aanbring van kennisgewings op parkbanke in Suid-Afrika, het die meeste Afrikaners klaarblyklik gedink dat die NP-regering bloot die praktyk wat in die suidelike state van die VSA in gebruik was, nagevolg het. Afrikaners het waarskynlik min of geen

ooreenkomste tussen die breë doelstellings van apartheid in Suid-Afrika en Nazisme in Duitsland gesien.

Direk ná afloop van die oorlog het talle Afrikaners se pro-Duitse sentiment, of gewone medemenslikheid, na vore gekom deur die stigting van hulporganisasies om die noodlydende Duitsers te help, onder andere deur die stuur van kospakkies, komberse en ander lewensnoodsaaklikhede wat in die na-oorlogse Duitsland onbekombaar was. Onder dié wat op hierdie wyse materiële hulp verleen het, was talle Berlynse sendelinge, of afstammeling van sendelinge.⁵

'n Organisasie wat as doel gehad het om 10 000 Duitse weeskinders na Suid-Afrika te bring, die Duitse Kinderfonds (DKF), is reeds in September 1945 gestig.⁶ In 1947 het die VP-regering toestemming verleen dat 100 Duitse weeskinders na Suid-Afrika gestuur kon word vir aanneming. In Mei 1948 het die NP van dr Malan aan die bewind gekom nadat talle ontnugterde oud-soldate die VP die rug gekeer het en vir die Nasionale Party gestem het. In September van dieselfde jaar het die weeskinders per skip in Kaapstad aangekom. Onder die egpare wat een van die weeskinders aangeneem het, was die nuwe premierspaar van die Nasionale Party, dr. en mevrou Malan.⁷

6.3 Segregasie tot 1948 en die posisie van gekleurdes

Die bruin soldate wat na afloop van die oorlog teruggekeer het, was teleurgesteld dat die Smuts-regering nie méér vir hulle gedoen het nie. Vir talle blanke soldate wat teruggekeer het, is daar immers werk- en studiegeleenthede geskep. Vir die terugkerende bruin en swart lede van die Unie Verdedigingsmag was daar geen sulke voordele nie en is talle ontnugter deur die VP wat veronderstel was om meer liberaal as die konserwatiewe NP te wees. Dit kon ook verwag word dat sommige van die bruin soldate nie dieselfde hartlikheid teenoor Duitse sendelinge sou hê soos vóór die oorlog nie. Hulle het immers in Europa op groot skaal Duitsers leer ken wat alles

⁵ Persoonlike mededeling: H.F. Heese, Somerset-Wes, 5 Februarie 2005.

⁶ D.W. van der Merwe: *Vir 'n 'Blanke Volk'; Die verhaal van die Duitse weeskinders van 1948*, p. 1.

⁷ D.W. van der Merwe: *Vir 'n 'Blanke Volk'; Die verhaal van die Duitse weeskinders van 1948*, pp. 79-82; 106-108.

behalwe die Christelike lewensetiek gevolg het en geen ooreenkoms met die geestelik-gedrewe Berlynse sendelinge in die Kaapprovinsie getoon het nie.

Die tydperk 1945-1948 was vir beide Suid-Afrika en die polities verdeelde Duitsland 'n tydperk van politieke heroriëntering. In Suid-Afrika is daar baie gewag gemaak van "Volk" en beskerming van die Afrikanervolk se Europese herkoms, bedoelende rassesuiverheid. Dit was in direkte kontras met die situasie in die Duitse gebiede wat onder Geallieerde militêre gesag gestaan het en waar denazifisering aan die orde van die dag was. 'n Belangrike deel van die denazifikasie was die afsweer van die Nazi-geïnspireerde gedagtes van die meerderwaardigheid van die "Ariese" of blanke ras. In die gebied onder Sowjet-beheer was dit weer by uitstek die bewusmaking van die Duitse bevolking van die gevare van kapitalisme en fascisme; ook die feit dat alle ekonomiese, politieke en sosiale gebeure in terme van die klassieke Marxistiese klassestryd gesien moes word.

In Suid-Afrika was die teenoorgetelde sosiale en politieke magte en kragte aan die werk. Die NP het vanaf die einde van die oorlog klem gelê op die noodsaaklikheid van 'n verskerpte rassebewussyn onder witmense en die gevaar wat die Sowjet-Unie se Marxistiese ideologie vir die land ingehou het. 'n Klassestryd in Suid-Afrika, waar die armblankevraagstuk teen 1945 grootliks opgelos was, sou 'n stryd tussen swartes (arbeiders) en blankes (kapitaliste) wees - 'n stryd wat die NP ten alle koste sou wou vermy vanweë die getalle-oorwig van die swart bevolking.

Die NP het in die 1948-verkiesing die VP met die slagspreuk van "apartheid" uit die saal gelig. In 1949 het die drie Duitse gebiede wat onder Britse, Amerikaanse en Franse militêre administrasie was, verenig om die Duitse Bondsrepubliek (BRD) te vorm. Kort daarna het die Duitse Demokratiese Republiek (DDR) tot stand gekom in die gebied wat vroeër onder Sowjet-beheer was. Die jare 1948 – 1949 was internasionaal van belang met die aanvaarding van apartheid in Suid-Afrika, asook die ontstaan van state wat uit ander politieke brandpunte ontstaan het soos die staat Israel en Indië – laasgenoemde waar botsende geloofsoortuigings en kulture tot die stigting van 'n nuwe staat, Pakistan, gelei het. In laasgenoemde drie state het dit tot grootskaalse bloedvergieting gelei.

Met die implimentering van statutêre apartheid binne die eerste paar jaar van Nasionale Party-bewind, moes dit vir die sendelinge van die BSG duidelik geword het dat hulle hulself in 'n hoek geveer het. Vóór en tydens die Tweede Wêreldoorlog het hulle hul binne die grense van 'n land met sterk pro-Britse bande bevind. Dit was ten spyte van die feit dat die *Statuut van Westminster* aan die Unieparlement in 1934 volkome soewereiniteit besorg het. Net ná die afloop van die oorlog sou dit 'n regse Afrikanerdom wees wat juis 'n ideologiese koers ingeslaan het wat, op die oog af, sterk aan die Duitse regeringstydperk van 1933-1939 herinner het. Hierin het die nuwe Suid-Afrikaanse ideologiese rigting direk met die nuwe ideologieë wat in beide die BRD en DDR ingeslaan is, gebots. Weens die internasionale politieke klimaat wat die Koue Oorlog gekenmerk het, het die nuwe Afrikaner-beheerde regering om politieke redes tog aanklank by die BRD gevind. Dit was ten spyte van die feit dat die onderliggende filosofie van apartheid nie vir dié staat, of in die besonder vir die Duitse Lutherse kerkgemeenskap, aanvaarbaar was nie.

Met die bewindsoorname van die Nasionale Party met sy republikeinse strewe in 1948, het 'n groter wordende konstitusionele verwydering tussen Suid-Afrika en Brittanje ontstaan. Die noue verweefdheid van die sendelinge met die opkomende Afrikaner-nasionalisme, soos geskets in die voorafgaande hoofstukke, sou 'n nuwe dimensie aan 'n al groter wordende probleemsituasie verleen. BSG-sendelinge was ten nouste betrokke by Afrikaner-nasionalisme en dus ook by die implementering van apartheid. Dit sou nie net tot vervreemding tussen Berlynse sendelinge en hulle lidmate in Suid-Afrika lei nie, maar ook tussen sendelinge en die Komitee in Berlyn. Dit was as gevolg van die feit dat die Komitee toenemend begin standpunt inneem het teen die verklaarde beleid van apartheid van die NP-regering. Vir laasgenoemde het dit ook tot nuwe probleme gelei aangesien die hoofkantoor in Berlyn ná 1945 in die kommunistiesbeheerde Oos-Berlyn geval het. Vir praktiese redes is die leiding van die BSG later na Wes-Berlyn oorgedra omdat daar geen sendelinge meer uit die DDR na ander lande gestuur sou kon word nie. Die administratiewe setel van die BSG was dus voortaan in die BRD gesetel.

6.4 Gekleurdes en die implementering van apartheid ná 1948: die reaksie van verskillende kerkgenootskappe

Vir die Nasionale Party van dr. D.F. Malan, wat in 1948 aan bewind gekom het, het die apartheidsbeleid véél meer behels as net gebiedskeiding. Dit was bedoel as ‘n beleid wat ontwerp is vir die behoud van blanke politieke mag in die algemeen en dié van die Afrikaner in die besonder. Apartheid was nie net segregasie tussen blank en nie-blank nie, dit was ‘n “nasionale volksbeweging” wat ‘n kitsresep moes wees en wat ‘n blywende oplossing vir alle rassevraagstukke moes bring. Vir akademië, volksleiers en kerkleiers binne Afrikanergeledere was dit ‘n selfopgelegde taak om die beleid op ‘n rasonele en selfs Bybelse grondslag te regverdig.⁸ Malan het by sy bewindsoorname in 1948 die essensie van apartheid duidelik uitgespel: “Die algemene landsbeleid moet so opgestel word dat dit die ideaal van uiteindelijke algehele *apartheid* op ‘n natuurlike wyse sal bevorder.”⁹ In sy verkiesingsmanifes van 1948 het die Nasionale Party ook geen twyfel gelaat oor sy benadering ten opsigte van die sendingtaak en apartheid nie.¹⁰ “Die Party wil dat alle nie-blankes op ‘n kragtige wyse gelei word om die Christelike godsdiens te maak tot grondslag van hulle lewe en sal die kerke in hierdie taak met alle moontlike hulp bystaan. Kerke en Genootskappe wat die beleid van apartheid ondermyn en volksvreemde beskouinge propageer, sal hierin teengestaan word.”¹¹ Hiermee het die NP nie net die begrip “Volk”, en vir alle praktiese doeleindes die Afrikanervolk en sy “beskouinge” met die sending verbind nie, maar ook ‘n kwalik bedekte waarskuwing aan “ondermyners” daarvan gerig. In dieselfde verband verklaar Elphick: “It was integral to the party’s plan to recast South African society in the mold of ‘apartheid,’ an ideology recently fashioned by Afrikaner churchmen, intellectuals, journalists and politicians.”¹²

Binne die Suid-Afrikaanse politieke en sekulêre konteks het dit ná 1948 dus duidelik geword dat die beleid van apartheid in wese ‘n voortsetting sou wees van die segregasiebeleid wat Hertzog

⁸ F.A. Van Jaarsveld: *Die Evolusie van Apartheid en ander geskiedkundige opstelle*, p. 9.

⁹ G.D. Scholtz: *Die Naturellebeleid van die Nasionale Party onder Hertzog, Malan, Strijdom en Verwoerd*, p.14.

¹⁰ F.A. van Jaarsveld: “Nasionale Party se kleurbeleid, 1948,” *Honderd basiese dokumente by die studie van die Suid-Afrikaanse geskiedenis*, pp. 243-251.

¹¹ *Die Burger*, 29 Maart 1948. Sien ook in dié verband D.W. Kruger: *South African Parties and Policies, 1910-1960: A Select Source Book: Race Relations Policy of the National Party*, p. 403.

¹² R. Elphick: “Missions and Afrikaner Nationalism. Soundings in the pre-history of Apartheid.” in B. Stanley (ed.): *Missions, Nationalism and the land of Empire*, p. 54.

voor die Tweede Wêreldoorlog probeer implementeer het. Hierdie benadering het dan ook gestalte gevind in die aanvaarding van verskeie wette soos dié op die *Verbod op Gemengde Huwelike* (1949), die *Groepsgebiede Wet* (1950), die *Rasseklasifikasie Wet* (1950), die *Wet op Aparte Geriewe* (1953) en die *Ontugwet* (1950). In die dekades wat hierna gevolg het, is die beleid van apartheid aggressief en progressief uitgebrei en statutêr vasgelê ten opsigte van verskeie aspekte van die ekonomiese, politieke en maatskaplike samelewing in Suid-Afrika. Weerstand teen apartheid sou hoofsaaklik vanaf die kant van die African National Congress (ANC) kom. Die ANC het aanvanklik geglo dat vreedsame metodes gebruik kon word om hulle doelstellings te bereik. Ná die tragiese skietvoerval by Sharpeville in 1960 sou die organisasie egter oorgaan tot gewelddadige weerstand. Die ANC en ander swart vryheidsbewegings is kort hierna as verbode organisasies verklaar.

Vir die BSG, en trouens al die ander sendinggenootskappe in Suid-Afrika, moes daar dus geen illusie gewees het oor die toekomstige beleid ten opsigte van rasseverhoudings in die land nie en sou hulle hulself dienooreenkomstig moes posisioneer. Dit sou egter uit die aard van die saak ook die beleidmakende liggaam in Berlyn noop om in dié verband standpunt in te neem. Dit was vir die Christelike kerke in Suid-Afrika duidelik dat dit hulle onvermydelike taak sou wees om te reageer op wat uiteindelik die hoekstene sou word van die apartheidsbedeling in Suid-Afrika. Die standpuntname van die verskillende denominasies in hierdie verband was van uiteenlopende aard. Die opvallende lae profiel van die BSG en trouens alle Lutherse kerke tydens die ontplooiing van apartheid staan in skrilte kontras met die duidelike profiel van die Engelse en die Afrikaanse kerke in dié verband. Die standpuntname van die verskillende denominasies was egter van uiteenlopende aard. Die era ná 1945 was in die lig van die skok van die Tweede Wêreldoorlog 'n tydperk van morele herbesinning. Die stigting van die Wêreldraad van Kerke (WRK) in 1948 was in hierdie konteks 'n tipiese uitvloeisel van die nuwe benadering. Terwyl daar openlike botsings tussen die Anglikaanse Kerk en die regering oor die implementering van laasgenoemde se apartheidsbeleid was, het ook die Roomse Katolieke Kerk geweier om hulle skole aan staatsbeleid te onderwerp. Die NG Kerk, daarteenoor, het die Suid-Afrikaanse regering sterk ondersteun in die implementering van sy rassebeleid en het dus saam met die Engelssprekende denominasies 'n duidelike profiel in rasseverband uitgedra.¹³

¹³ E.A. Walker: *A History of Southern Africa*, pp. 903-904.

In 1957 het Anglikaanse kerkleiers soos Trevor Huddleston, Ambrose Reeves en Joost de Blank skerp kritiek teen die *Bantoe Wysigingswet*, wat gemengde eredienste verbied het, uitgespreek. Hulle is hierin ondersteun deur die Metodiste Kerk, die Baptiste-Unie, die Kongregasionaliste-Unie, die Kerk van Skotland, die Amerikaanse Lutherse Sending en die Rooms-Katolieke Kerk. Vir hierdie kerke was dit 'n aantasting van die Kerk se soewereiniteit en 'n beswaarskrif is aan die destydse Eerste Minister, J.G. Strijdom, in hierdie verband gestuur. Die Metodiste het dit gesien as 'n openlike inmenging in gewetens- en godsdienstvryheid, terwyl die Anglikane daarop gewys het dat hulle die wet nie kon gehoorsaam nie. Dit het tot gevolg gehad dat die klousule sodanig gewysig is dat die indruk van staatsinmenging in kerksake nie geskep kon word nie.¹⁴ Reg van die begin af, en in die jare wat sou volg, het die Engelssprekende denominasies dus in geen onduidelike terme nie hulle teenkanting teen institusionele apartheid getoon.

Daarteenoor moet die ondersteuningsrol van die tradisionele Afrikaner-georiënteerde Gereformeerde kerke, tesame met sommige van die Duitse sendelinge,¹⁵ ten gunste van rassesegregasie, teen 'n historiese agtergrondperspektief gesien word. Na die permanente Britse besetting van die Kaap in 1814 is die NG Kerk eers in 1824 toegelaat om hulle eerste sinodale byeenkoms te hou.¹⁶ Die Gereformeerde Kerk aan die Kaap se sendingbeleid was toe alreeds duidelik geformuleer, naamlik, dat alle sendingaktiwiteite onder sy beheer moes wees. Die interdenominasionele *Zuid Afrikaansche Zending Genootschap* (SASG), wat deur die Nederduits Gereformeerde Kaapse Kerk (NG Kerk) oorheers is, was egter nie daarvoor te vinde nie.¹⁷

Gesien teen die agtergrond van die rol wat hierdie kerkgenootskap in die vaslegging van apartheid in latere jare sou speel, is dit ironies dat dit juis die NG Kerk was wat van die eerste tree op die sendingpad in Suid-Afrika sou neem. Slegs die Morawiese Sendinggenootskap, wat

¹⁴ A. Hastings: *A History of African Christianity, 1950-1975*, pp. 45-46. Kyk ook E. Strassberger: *Ecumenism in South Africa, 1936-1960*, pp. 153-155.

¹⁵ Kyk in hierdie verband GJED: Brief van Kohl aan MI Schoene 9/5/1939, p. 19. Kohl was oortuig dat die ontevredenheid onder lidmate in Mosselbaai veroorsaak is deur Scheffler se ondersteuning van segregasie. Hierdie was 'n deurlopende tendens by sommige sendelinge tot en met die samesmelting van die Duitse sendinggenootskappe ná 1961. Sien hier veral die korrespondensie van Grosskopf aan vriende en familie in Duitsland, GJED: 0701, p. 58, asook Ephoralbericht Kapsynode 5/2/51, p.60. Kyk ook die brief van Zöllner aan Althausen 2/3/61. Eerwaarde Zöllner het in 1961 sy verbintenis met die BSG verbreek. (GJED: 2601, p.56.) Op die Helpers Konferensie op Pniël 6-9 Oktober 1949 is 'n resoluë teen apartheid teruggetrek (GJED: 1512, p. 70).

¹⁶ R. Ross: "Social and Political Theology of Western Cape Missions" in H. Bredekamp and R. Ross (eds.): *Missions and Christianity in South African History*, pp. 97-112.

¹⁷ H. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 99.

alreeds in 1737 onder die Khoisan begin sendingwerk doen het, was voor die NG Kerk in hierdie verband aktief. Nadat hy in 1786 die NG predikant in Kaapstad geword het, het ds. Helperus Ritzema van Lier, die leiding geneem in die georganiseerde bearbeiding van slawe en Khoisan aan die Kaap. Twee jaar later was ongeveer sestig vrywilligers alreeds besig met die bediening van die Evangelie onder slawe, vry swartes en Khoisan. Te midde van fel weerstand van slawe-eienaars, het Van Lier se opvolger, Michiel Christaan Vos, hulle gerus gestel met die versekering dat ‘n gekerstende slaaf meer gehoorsaam en lojaal as voorheen sou wees.¹⁸ Ironies ook was die feit dat die NG Kerk in sy vroeë jare van sendingwerk hom sterk verset het teen enige vorm van segregasie in sy kerkdienste. In die gemeentes van die suidwestelike Kaapkolonie het swartes en gekleurdes deel gevorm van die blanke gemeentes.¹⁹ In 1847 het die NG Kerk tydens sy Sinode in geen onduidelike terme nie verklaar dat geen onderskeid ten opsigte van velkleur van gemeentelede binne die geledere van die kerk getref word nie.²⁰ Tog sou die druk vanuit die geledere van blanke lidmate daartoe lei dat in die plattelandse gemeentes van die NG Kerk in die Kaapkolonie spesiale “gestigte” vir bruin Christene opgerig is. In teenstelling met die Anglikaanse en Roomse Kerke, wat groot vordering op sendinggebied gedurende die eerste helfte van die negentiende eeu gemaak het, was vordering in NG-geledere traag. So opvallend was dit dat die Anglikaanse Aartsbiskop in Suid-Afrika in ‘n boek wat reeds in 1854 verskyn het sy skok uitgespreek het oor die “unaccountable neglect” van die NG Kerk om die bruin gemeenskappe van die Kaapkolonie te bearbei. Volgens hom was dit nog meer onverskoonbaar in die lig van die feit dat die NG Kerk die taal en “habits and ways” van die gekleurde bevolking verstaan het.²¹

Teen 1799 het ook die Londense Sendinggenootskap (LSG) hom in Suid-Afrika gevestig nadat die Morawiërs in 1792 die werk van George Schmidt (1737) by Genadendal hervat het. Opvallend is die feit dat die filantropies-humanistiese benadering van die LSG se sendingstasies in skrilte kontras gestaan het met die uiters nette en gedissiplineerde omstandighede van die Morawiërs se sendingstasies.²²

¹⁸ M.C. Vos: *Merkwaardige verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos*, pp. 118-120.

¹⁹ H. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 123.

²⁰ A.J. Botha: *Die evolusie van ‘n volksteologie*, p. 56.

²¹ N.J. Merriman: *The Kaffir, the Hottentot and the Frontier farmer: Passages of Missionary Life from the Journals of the Venerable Archdeacon Merriman*, p. 127.

Die inisiatief wat die NG Kerk, ná die beskuldiging van die Anglikaanse Aartsbiskop, gedurende die laaste helfte van die negentiende eeu geneem het, sou egter ook die segregasiefaktor binne die kerk na vore bring. Vir die jong en energieke Nicolaas Hofmeyr, lid van die vooraanstaande Hofmeyr-familie van die Kaap, was die gebrek aan sendingwerk by die NG Kerk 'n bron van kommer. Pas terug in Suid-Afrika in 1850 ná sy studiejare in Utrecht sou hy hom egter ook vasloop in 'n alreeds stewige fondament van segregasie binne die NG Kerkgeledere. Vir hom was afskeiding van aparte bruin en blanke gemeentes onaanvaarbaar. So ook die gedagte van integrasie van Kleurlinge en Blankes binne een gemeente. Volgens hom was dit belangrik dat gekleurdes hulle plek in die statushiërargie goed verstaan en dat hulle moes onderskei tussen godsdienstige en maatskaplike voorregte. Vir hom het die oplossing in 'n derde middeweg gelê, naamlik dat aparte geboue en leraars binne dieselfde gemeente die aparte bevolkingsgroepe sou bedien. Hy het daarop gewys dat die St. Stephens-gemeente in Kaapstad, wat 'n gekleurde NG-gemeente was, 'n blanke leraar met 'n nabygeleë Lutherse gemeente gedeel het en as sodanig as voorbeeld kon dien.²³

In hierdie verband wys Loff daarop dat dit 'n eiesoortige problematiek binne die geledere van die blanke lidmate van die NG Kerk geskep het. Enersyds was laasgenoemde wel deeglik bewus van hulle morele verpligting om ook die evangelie aan gekleurde gemeenskappe te bedien, maar andersyds was daar ook 'n onwilligheid om dit saam te beoefen. Hofmeyr het dan ook weer eens by die sinodesitting van 1857 daarvoor gepleit dat “afzonderlike tempels” in plaas van “afzonderlike gemeentes” vir die gekleurde gemeenskappe opgerig moes word. Die besluit van die Sinode van daardie jaar het wel ruimte gelaat vir 'n “afzonderlike tempel”, maar die drang tot afsonderlikheid en afskeiding was by die afgevaardigdes so sterk, dat die “middenweg” tot “Evangeliese vereeniging” nie gekies is nie.²⁴

Insiggewend is die feit dat die totstandkoming van 'n aparte NG Sendingkerk in 1881 dus nie 'n uitvloeisel van die NG Kerk self was nie, maar geïnspireer is deur vier sendinggemeentes, waaronder dié van Wellington en Wynberg. Die twee Hollands-gebore sendelinge, Jacobus

²² H. Giliomee: *The Afrikaners*, p. 98.

²³ *De Gereformeerde Kerkbode*, 5 Maart, 28 Mei, 25 Junie, 1853.

²⁴ C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording. Die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881-1994*, p. 118. (Hierna Loff: *Bevryding tot Eenwording*, gevolg deur bladsynommer).

Cornelis Pauw en eerwaarde Ruytenbeek, sou hier veral die leiding neem. Hoewel dit etlike jare geneem het voordat alle sendinggemeentes by die Sendingkerk ingeskakel het, (die Suid-Afrikaanse Sendinggestig byvoorbeeld eers in 1937), was dit 'n logiese stap vir Kleurlinge in die suidwestelike Kaapkolonie om weg te kom van diskriminasie binne kerkgeledere. Hierdie stap sou versnel word deur polarisasie ná die Anglo-Boere Oorlog in 1902 as gevolg van groot steun uit die geledere van bruinmense vir die Britse magte. Tog sou die NG Moederkerk tot in 1975, as die grootste finansiële bydraer, vetoreg behou oor die grondwet van die Sendingkerk.²⁵

Alhoewel die NG Kerk dus alreeds in 1824 besluit het om sy eie sendingwerkzaamhede te vestig, het die werkzaamhede binne die raamwerk van blanke gemeentes plaasgevind. Binne tien jaar ná die stigting van die Sendingkerk in 1881 kon die NG Sendingkerk daarop aanspraak maak as die denominasie met die meeste lidmate met 'n totaal van ongeveer 39 000 in vergelyking met slegs ongeveer 4 500 van dié van die Lutherse Kerke. In die stedelike gebiede het die NG Kerk en sy sendingarm 'n tweede plek ná die Anglikane beklee. Die Lutherse gemeentes het onderskeidelik 'n beskeie derde en vierde laaste plek beklee.²⁶ Teen die middel van die 20ste eeu was 30,6% van alle bruinmense, waarvan die oorgrote meerderheid in die suidwestelike Kaapprovinsie gevestig was, onder die geestelike sorg van die NG Sendingkerk. Vir hierdie kerkgenootskap moes dit egter 'n ontstellende feit gewees het dat slegs 3,2% van swartes by hulle ingeskakel was.²⁷ Dit was duidelik dat die ontplooiing van apartheid ook 'n statistiese profiel binne die ekumeniese en missiologiese raamwerk tot gevolg gehad het.

Die geskiedenis van die Afrikaner was onlosmaaklik verbind met dié van die NG Kerk²⁸ In 'n vorige hoofstuk is daar melding gemaak van die pertinente aandag wat aan sendingwerk gedurende die Eeufeesvieringe van die Groot Trek in 1938 geskenk is.²⁹ Hierna sou verskeie

²⁵ C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording*, p. 124. Sien ook hierdie verband H. Giliomee: *Die Afrikaners*, p. 128.

²⁶ *Census, Results of a Census of the Colony of the Cape of Good Hope 1891*, Cape Town 1892, p. 129.

²⁷ C.H. Badenhorst: "Die ontwikkeling van die Bantoe op godsdienstige en maatskaplike gebied: Soos uit die oogpunt van die drie Afrikaanse Kerke gesien," *Volkskongres oor die toekoms van die Bantoe: Referate en besluite: Volkskongres, Bloemfontein, 28-30 Junie 1965*, p. 89.

²⁸ Sien in hierdie verband A.P. Treurnicht: *Die Afrikaner en sy Kerk*, 'n reeks radiopraatjies wat gedurende Augustus en September 1965 deur die SAUK uitgesaai en later gepubliseer is.

²⁹ In sy publikasie *'n Eeu van Genade 1838-1938. Die Sendingtaak van die Ned. Geref. Kerke van Suid-Afrika in oënskouw geneem in die Eeufeesjaar van die Groot Trek*, verwys G.B.A. Gerdener in detail na hierdie aspek. Gerdener was ook lid van die Sauer-kommissie wat deur die destydse premier, D.F. Malan aangestel is om 'n "kleurbeleid" te formuleer. In die *Jahresberichte* van 1938 word vermeld dat die NG Kerk £120 000 vir sendingwerk ingesamel het, terwyl beheer oor swart skole in die Vrystaat by die BSG oorgeneem is.

ander geestelike leiers uit die geledere van die NG Kerk hulle ten gunste van rassese segregasie binne die Gereformeerde kerkverband uitspreek.³⁰

Die diepe betrokkenheid van die BSG-sendelinge in Suid-Afrika by die Afrikaner en sy politieke, sowel as geestelike instellings, sou uit die aard van die saak ook 'n impak hê op die toekoms en werksaamhede van die BSG binne die apartheidsraamwerk in Suid-Afrika. Die Wes-Kaap, waar die BSG vir reeds meer as honderd jaar werksaam was, sou geen uitsondering wees nie. Teen die begin van die tweede helfte van die twintigste eeu was die BSG-sendelinge kultureel en polities só nou verweef met die Afrikaner dat hulle hulself beswaarlik kon distansieer van die standpunt wat die Afrikaanse kerke in hierdie verband ingeneem het.

Dit is dan ook verstaanbaar dat die NG Sendingkerk hom dus onvermoed en ook agressief beywer het om sy lidmaattal te vergroot. Dit sou aan die NG Kerk 'n breër magsbasis in die politiek van die dag gee. Uit voorafgenoemde statistieke blyk dit dat dit 'n uiters geslaagde veldtog onder die bruin gemeenskappe van die Wes-Kaap was. Dit het reeds in die laaste helfte van die negentiende eeu by talle geleenthede tot die frustasie van die Berlynse sendelinge in die Kaaplandse platteland gelei. Met die opkoms van Afrikaner-nasionalisme gedurende die 20ste eeu en die assosiasie van BSG-sendelinge daarmee, asook die beleidsverandering van die BSG ten opsigte van die desentralisasie van sendingwerk, het hierdie frustrasiefaktor as't ware vervaag. Dit was asof die BSG-sendelinge in Suid-Afrika 'n politieke en godsdienstige tuiste binne die breër Afrikaner-nasionalisme gevind het. Dit sou ook daartoe lei dat die profetiese stem van die BSG om die onreg van apartheid bloot te lê, vervaag het. Dit was ook asof die Afrikaner, soos die Lutherse sendinggenootskappe in die vorige eeu, sy nasionalistiese strewes onlosmaaklik aan sy missiologiese missie en visie verbind het. Kerk en Staat het tot 'n ononderskeibare eenheid versmelt.

Leidende figure in die NG Kerk, en vir alle praktiese doeleindes ook in die NG Sendingkerk, het ná 1948 hulle stemme ondubbelsinnig ten gunste van die beleid van apartheid laat hoor. 'n Vooraanstaande kerkleier in die NG Kerk het hom byvoorbeeld soos volg uitgelaat: "In hierdie

³⁰ Sien in hierdie verband ook die standpunte van T.N. Hanekom: "Apartheid as Kerklike Beleid," *Die Kerkbode*, 22 September 1948 en 29 September 1948. Kyk ook W. Nicol: "'n Grootse Roeping" in G. Cronje: *Regverdige Rasse-Apartheid*.

opsig kan daar met reg gepraat word van apartheid as ‘n kerklike beleid. En ons Hollandse Kerke het nog altyd gemeen dat die ideale oplossing gevind moes word in die ontwikkeling van aparte lewenskringe, sodat die nie-blanke, ook kerklik, op sy eie terrein en in ooreenstemming met sy eie aard en aanleg kan groei tot selfstandigheid, sy dit onder die leiding (voogdyskap) van die blanke”.³¹

Die NG Kerk het in hierdie verband, nog voordat die Nasionale Party in 1948 aan bewind gekom het, ‘n neergelegde beleid uitgespel. Die NG Kerk sou as’t ware vanuit ‘n geestelike en ekumeniese benadering die pad aandui vir die statutêre vaslegging van die beleid van rasseseiding. Dit blyk duidelik uit die feit dat daar op ‘n Volkskongres, wat in 1947 in Johannesburg gehou is, die besluit geneem is dat die NG Kerk hom in sy houding ten opsigte van die nie-blanke sou laat lei deur die beginsel van rasse-apartheid, soos uitgespel in die Sendingbeleid van die NG Kerke.³² Hierdie Volkskongres is gehou onder die voorsitterskap van Willem Nicol, wat in 1948 sy emiritaat aanvaar het om die politieke pos as Administrateur van Transvaal onder die Nasionale Party-regering te aanvaar.

Loff wys in hierdie verband daarop dat ‘n voorbeeld van hierdie beginsel van rasse-apartheid daartoe gelei het dat die (blanke) NG Kerkraad van Leipoldville in die Noordwes-Kaap aan die plaaslike Sendinggemeente grond geskenk het, maar op dié voorwaarde dat dit nie vervreem mag word aan “enige Asiaat, Naturel, Kaapse Maleier, of enige persoon wat klaarblyklik ‘n Kleurling is nie.”³³ Hier het die betrokke NG Kerkraad dus in terme van die *Groepsgebiede Wet* as verlengstuk van die regering opgetree. Tog is dit insiggewend dat daar, pas na die bewindsoorname van die NP in 1948, stemme van protes uit die geledere van die NG Sendingkerk in die groter Kaapse metropool opgeklink het. Gekleurdes wat sedert die begin van die eeu uit die plattelandse gebiede van die Wes-Kaap na Kaapstad verhuis het op soek na beter werkseleenthede, het inderdaad die praktiese toepassing van apartheid begin ervaar. Bruin lidmate wat op landelike sendingstasies soos Amalienstein en Wuppertal of selfs Pniël naby Stellenbosch gewoon en gewerk het, was egter nie blootgestel aan die harde werklikhede van apartheid soos die toepassing van die *Groepsgebiede Wet*, en gepaardgaande gedwonge

³¹ T.N. Hanekom: “Apartheid as Kerklike Beleid,” in *Die Kerkbode*, 22 September 1948 en 29 September, 1948.

³² W. Nicol: “‘n Grootse Roeping” in G. Cronjé. (red.): *Regverdige Rasse-Apartheid*, p. 33.

³³ C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording*, p. 75.

verskuiwings nie. Die *Wet op die Verbod van Gemengde Huwelike* was ook vir die inwoners van die sendingstasies in die landelike gebiede van bloot akademiese belang. Huwelike tussen blankes en bruines het vir alle praktiese doeleindes nie op die sendingstasies voorgekom nie, maar in die dorpe en stede was dit egter 'n totaal ander geval.

Indien één enkele apartheidswet uitgesonder kan word wat waarskynlik tot die meeste bitterheid by bruinmense, en in die besonder ook die lede van die BSG aanleiding gegee het, was dit die *Groepsgebiede Wet*.

In die halfjaarlikse gemeenteverslag van Laingsburg vir die jaar 1955 klink daar na aanleiding van die *Groepsgebiede Wet* 'n noodkreet op:

“The Group Areas Act has caused a great deal of anxiety in our town. According to a resolution taken by the City Council, it is the intention to proclaim the whole area a European area. Which means that the Coloured community will be shifted well outside the town. Taking into consideration that about 50% of the Coloured people reside in the town on their own property, it is to be understood that a great financial as well as sentimental loss will be suffered by us. Our church property is also included in the area to be declared white and will consequently suffer the same fate. The Coloured community, who has been served by our Church for more than 70 years at Laingsburg depends on the will of the Lutheran Church to help them in this very awkward crisis. At present everything is quiet and we are optimistically hoping that the resolution will be withdrawn or rejected by the Lands Advisory Board. We believe that the intervention of our church will strongly influence our case. The Coloured community, who has been served by our Church for more than 70 years at Laingsburg, depends on the voice of the Lutheran Church to help them in this very awkward crisis. At present everything is quiet and we are optimistically hoping that the resolution will be withdrawn or rejected by the Lands Advisory Board. We believe that the intervention of our church will strongly influence our case.”³⁴

Hierdie noodkreet verwoord die gebrek van die BSG ter plaatse om 'n sterk protesstem te laat hoor toe die Genootskap se gemeentelede deur statutêre apartheid verontreg was.

Soos die res van die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika, het dié in die Kaapse Sinode geen sterk standpunt teenoor die beleid van apartheid ingeneem nie. Die blanke sendelinge, en veral hulle kinders, is stelselmatig in Afrikanergeleedere opgeneem en hulle het hul dan ook as sodanig met die Afrikaner geassosieer.³⁵ Die enigste wesenlike probleem vir die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap was, soos reeds vermeld, die implementering van die *Groepsgebiede Wet* vanaf 1950. Die wet het lidmate verplig om gebiede wat vir bewoning deur blankes personeer was, en waar bruinmense jare en geslagte lank woonagtig was, te verlaat. In die geval van 'n dorpsgemeente was die kerk, skool en pastorie gewoonlik gevestig in die kern van die dorp wat beteken het dat daar 'n verskuiwing na nuwe of ander kerkgeboue moes plaasvind. Alhoewel dit uit verslae voorkom dat die regering met die toepassing van hierdie wet sensitief probeer optree het, veral ten opsigte van kerkeiendom, het dit tog tot ongekende ontwrigting gelei. Verla die gemeentes van Ladismith, Laingsburg, Riversdal en Touwsrivier is deur die *Groepsgebiede Wet* ontwrig, hoewel die regering, by monde van die Groepsgebiede Raad, die wet oor 'n hele paar jaar infaseer het om ontwrigting tot 'n minimum te beperk. In die Riversdal-gemeente was daar selfs so laat as 1960 nog nie sekerheid oor hoe die toepassing van die wet die gemeenskap sou raak nie.³⁶ Met die bou van die spoorwegstasie op Mosselbaai moes gekleurde gesinne na Tarka verhuis wat as 'n woongebied vir bruinmense bestem was. Dit het ook beteken dat hulle die kerkgebou in Montagustraat, in die middel van Mosselbaai, moes ontruim. Onder leiding van die sendeling Karl Roeder, wat tussen 1947 en 1975 die gemeente bedien het, is geld ingesamel vir die bou van 'n nuwe kerk. Weer eens is die gemeenskap in kennis gestel dat hulle woongebied vir blanke bewoning gesoneer is en dat hulle sou moes verhuis na 'n gebied aan die noordekant van die Kaapse nasionale pad.³⁷ Teenstand onder leiding van Roeder het hierdie voornemens van die regering ongedaan gemaak.³⁸

³⁴ BMW 1/5107: Riversdal 1929-1961; BMW 1/5090: Ladismith 1939-1963; BMW 1/5095: Laingsburg 1951-1962. Sien ook *Jahresberichte*, 1953-1961.

³⁵ Sien in hierdie verband die studie van Hans Florin: *Lutherans in South Africa*.

³⁶ SOO 405-408: Annual Report – Riversdale, 1960. Sien ook Hoofstuk Ses in hierdie verband.

³⁷ GJED: Protokoll der Synodaltagung der Kapprovinz 26-30 Juni 1938, p. 70.

³⁸ SOO 1092-1099: Korrespondensie Mosselbaai.

Teen 1958 is bereken dat 34 kerkgeboue van die BSG as gevolg van gedwonge verskuiwings op nuwe plekke operig moes word. 'n Jaar later het Superintendent Grosskopf verklaar dat bykans elke gemeente in die Kaapse Sinode gedeeltelik of geheel deur gedwonge verskuiwings geraak is.³⁹ Die harde praktiese werklikheid van apartheid het nou skielik 'n realiteit van die sendelinge van die BSG se daaglikse bestaan geword. Waar gemeentelede, wat op grond van die BSG gewoon het, geraak is, het die sendeling die lidmate laat verstaan dat die verskuiwings deur die regering op die BSG afgedwing is. Vir gemeentelede wat nie op die Genootskap se eiendom gewoon het nie, het die Genootskap aangebied om namens hulle by die regering in te tree. In hierdie verband het die sendelinge egter hulle potensiele invloed in regeringskringe heeltemal oorskakel.⁴⁰ Nêrens was die lae profiel van die blanke BSG-sendelinge in Suid-Afrika so opmerklik as juis in die proses rondom gedwonge verskuiwings nie.

In die lig van bogenoemde is dit duidelik dat die BSG, ten minste in die opsig van gedwonge verskuiwings, direk deur die regering se apartheidsbeleid geraak is. Tog het die plaaslike sendelinge van die Genootskap tot 1960 nooit die regeringsbeleid bevraagteken of gekritiseer nie. Dit kan verband hou met die feit dat gedwonge verskuiwings sedert 1913 met die aanvaarding van die *Naturellen Grond Wet* 'n gevestigde plaaslike praktyk was.⁴¹

Die BSG-gemeentes in die Wes-Kaap was tot 'n mate "gelukkig" in dié sin dat die *Groepsgebiede Wet* op 'n "simpatieke manier" tussen 1950 en 1960 deur die owerhede infaseer was.⁴² Op Ladismith moes alle bruinmense teen 1960 uit die blank-verklaarde gedeelte van die dorp wees, maar die bepalinge het nie die Genootskap se kerk en pastorie geraak nie. Pastor W.J. le Roux kon nog steeds berig van die steun van ander kerke en die blanke(Afrikaner) gemeenskap.⁴³ Op Laingsburg was dit ook 'n bron van kommer waar 50% van die bruin bevolking in die dorp woonagtig was en die kerkgeboue ook in die blank-verklaarde gebied geleë was. Die bruin gemeenskap is alreeds vir meer as 70 jaar bedien deur die Lutherse kerk en

³⁹ GJED: Afd. 4.1.63 Bd. 1, Ev. Lutherse Kirche Kap-Oranje Region 1956-1966. Openingsrede tydens die sinodesitting deur Superintendent S. Grosskopf, 19 Junie 1959.

⁴⁰ G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap: Die BSG en Rassevraagstuk in die Unie van Suid-Afrika." Ongepubliseerde D. Th. Proefskrif, elektroniese weergawe, bladsye ongenommer. Hierna G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek." (Sien voetnoot 736).

⁴¹ L. Platzky en C. Walker: *The Surplus People; Forced Removals in South Africa*, p. 70.

⁴² BMW Argief Berlyn 1/5107 (S00405-408): Riversdal: Annual Report Riversdale Congregation, 1929-1961. Sien ook die jaarverslae van 1960 in hierdie verband.

eerwaarde Abrahams het sy innige vertroue uitgespreek dat die BSG tot die hulp van die gemeente sou kom.⁴⁴ Op Touwsrivier het die bruin gemeenskap almal op spoorweggrond gebly en sou hulle ook moes skuif. Boonop het al hoe meer mense die werk by bruinmense op die spoorweë oorgeneem. Ten spyte van hierdie wette wat die bruin lidmate van die BSG ten diepste geraak het, is ook berig dat wit en bruin die 50-jarige feesviering van die Unie van Suid-Afrika op 31 Mei 1960 op Laingsburg saam gevier het.⁴⁵ Teen 1961 was eerwaarde Karl Roeder die enigste blanke sendeling werksaam op een van die oorspronklike sendingstasies van die BSG in die Wes-Kaap. Roeder het in 1947 by eerwaarde Scheffler in Mosselbaai oorgeneem en het ná 28 jaar in 1975 daar afgetree. Die verhouding tussen hom en sy bruin medeleraars was oor die jare meestal gespanne en gekenmerk deur kort dienstye van die bruin hulpleraars op Mosselbaai. Roeder het moontlik bly vasklou aan die paternalistiese gewoontes van die ouer geslag sendelinge. Met die ontplooiing van statutêre segregasie kon hierdie verhouding slegs verder versleg.⁴⁶ Tog het hy hom saam met sy gemeentelede, verset teen die onsensitiewe toepassing van die gedwonge verskuiwing van sy gemeentelede.

In verslae aan Berlyn ná 1950 blyk dit duidelik dat gekleurdes, wat binne die blank-verklaarde gebiede gewoon het, hulle eiendomme moes verlaat teen aansienlike finansiële en ook sentimentele verlies. Besighede in besit van gekleurdes moes elke jaar om 'n permit aansoek doen om te kon aanbly wat geredelik toegestaan is, mits 'n blanke persoon nie daarvoor aansoek gedoen het nie. In Ladismith is 'n uitsondering gemaak ten opsigte van kerkgeboue, asook die pastorie van die sendeling, maar gemeentelede is buite die dorp hervestig wat kerkbesoek prakties moeilik gemaak het. In Kaapstad en sy voorstede het die *Groepsgebiede Wet* aansienlike veranderinge in BSG-gemeentes teweeg gebring. By Eureka het die gemeente daardeur 'n stoot vorentoe gekry aangesien die gemeente binne 'n Kleurlingverklaarde gebied geval het. Tiervlei is gedeeltelik, en Bellville-Suid in sy geheel, tot 'n Kleurlinggebied verklaar. Vasco is tot blanke gebied verklaar wat die opbou van die gemeente daar gestrem het. Aan die ander kant is

⁴³ BMW 1/5090: Ladismith 1939-1963.

⁴⁴ BMW 1/5095: Laingsburg 1951-1962.

⁴⁵ BMW 1/5095: Laingsburg 1951-1962.

⁴⁶ E. Walbrugh: "Evangelies-Lutherse Kerk Mosselbaai; Beknopte kroniek van die Mosselbaai-gemeente Immanuel 1879-1979", pp. 8-9; 31 Augustus 1999. Sien ook HHED: S1092-S1099 Mosselbaai, asook GJED: 1128 Ephoralbericht über die Kaplandarbeit in 1948: Roeder in Mosselbaai.

krotgebiede soos Windermere stelselmatig ontruim en fatsoenlike huise vir swartmense gebou.⁴⁷ In baie gevalle het ander denominasies, soos die NG Sendingkerk, van die geleentheid gebruik gemaak om kerke en skole binne die nuwe gekleurde woongebiede te vestig. Hiermee het die NG Sendingkerk hulle instemming met regeringsbeleid getoon, al was dit soms teensinnig.

Die NG Sendingkerk se Ring van Wynberg het reeds in 1948 en 1949 afkeurende uitsprake oor apartheid gedoen en die Christelikheid van die toepassing daarvan ernstig bevraagteken. In reaksie daarop het die Moderatuur van die NG Sendingkerk die regering versoek om standpunt in hierdie verband in te neem. Alhoewel die Eerste Minister, D.F. Malan, wat voor sy toetrede tot die politiek self 'n NG predikant was, 'n simpatieke standpunt hieroor ingeneem het, is sy houding verwoord deur die destydse amptelike mondstuk van die Nasionale Party, *Die Burger*. Bevraagtekening van die skriftuurlike regverdiging van apartheid was, volgens hierdie dagblad, die opportunistiese van "agitators."⁴⁸

Dit is verstaanbaar dat daar as gevolg van ideologiese verskille tussen die Afrikaanse Gereformeerde en die Engelse Genootskappe verwydering sou ontstaan. Die Lutherse kerke het egter, as gevolg van hul lae profiel, nie werklik 'n impak in hierdie verband gehad nie. Tussen die Afrikaanse Gereformeerde kerke en hulle Engelse kollegas het met die verloop van tyd 'n onoorbrugbare kloof ontstaan wat 'n byna permanente instelling sou word. Teen 1940 het die Gereformeerde Afrikaanse kerke hulle alreeds aan die Christenraad van Suid-Afrika onttrek as gevolg van hulle verskille met die Engelse kerke oor die beleid van apartheid. De Gruchy voer in hierdie verband aan dat dit juis die Afrikaanse kerke was wat die breë teologiese raamwerk vir die beleid van apartheid daar gestel het.⁴⁹

Die BSG het hom in ekumeniese verband in 'n netelige posisie bevind aangesien die Genootskap sedert die stigting van die Christenraad in 1936 deel van die groter ekumeniese gemeenskap was. Eerwaarde Gerhard Pakendorf van die BSG het gedurende die vyftigerjare op die Uitvoerende Komitee van die Raad gedien en het dus formeel 'n verbintenis met die Christenraad gehad en aktief aan die bedrywighede deelgeneem. Hierdie deelname was egter nie 'n aanduiding dat die

⁴⁷ GJED: Sinodale sitting: Kaapse Sinode van die L.B.S.K. in SA, 19 Junie-1 Julie 1959, p. 137.

⁴⁸ Sien in hierdie verband C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording*, pp. 234-239.

⁴⁹ J. de Gruchy: *The Church Struggle in South Africa*, p. 38.

BSG die standpunte van die Raad ten opsigte van apartheid gedeel het nie. In teenstelling met die Direkteur en die Komitee in Berlyn, het die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika positief standpunt ingeneem ten opsigte van die breë beginsels van die beleid van apartheid. Pakendorf het met die besoek van direkteur Brennecke aan Suid-Afrika in 1951, en weer in 1954, daarop gewys dat die Christenraad nie verteenwoordigend was van die sienswyse van die BSG-sendelinge nie en dat die lidmaatskap van die Genootskap beeindig behoort te word. Jooste wys egter daarop dat nóg Pakendorf, nóg sy kollega Jäckel, ooit hulle gevoel in hierdie verband op vergaderings van die Christenraad geopper het.⁵⁰

6.5 Die Komitee in die Duitse Demokratiese Republiek en die plaaslike sendelinge in die era van apartheid

Teen 1949 was dit duidelik dat daar 'n breuk tussen die Komitee in Berlyn en die sendelinge in Suid-Afrika aan die ontwikkel was. Die BSG se hoofkantoor het, ná die verdeling van Berlyn in vier sektore, in die Sowjet-Russiese gebied geval. Hierdie faktor het verder bygedra tot 'n nog skerper veroordeling van die apartheidsideologie wat as rassisme beskou is. Die sosialisme wat ná 1949 in die Duitse Demokratiese Republiek (DDR) bestaan het, het grootliks daarin geslaag om etniese verskille te onderdruk en op te gaan in 'n klaslose samelewing. Die Komitee in Oos-Berlyn het ernstige bedenkinge gehad ten opsigte van die ontwikkeling van die apartheidsbeleid in Suid-Afrika weens hulle ervaring van rassisme teenoor die Jode in die Derde Ryk. Hulle het veral die sendelinge kwalik geneem oor hulle gebrek aan teenstand teen die *Wet op die Verbod van Gemengde Huwelike* (1949) en wou graag toesien dat die Genootskap in Suid-Afrika, in samewerking met die Christian Council of South Africa (CCSA), hierdie diskriminerende wet moes teenstaan.⁵¹ In stede daarvan het die sendelinge die optrede van die CCSA veroordeel en dit gesien as blatante inmenging in die plaaslike landsbeleid. Wat meer is, die Komitee is deur die BSG-sendelinge versoek om 'n meer gematigde standpunt ten opsigte van die beleid van apartheid in te neem.⁵²

⁵⁰ G.J. Jooste: "Ras, Volk en Politiek," (Elektroniese weergawe, geen bladsynommer).

⁵¹ Hierdie betrokke wet het uiterlik groot ooreenkomste getoon met die berugte *Nürenberger Gesetze* wat huwelike tussen Duitsers en Jode verbied het. Kyk die artikel van H.F. Heese: "Die Wet op die Verbod van Gemengde Huwelike en die *Nürenberger Gesetze* van 1935," *Kronos*, 15, 1989, pp. 58-97.

⁵² GJED: Afd. 4/1/4, band 19, Protokol van Sendingkonferensie, 14-15 Oktober, 1949. Sien ook GJED: 0104 en 1818, p. 69.

Dit is dus nie vreemd dat die Berlynse sendelinge, met die oornam van politieke mag deur die Afrikaners, ook aktiewe ondersteuners van die beleid van rassesekeiding geword het nie. In Duitsland het politieke verwickelinge die einde van 'n era vir die BSG ingelui. Met die totstandkoming van die Duitse Demokratiese Republiek (DDR) onder Russiese kommunistiese beheer in 1949, het dit vir die BSG onmoontlik geword om sendelinge aan hulle eie seminarie op te lei, aangesien burgers van die DDR verbied is om die land te verlaat. Die tydperk waarin Berlynse sendelinge by wyse van spreke aan die voete van direkteure en inspekteurs opgelei is, was vir goed verby. Voortaan sou sendelinge uit Wes-Duitsland gewerf moes word. Dit het nie net die BSG se hoofkantoor in Oos-Berlyn geïsoleer nie, maar ook die sendelinge in Suid-Afrika. Streng bewegingsbeperkings is op kerkamptenare in die DDR ná 1949 geplaas. Ná afloop van die mislukte anti-kommunistiese opstand in 1953, is 'n studentepredikant van Halle, Johannes Hamel, en die algemene sekretaris van die Lutherse studentevereniging in die DDR, Johannes Althausen, aangehou en ná 'n "skynverhoor" tot tronkstraf gevonniss. Godsdiensoonderrig is ook in die skole verbied.⁵³ Daarna was daar egter tog 'n mate van groter verdraagsaamheid by die Oos-Duitse owerheid teenoor die kerk, maar die regering het steeds 'n verbod op die uitstuur van geld na die buiteland gehandhaaf. Reispermitte is slegs vir ekumeniese sake aan die Direkteur van die BSG toegestaan, maar geen sendinginspekteur is toegelaat om die land te verlaat nie.⁵⁴ 'n Gevolg hiervan was dat talle van die ouer Berlynse sendelinge in Suid-Afrika by die Afrikaners 'n politieke en geestelike tuiste gevind het. Aansluitend hierby het hulle ook die Afrikaner se wantroue en vyandigheid teenoor Engels-georiënteerde instellings gedeel en het hulle hul nie altyd deur hul Christelike oortuigings laat lei nie.

'n Uitvloeisel hiervan was dat die Lutherse Kerk, en spesifiek die BSG in Suid-Afrika, 'n baie lae profiel met betrekking tot kritiek teen die beleid van rassesegregasie gehandhaaf het. In die komplekse rasse-situasie in Suid-Afrika het hulle dieselfde rassebeskouings as die Afrikaners gehad en het hulle eerder hulle steun aan rassesekeiding toegesê. In 1924 het eerwaarde Gustav Eiselen byvoorbeeld verklaar dat 'n beleid van integrasie vir beide rassegroepe nadelig sou wees.⁵⁵ Eiselen se seun, Werner, is in 1949 as Sekretaris van Naturellesake aangestel en sou 'n

⁵³ Dokumentation Projekt "17. Juni 1953", http://www.17juni53.de/home/gedenk/Schroeder_Richard.pdf (Toegang op 26 September 2005).

⁵⁴ H. Lehmann: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission*, pp. 173-174.

⁵⁵ W.W.M. Eiselen: *Duitse Sendingwerk in Suid-Afrika en die Bantoevolkseie*, p. 4.

groot aandeel hê aan die ontwerp en vaslegging van die apartheidsbeleid wat die inheemse, swart groepe van die land betref. Alhoewel talle BSG-sendelinge en hulle nakomelinge op verskeie gebiede bekendheid verwerf het, was dit in die meeste gevalle buite hulle missiologiese verwysingsraamwerk. Hiervan is bogenoemde Eiselen-familie 'n voorbeeld asook die geoloog, Hans Merensky, wie se vader, Alexander, die stigter van die sendingstasie, Botshabelo, was. Volgens G.A.C. Kuschke, eertydse Sekretaris van Volkswelsyn en seun van eerw. H. Kuschke, was die siening van Eiselen omtrent apartheid en die toepassing daarvan, die uitdrukking van gedagtes wat oor jare heen op sinodesittings van die BSG bespreek was.⁵⁶ Hierdie aanspraak van Kuschke was sonder substansie omdat die sendelinge dit juis vermy het om in te meng in die politieke aangeleenthede in die land of om dit selfs te bespreek. Lehmann het egter as apologet vir die BSG-sendelinge se positiewe ondersteuning vir die beleid van apartheid opgetree. Hy voer aan dat Eiselen se aandeel in die vaslegging van apartheid goed bedoel was, maar dat dit deur wetgewing van die Nasionale Party-regering skeef getrek was.⁵⁷

Soos reeds vermeld, het die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika 'n lae profiel in hierdie verband gehandhaaf, en alhoewel Florin in 'n uitgebreide studie hierdie tendens toegeskryf het aan die Lutherane se vertolking van Luther se Twee-Ryke-leer,⁵⁸ is dit 'n simplistiese benadering. Met die implementering van statutêre apartheid aan die begin van die 1950's, was die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika so onlosmaaklik vervleg met die regering van die dag dat dit te betwyfel is of daar enige ruimte bestaan het vir kritiek in hierdie verband.⁵⁹ Volgens De Vries het die Duitse sendelinge so verstrengel geraak (in Afrikanerpolitiek) dat hulle hul sosio-politieke verantwoordelikheid teenoor hulle gemeentes verwaarloos het. Trouens, volgens hom het dit gegrens aan 'n "theological crime".⁶⁰ So onbeduidend was die verskillende Lutherse kerke se profiel ten opsigte van die veroordeling van apartheid teen die sestigerjare, dat die Anglikaanse biskop van Kaapstad, eerwaarde S. Taylor, onder die indruk verkeer het dat daar slegs een Lutherse kerk in Suid-Afrika was.⁶¹

⁵⁶ Sien in hierdie verband D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Senginggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962." *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*. Vyftigste Jaargang, Deel 2, pp. 143-153.

⁵⁷ H. Lehmann: *Hundertfünzig Jahre Berliner Mission*, p. 170.

⁵⁸ H. Florin: *Lutherans in South Africa*, p. 74.

⁵⁹ Sien Hoofstuk 5 in hierdie verband.

⁶⁰ J.L. de Vries: *Mission and Colonialism in Namibia*, p. 67.

Met die bewindsaanvaarding van die Nasionale Party in 1948 was daar talle Berlynse sendelinge wat begrip, indien nie simpatie nie, vir die Afrikaner se rassebeskouings gehad het. Van die belangrikste argitekte van die apartheidsbeleid was produkte van nagraadse studie aan Duitse universiteite voor die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog. Enkele van hierdie Afrikanerleiers was P.J. Meyer, N. Diederichs en H.F. Verwoerd.⁶² Aan die ander kant moet daarop gewys word dat die “aartsargitek van apartheid”, dr. Verwoerd, ook in die VSA studeer het en dat van die latere wetgewing oor gemengde huwelike en buite-egtelike verkeer oor rassegrense heen uit-en-uit op bestaande Amerikaanse wetgewing berus het,⁶³ al was daar ook ooreenkomste met die Duitse anti-Joodse wetgewing van 1935. Vir die Berlynse sendelinge was die Afrikaner en die Afrikaanse kerke ‘n waarborg dat hulle Duitse karakter behoue sou bly, terwyl die Engels-liberale kerke se denke en benadering ten opsigte van die rassekwessie in Suid-Afrika vir hulle onaanvaarbaar was.

Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika was deeglik daarvan bewus dat hulle op die drempel van ‘n nuwe tydvak gestaan het. Hulle was by die kruispad van hulle geestelike en morele verantwoordelikhede teenoor hulle gemeentelede aan die een kant en aan die ander kant hulle noue assosiasie met Afrikaner-nasionalisme en rassesegregasie. Die bewindsoorname deur die Nasionale Party op 26 Mei 1948 het egter alle onsekerheid oor hulle toekomstige koers uit die weg geruim. Hulle diepgewortelde geloof in “Volkstum” en rasseverbondenheid sou hulle in al sy praktiese konsekwensies binne die raamwerk van apartheid kon uitleef. Vir hulle was die nuwe era wat in die Suid-Afrikaanse politiek ingelui is, ook die einde van Britse liberalisme in die land. Vir Leue, die superintendent in Suid-Transvaal, sou die Afrikaner baie jare lank die politiek in die land beheer en was Afrikaner-nasionalisme nie gelyk aan Nasionaal-Sosialisme nie. Vir hom was dit verblydend dat ‘n Christen soos Werner Eiselen, (die seun van eerwaarde G. Eiselen) nie net ten gunste van die apartheidsbeleid was nie, maar ook een van die denkers en ontwerpers van

⁶¹ H. Florin: *Lutherans in South Africa*, p. 70.

⁶² Sien W. de Klerk: *The Puritans in Africa. A Story of Afrikanerdom*, p. 214. Anders as wat algemeen aanvaar word, is Verwoerd se rassiesiening nie soseer deur die Nasionaal-Sosialisme in Duitsland bepaal nie, maar eerder deur die sosiologiese opset in die suidelike state van die VSA. Daarenteen was Meyer en Diederichs openlike bewonderaars en aanhangers van Nasionaal-Sosialisme in Duitsland vóór die Tweede Wêreldoorlog. Sien Hoofstuk 5 in hierdie verband.

⁶³ Sien in hierdie verband ook die artikels van H.F. Heese: “Ras en Etnisiteit: Perspektiewe van 1938 en 1988,” *Kronos*, vol. 16, 1989, asook “Die Wet op die Verbod op Gemengde Huwelike van 1949 en die Nürenberger Gesetze van 1935” in *Kronos*, vol. 15, 1989.

die nuwe ideologie was.⁶⁴ (Die geval van Werner Eiselen word deur historici, onder andere Karla Poewe, voorgelê as tipend van die noue bande tussen die BSG en die apartheidstelsel).

Die letterlike en figuurlike verwydering wat daar tussen die Komitee in Duitsland en die sendelinge in Suid-Afrika as gevolg van hulle verskillende beskouings oor apartheid ontstaan het, het ook wyer konsekwensies gehad. Knak het reeds na die sendingkonferensie van Whitby in 1947 tot die besef gekom dat die sendingfilosofie van die BSG wat op “Volkstum” en rasseverskeidenheid gebaseer was nie die toets van die tyd sou weerstaan nie.⁶⁵ Die Nederlandse sendingkundige, J.C. Hoekendijk, het tydens hierdie konferensie daarop gewys dat die Duitse begrip van bogenoemde ‘n uitgediende begrip was wat op negentiende eeuse romantiek berus het. Volgens hom het dit nie mense wat bearbei word se materiële behoeftes in ag geneem nie en was sodanige missiologiese uitgangspunte selfs onbybels.⁶⁶

Knak, wat aan die einde van sy loopbaan gekom het, het besef dat die BSG ná die rassistiese ervarings van die Derde Ryk nie meer aan die begrip van ‘n volkskerk kon vasklou nie. Tesame met die begrippe “volk” en “nasionalisme” was daar nie meer ruimte binne die sendingtaak vir sodanige denke nie.⁶⁷ In sy afskeidsboodskap na sy aftrede in Junie 1949 het Knak dit as taak aan sy opvolger, Gerhard Brennecke, opgedra om uit die puinhoop van ‘n Europese wêreldbeskouing ‘n nuwe beleidsrigting te help skep wat as brug oor die kloof van rassehaat moes dien. Die Suid-Afrikaanse rassevraagstuk was, volgens Knak, een van die grootste probleme van die toekoms.⁶⁸

6.6 Brennecke as Direkteur van die Berlynse Sendinggenootskap

Brennecke se aanstelling het die kloof wat daar tussen die sendelinge in Suid-Afrika en die Komitee in Berlyn ontstaan het, duidelik blootgelê. Hy was daarvan oortuig dat daar ‘n noue band tussen kerk en sending moes wees. As predikant van die Duitse Lutherse Kerk, wat in beide die DDR en die Bondsrepubliek ‘n uitgesproke teenstander van die beleid van apartheid was, het

⁶⁴ D.W. van der Merwe: “Die Berlynse Sendinggemeenskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962,” p. 126.

⁶⁵ GJED: 1512, p. 70.

⁶⁶ J.C. Hoekendijk: *Kerk en Volk in de Duitse Zendingwetenskap*, p. 278.

⁶⁷ S. Knak: *Geschiede der Berliner Mission, 1924-1950*, p. 390.

⁶⁸ *Der Ruf: Blätter der Berliner Mission*, Desember 1949, p. 2.

hy hom hieroor sterk uitgelaat.⁶⁹ In Suid-Afrika het die sendelinge, by monde van Leue, die Komitee gemaan om met groot omsigtigheid te werk te gaan in hulle benadering ten opsigte van die binnelandse beleid in die land. Volgens hom kon sulke uitsprake die werksaamhede van die Genootskap in die land benadeel. Die sendelinge hier te lande het selfs voorgestel dat die bestuur van die BSG permanent na Suid-Afrika verskuif moes word. In die praktyk het dit daarop neergekom dat Leue voorgestel het dat die blanke sendelinge van die BSG 'n eie, onafhanklike Suid-Afrikaanse sendinggenootskap in die lewe moes roep. Vir die Komitee was dit onaanvaarbaar aangesien dit nie voorsiening gemaak het vir die deelname van swart en bruin predikante aan sodanige bedeling nie.⁷⁰

Die aanstelling van Brennecke as Direkteur van die BSG het dus vir die sendelinge in Suid-Afrika 'n nuwe era in die rasseproblematiek ingelui. Vir die eerste keer het hulle te doen gekry met direkte opposisie uit Oos-Berlyn. Brennecke het hom ten doel gestel om vanuit 'n nuwe teologiese benadering, asook 'n sosiale betrokkenheid, die situasie te beoordeel aangesien die oorgrote meerderheid van sendelinge van die BSG in Suid-Afrika werksaam was. Die rassistiese nasionalisme wat in Duitsland tot die Joodse volksmoord gelei het, het sy siening in hierdie verband sterk beïnvloed. Vir Brennecke was daar 'n duidelike verband tussen Hitler se rassebeleid en apartheid en hy laat hom dan ook in hierdie verband duidelik uit in 'n artikel wat in die teologiese tydskrif *Zeichen der Zeit* in 1949 verskyn het.⁷¹

Vir hierdie artikel het Brennecke hom tot 'n groot mate verlaat op 'n referaat wat die Superintendent van die Kaapse Sinode, Karl Kohl, in 1949 op 'n konferensie in Ermelo gelewer het. Kohl het sedert 1930 onder die bruin gemeentes in Kaapstad gewerk waar hy vanaf 1933 as Superintendent gedien het. As verteenwoordiger van die sendelinge van die Kaapse Sinode het Kohl sterk kritiek gelewer op die bedeling wat die Kleurlinge met Uniewording ontvang het en het hy daarop gewys dat die gevaar ook bestaan het dat hulle hul stemreg kon verloor. Hy het dan ook in hierdie verband 'n beroep op die sendelinge van die Kaapse gemeentes gedoen om

⁶⁹ GJED: 1131, 1139.

⁷⁰ GJED: Afd. 4/1/14, band 4 (a), Allgemein Südafrika, 1939-1946.

⁷¹ GJED: Afd. 1.1.8 Bd. 7, Rundschreiben an alle Superintendeten und Missionare 1937-1955, Brief van S Knak aan alle sendelinge en Superintendente, 12/3/1949. Brennecke het in opdrag van die Kerk hierdie tydskrif, waarvan hy die redakteur was, in 1947 in die oostelike sone van Berlyn begin uitgegee. Sien in hierdie verband Jooste: "Ras, Volk en Politiek," voetnote 641-643, (geen bladsynommers).

duidelik aan hulle lidmate oor te dra dat hulle hul “apartheidsvrese” verstaan.⁷² Kohl het ook seker gemaak dat besluite van die Nederduits Gereformeerde Kerk se sinode in verband met die beleid van apartheid aan Brennecke deurgegee word, vergesel van sy persoonlike kommentaar.⁷³

Brennecke se artikel wat in *Zeichen der Zeit* verskyn het, het groot beroeringe onder die sendelinge in Suid-Afrika veroorsaak. In ‘n brief wat in dieselfde tydskrif in 1950 verskyn het, is hy skerp deur Gerhard Zöllner aangespreek⁷⁴ wat in 1949 as sendeling in Suid-Afrika begin werk het. Zöllner het daarop gewys dat die werk van die BSG in Suid-Afrika deur Brennecke se houding in gevaar gestel kon word. Ook ander sendelinge het in hierdie verband aan Brennecke geskryf en hom gekritiseer omdat hy nog nie ‘n besoek aan die land gebring het nie en dat hy hom deur berigte in die “Engelse pers” laat lei het. Leue, in sy hoedanigheid as superintendent van die Suid-Transvaalse Sinode, het Brennecke versoek om met groot omsigtigheid die beleid van apartheid te benader omdat die Afrikaners oorgevoelig vir kritiek op hulle binnelandse beleid was.⁷⁵ Alhoewel Brennecke na aanleiding daarvan besluit het om die aangeleentheid rondom apartheid met groter omsigtigheid te hanteer, was hy oortuig dat die DDR se teenstand teen godsdiens en die Suid-Afrikaanse apartheidsbeleid ewe nadelig vir sendingwerk kon wees.⁷⁶

Vir Brennecke moes die reaksie van die sendelinge in Suid-Afrika op sy standpunte tot onrustigheid gestem het. Brennecke was jonger as enige sendeling of superintendent in Suid-Afrika. Daarby was hy onbekend en het die meeste sendelinge hom nog nooit ontmoet nie. Aan die vooraand van sy besoek aan Suid-Afrika in 1950, moes dit hom en die Komitee onteenseglik ontstel het dat hy nie die aansien van byvoorbeeld direkteur Knak geniet het nie. Daarby moes hy deeglik bewus gewees het van die feit dat daar ‘n sterk neiging tot afstigting van die Berlynse Sendinggenootskap by die Suid-Afrikaanse sendelinge bestaan het. Brennecke en die sendelinge

⁷² GJED: Afd. 4.1.1 Bd. 17, Synode Kapkolonie 1948, Unsere Stellung zur Apartheid; K. Kohl.

⁷³ GJED: Afd. 4.1.1 Bd. 17, Synode Kapkolonie 1948-Brief van Kohl aan direkteur Brennecke, 19/11/1949.

⁷⁴ Zöllner kan geensins as ‘n “regse” persoon beskryf word nie. In 1937 het hy ondanks die verbod op fondsinsamelings vir sendingwerk in Nazi-Duitsland geld vir sendingwerk ingesamel. Hy is in die tronk gesit en moes ‘n boete van 400 *Reichsmark* betaal. Gedurende die oorlog was hy veldkapelaan in Finland, Noord-Afrika en Italië. Hy het in 1947 as sendinginspekteur by die BSG aangesluit. Kyk L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse Sendelinge*, pp. 488-489 en ook GJED: Brief van Zöllner aan Althausen, 2/3/1961, p. 56.

⁷⁵ GJED: Afd. 4/1/14, band 6, Allgemeines Südafrika, 1949-1950, Leue-Brennecke, 4/10/1949 en Leue Brennecke 13/12/1949.

⁷⁶ GJED: Afd. 4/1/14, Band 6, Allgemeines Südafrika, 1949-1950, Brennecke-Leue, 21/11/1949.

het dus ooreengekom dat hy nie enige verdere uitsprake oor apartheid sou doen alvorens hy nie die land besoek het nie.⁷⁷

Brennecke se besoek aan Suider-Afrika, vanaf Maart 1950 tot Junie 1951, sou plaasvind binne die historiese tradisie van direkteursbesoeke aan die land sedert die begin van werksaamhede in die vroeë 19de eeu. Tussen 1834 en 1961 het tien sulke besoeke plaasgevind.⁷⁸ Daar is algemeen verwag dat sy besoek aan die land 'n stormagtige een sou wees. Tog was daar geen ernstige spanning of konflikte nie, waarskynlik omdat Brennecke deurentyd 'n lae profiel gehandhaaf het. By verskeie geleenthede moes hy ervaar dat sendelinge sterk standpunt ingeneem het ten gunste van die idee van apartheid of aspekte daarvan. Alhoewel dit vir hom 'n bron van teleurstelling moes wees dat hy en die sendelinge tot so 'n groot mate verskil het, het hy voortdurend gepoog om die probleem op 'n verantwoordelike wyse te benader. Hy het die sendelinge aangemoedig om die debat na 'n ekumeniese forum soos die Christenraad te neem, maar as gevolg van die negatiewe houding van die Berlynse sendelinge, asook die afwesigheid van die Afrikaanse kerke, was dit vir hom duidelik dat dit nie die aangewese forum was nie.

Met die afsluiting van Brennecke se besoek aan Suid-Afrika in April 1951 is daar, soos die tradisie dit in die geval van 'n direkteursbesoek vereis het, 'n afsluitingskonferensie gehou. Hierdie konferensie het die vorm van 'n meningswisselende byeenkoms aangeneem en hoewel daar ooreengekom is dat geen definitiewe besluite geneem sou word nie, het Brennecke toegegee dat daar oorweging aan die sendelinge se mening gegee sou word. Die sendelinge is in elf groepe, wat elk 'n kontensieuse onderwerp moes bespreek, verdeel. Een van hierdie groepe moes spesifiek die dinamika van apartheid in die sosio-politieke opset in Suid-Afrika bespreek en verslag doen. Hierdie groep het slegs uit blanke sendelinge bestaan. Daar was by hierdie groep geen twyfel dat die beleid van apartheid, soos uiteengesit in die beleidsdokumente van die Nasionale Party, die enigste werkbare oplossing vir die komplekse rasseprobleem van die land was nie. Hoewel daar praktiese probleme in hierdie verband was, het die meeste sendelinge geen probleem met die teoretiese regverdiging daarvan gesien nie. Hulle het egter die siening van die Afrikaanse kerke, dat apartheid op Bybelse gronde geregverdig kon word, verwerp en so ook die Engelse kerke se siening van ekumeniese samewerking om apartheid te beveg. Daarin is hulle

⁷⁷ GJED: Afd. 2/2/18c, Band 3, Brief van Brennecke aan Kohl, 31/10/1949.

ondersteun deur die Afrikanerteoloog, prof. B.B. Keet, wat die konferensie op uitnodiging bygewoon het. Selfs Kohl, in sy hoedanigheid as superintendent van die Kaapse Sinode, het met die teoretiese onderbou van apartheid geen probleem gehad nie - hoewel hy sterk besware teen die praktiese uitvoerbaarheid gehad het.⁷⁹

Soos in die geval van vorige besoeke, was dit te wagte dat 'n direkteur, na sy besoek aan Suid-Afrika, sy bevindinge sou boekstaaf. Dit sou in die geval van Brennecke geen uitsondering wees nie. In sy *Brüder im Schatten* behandel hy nie net die sendinggeskiedenis van die land nie, maar wys hy ook daarop dat die sosio-politieke probleem in Suid-Afrika nie net alleen met ras te doen gehad het nie, maar ook met die verskille tussen 'n besitters- en 'n arbeidersklas. Alhoewel hy hom nie sterk veroordelend uitgelaat het oor die apartheidsbeleid in die breë nie, was hy tog skepties oor die haalbaarheid van die beleid omdat daar nie genoeg grond vir die gekleurde groepe beskikbaar gestel sou word nie. Daar was by hom ook geen twyfel dat die beleid nie op Bybelse leerstellings geregverdig kon word nie.⁸⁰ Veral ten opsigte van die gekleurde gemeentes van die Kaapse Sinode, het Brennecke hom sterk uitgespreek teen die beperkte moontlikhede wat daar vir hierdie bevolkingsgroepe bestaan het om toegang tot professionele beroepe te kry. Daarby het hy ook die algemene opvatting dat bruinmense oor inherente swakhede sou beskik het wat hulle meer weerloos teen sosiale euwels gemaak het, ernstig bevraagteken.⁸¹

In sy ontleding van die ekumeniese benadering ten opsigte van apartheid, het Brennecke tot 'n mate misgetas aangesien hy slegs van twee dokumente gebruik gemaak het. Die ondersteuning van die NG Kerk vir die apartheidsbeleid is deur hom ontleed na aanleiding van die besluite wat hierdie kerk op die kongres van sy Federale Sendingraad in 1950 in Bloemfontein geneem het. Die kritiese houding van die Engelse kerke is beoordeel na aanleiding van die Christenraad se konferensie in Rosettenville in 1949.⁸² Jooste wys in hierdie verband daarop dat Brennecke die aanname gemaak het dat die Lutherse kerke hulle vereenselwig het met die Rosettenville besluite uit hoofde van die feit dat hulle lede van die Christenraad was. Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika was egter byna sonder uitsondering tot 'n mindere of meerdere mate ten gunste van die

⁷⁸ G. Brennecke: *Brüder im Schatten*, p. 342.

⁷⁹ Sien in hierdie verband G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek in die BSG," pp. 136-147.

⁸⁰ G. Brennecke: *Brüder im Schatten*, p. 326.

⁸¹ G. Brennecke: *Brüder im Schatten*, p. 22.

⁸² G. Brennecke: *Brüder im Schatten*, pp. 313, 319.

beleid van rassesekeiding soos geïllustreer tydens die afsluitingskonferensie van Brennecke se inspeksiereis.⁸³ Hy voer ook aan dat die gekleurdes vir alle praktiese doeleindes hulle stemreg in 1910 ontnem is. Hier het hy miskien uit die oog verloor dat, hoewel swart en bruin mense nie deel gehad het aan die besluitnemingsproses rondom Uniewording nie, talle gekleurdes saam met swartes, ten minste in die Kaapprovinsie oor stemreg beskik het. Swartes sou eers in 1936, en gekleurdes in 1956, op 'n aparte kieserslys geplaas word.

Ná die besoek van Brennecke was daar gedurende die vroeë vyftigerjare 'n opvallende stilte ten opsigte van sosio-politieke sake in Lutherse sendingkringe. Die standpunt van Brennecke teen die toepassing van die beleid van apartheid het tydens sy besoek egter duidelik na vore gekom; so ook die passiewe steun wat die plaaslike BSG-sendinge aan die omstrede beleid verleen het. Teen die einde van die vyftigerjare sou die kloof wat tussen Brennecke en die sendinge oor hierdie aangeleentheid ontstaan het, egter al hoe duideliker na vore kom. Dit het ook duidelik geword dat in die Kaapse gemeentes die bruin leraars en gemeentelede verskillende standpunte ten opsigte van die ontplooiende rassebeleid as die blanke sendinge gehuldig het. Dit het duidelik geblyk toe die regering in 1957 die *Bantoewysigingswet* by die Parlement ingedien het. Volgens Artikel 29c van die wer kon die betrokke minister swartmense verbied om kerkdienste in blanke gebiede by te woon.⁸⁴ Die Christenraad, waarvan die BSG as lid van die Lutherse Kerke geaffilieer was, het hom ten volle vereenselwig met die beswaar wat deur die Engelse kerke tot die regering gerig was.⁸⁵

Slegs die Kaapse Sinode van die BSG sou openlik daarop reageer. Hoewel superintendent Pakendorf laat blyk het dat hy as uitvoerende lid van die Christenraad die standpunte van die raad onderskryf het, het die Kaapse Sinode 'n ander standpunt ingeneem. Hoewel pastoor Hendricks op die "Missionarskonferensie," wat van 7 tot 11 Julie in Kaapstad gehou is, ernstige besware teen die wetgewing gehad het, het superintendent Grosskopf begrip vir die probleme van die regering gehad. Hy het wel die nodigheid van sodanige wetgewing betreur, maar daarop gewys dat dit nie die werksaamhede van die Genootskap sou raak nie. Volgens hom kon besware teen die wetgewing net verhoudinge met die regering benadeel. Hy het daarby ook verwys na die tradisie

⁸³ Kyk G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek," Hoofstuk Vyf.

⁸⁴ R.T.J. Lombard: "Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek," p. 38.

⁸⁵ C. Villa-Vicentio: *Trapped in Apartheid*, p. 106.

om goeie verhoudinge met die regering te handhaaf en dat 'n openbare standpunt teen die voorgenome wetgewing, slegs die aansien en inspraak van die BSG by die regering sou benadeel.⁸⁶

Brennecke en die Komitee in Berlyn het die Christenraad se standpunt teen die wetgewing sterk ondersteun en het die Kaapse Sinode daarvan beskuldig dat hulle eerder polities-pragmaties as teologies in die beoordeling van die wetgewing was. Brennecke was ook ontevrede in dié verband omdat hy nie deur die sendelinge met die politieke ontwikkelinge in Suid-Afrika op hoogte gehou is nie.⁸⁷ Dit was nou duidelik dat die meeste van die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika hulle stilswyend vereenselwig het met die neergelegde apartheidsbeleid van die regering en dat daar 'n onoorbrugbare kloof tussen die sendelinge en die Komitee in Duitsland ontwikkel het.⁸⁸

Samevattend kan dus met reg die vraag gevra word wat die grondliggende oorsake van die BSG se lae profiel in bogenoemde verband was. Die oorgrote meerderheid van die ouer sendelinge het met die verloop van tyd Suid-Afrika hulle nuwe tuiste gemaak. Hulle sou dus later die karakter van 'n groot familie aanneem; 'n familie wat gaandeweg "gevestigde belange" in Suid-Afrika opgebou het. Hierdie eenheid sou geïllustreer word met die stigting van die *Bund von Nachkommen Berliner Missionare*. Afgesien van die status wat hulle op die sendingstasies geniet het, het sommige hulle met die verloop van tyd uitgeleef in boerdery-aktiwiteite wat uit die aard van die saak byvoordele ingehou het. Die sendeling op tradisionele sendingstasies het nou ook "landheer" geword "sodat hy in die middel van die stasie kon sit en sy rookkamer en groentetuin kon bewonder."⁸⁹ Florin voer in sy studie aan dat die Berlynse sendelinge "behaved as though the world did not challenge God's authority."⁹⁰ Daar moet egter in gedagte gehou word dat, as gevolg van hulle paternalistiese uitkyk, die Berlynse sendelinge hulle nooit werklik met hulle sendingdoel, in hierdie geval die Wes-Kaapse bruinmense, geïdentifiseer het nie. Hulle aversie ten opsigte van Britse imperialisme, wat die Duitse sendingsaak tydens twee wêreldoorloë

⁸⁶ GJED: Afd. 4.1.1, Bd. 18, Synodalsitzung der Kapsynode, 7-10 Julie 1957.

⁸⁷ GJED: Afd. 4.1.1, Bd. 18, Brief van Brennecke aan die Missionarskonferenz, 6/11/57.

⁸⁸ GJED: Vertrauensrat, Direktor Brennecke, p. 137.

⁸⁹ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal," pp. 149-150.

⁹⁰ H. Florin: *Lutherans in South Africa*, p. 74.

onberekenbare skade aangedoen het, het hulle natuurlike bondgenote van die Afrikaner gemaak. Volgens Florin geld dit ook vir die sendelinge van die Hermannsburgse Sendinggenootskap en hulle afstammelingte ondanks die feit dat die Hermannsburgse sendelinge alles in hulle vermoë gedoen het om hulle Duitse karakter te behou.⁹¹

Die rol wat dr. Werner Eiselen, seun van 'n Berlynse sendeling, in die stellingname van die Berlynse sendelinge rondom die apartheidvraagstuk gespeel het, kan moeilik oorskat word. As Sekretaris van Bantoe Aangeleenthede het hy 'n groot rol in die vestiging van statutêre apartheid gespeel. Baie Berlynse sendelinge het, as gevolg van hulle persoonlike verbintenis met hom en sy familie, hom as rolmodel in hulle eie beoordeling van die apartheidsbeleid gesien. In die lig van die ontwrigting wat die *Groepsgebiede Wet* veroorsaak het, het die Dagbestuur van die BSG in 1960 'n afspraak met Eiselen aangevra om duidelikheid te kry oor die regering se planne met hervestiging. Die sendelinge het die invloed van Eiselen egter heeltemal oorskat. Buitendien was hy naby sy aftrede uit die staatsdiens.⁹²

Die jaar 1960 sou in vele opsigte 'n krisisjaar in die Suid-Afrikaanse politiek opset inlui – asook vir die BSG in Suid-Afrika. Ná die tragiese menseslagting by Sharpeville het swart weerstand teen apartheid oorgegaan in gewapende verset met eweneens verskerpte optrede deur die Suid-Afrikaanse regering. Vir die BSG in Suid-Afrika sou dit ook in vele opsigte 'n nuwe tydperk inlui waarin die posisionering van die Lutherse kerke ten opsigte van apartheid méér en méér onder die soeklig sou kom. Dit was dan ook die jonger geslag sendelinge, wat ná 1950 uitgestuur is, wat al hoe meer krities teenoor die regeringsbeleid sou staan. So byvoorbeeld het die sendeling, Christiaan Fobbe, die Dagbestuur van die Berlynse Sendingkerk gevra om streng standpunt in te neem oor die gebeure by Sharpeville.⁹³ Die superintendente het besluit om te volstaan met 'n verklaring van die Christenraad waarin die regering gevra is om die normale regsprosedure te herstel, met swart leiers in gesprek te tree en om 'n geregtelike kommissie na die gebeure in te stel. In Berlyn was Brennecke verheug dat daar sedert die Tweede Wêreldoorlog 'n mate van eensgesindheid tussen die Komitee en sendelinge in Suid-Afrika aan die ontwikkel was. Tog was daar nie veel rede vir optimisme nie aangesien twee superintendente, Grosskopf en

⁹¹ H. Florin: *Lutherans in South Africa*, p. 67.

⁹² Kyk in hierdie verband G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek," Voetnote 737 en 738.

⁹³ GJED: Briefwisseling - Fobbe aan Althausen, 5/10/1960 en 8/4/1961; Fobbe aan Brennecke, 12/4/1961.

Pakendorf, die Komitee gewaarsku het dat berigte oor die politieke gebeure in Suid-Afrika heeltemal oordrewe en sensasioneel was. Ten spyte van die feit dat daar eenstemmigheid oor die verklaring van die Christenraad was, was daar dus tog verskille in die beoordeling van gebeure.⁹⁴

Alhoewel daar ná 1961 'n definitiewe en duidelike kritiese stem vanuit die geledere van die jonger en nuwe Duitse medewerkers in Suid-Afrika teen die apartheidsbeleid gekom het, was dit op 'n tydstip wat die verskillende sinodes van die Berlynse Sendinggenootskap in 1962 verenig het om 'n Lutherse Eenheidskerk te vorm. Hieruit het die Evangeliese Lutherse Kerk van Suid-Afrika (ELKSA) ontstaan. Die werk van die Berlynse Sendinggenootskap het dus ná 1961 tot 'n einde gekom en het hulle nie meer 'n direkte rol in Suid-Afrika gespeel nie.

⁹⁴ G. Jooste: "Ras, Volk en Politiek," Voetnote 716-723. Kyk ook BMW 1/5107- Riversdal 1929-1961; BMW 1/5090-Ladismith 1939-1963; BMW 1/5095-Laingsburg 1951-1962 vir die jaarverslae van 1960.

Hoofstuk 7

Agente vir verandering? Die Berlyne sendelinge in die Wes-Kaap tot 1961.

7.1 Inleiding

Die feit dat die BSG vir meer as honderd en twintig jaar aktief met geestelike en maatskaplike opheffingswerk onder die gekleurde gemeenskappe van die Wes-Kaap betrokke was, bring uiteraard sekere vrae na vore. Wat was die doelstellinge van die Genootskap toe die sendelinge onder hierdie gemeenskappe begin werk het? Wat was die demografiese profiel van hierdie gemeenskappe en hoe het hulle ingepas in die breë spektrum van die Suid-Afrikaanse bevolkingsamestelling? Het die sendelinge van die BSG werklik 'n beduidende verskil gemaak aan die geestelike en maatskaplike welsyn van hierdie gemeenskappe en, indien wel, waaraan het hulle hierdie gewaande suksesse gemeet? Was die sendelinge agente vir Duitse kulturele imperialisme of politieke kolonialisme?

7.2 Lutherane met 'n missie

Die sendelinge van die BSG, wat van 1838 tot 1961 in die Wes-Kaap oor 'n tydperk van honderd-en-twintig jaar werksaam was, het gepoog om in die eerste plek agente vir geestelike verandering te wees. Indien hulle nie agente vir geestelike en godsdienstige verandering sou wees nie, sou hulle in hul hoofdoelstellings misluk het.

Oor die soort verandering wat hulle teweeg wou bring, was daar in die gemoedere en gedagtes van die sendelinge min twyfel. Dit was hulle diepste oortuiging dat hulle in opdrag van Matthéüs 28 vers 19 ongelowige mense tot die Christelike leer en geloof moes lei en daardeur lewende gemeentes van Christene tot stand bring. Vir hulle was dit die ideaal dat hierdie Christene ook die Lutherse geloofsbelydenis sou aanvaar en dat hulle by die wyer geloofskring van Lutherane wêreldwyd sou inskakel.

Die sendelinge was in die eerste plek ook *Duitse* Lutherane. Die aktiwiteit en invloed van die Genootskap en sy sendelinge was onlosmaaklik verbind tot die missiologiese, sosio-ekonomiese en politieke strominge van die tyd wat veral in Duitsland gedurende die 18de en 19de eeu geheers het en deur die Piëtisme oorheers is. Dit is dus noodsaaklik om die sendelinge van die BSG in hierdie konteks te plaas en te beoordeel. So ook is dit nodig om die gekleurde lidmate van hierdie sendinggenootskap in Suid-Afrika tydens die koloniale periode, en die houding van die koloniale owerheid en sy onderdane van Europese herkoms teenoor hulle, in ag te neem. Dit is veral belangrik omdat hierdie gekleurde lidmate in die Wes-Kaap kultureel radikaal van die inheemse, swart lidmate van die BSG in die noordelike en oostelike gebiede van die land verskil het. Die sendingaksie in die Wes-Kaap was vir die BSG dus in alle opsigte 'n unieke onderneming.

Met die koms van die (Duitse) Rynse en Berlynse sendelinge na die Wes-Kaap in die vroeg-negentiende eeu, was dié gebied 'n Britse kolonie; nie 'n Duitse politieke of ekonomiese uitbreidingsgebied nie. In elk geval was daar gedurende die 1830's geen sprake van 'n breë Duitse nasionalisme of oorsese ryk soos wat daar reeds met Brittanje en sy kolonies bestaan het nie. Duitsland het in daardie stadium uit 'n groot aantal klein koninkryke en hertogdomme bestaan en sou eers ná die Frans-Pruisiese oorlog van 1870-1871 'n verenigde, Duitse staat word. Dit was eers aan die einde van die 19de eeu dat Duitsland, ná die Konferensie van Berlyn in 1884, 'n koloniale moondheid sou word. In hierdie verband is dit dan inderdaad so dat die Berlynse en ander Duitse sendinggenootskappe hulle in die nuwe kolonie, Duits-Oos-Afrika, gevestig het en sodoende deel geword het van 'n stelsel waar die grense tussen kerk en staat ineengestremel en vaag was. In Duits-Suidwes-Afrika het die Rynse sendelinge egter lank reeds vóór die formele verklaring van die gebied as 'n Duitse kolonie in 1884 met sendingwerk begin. Dit was hoofsaaklik as gevolg van 'n oorvloed van die sendingwerk wat vanuit die Britse Kaapkolonie deur die Wesleyaanse sendelinge begin is. Indien koloniale belange in hierdie gebied – die huidige Namibië – inderdaad gedien sou word, sou die Duitse Rynse sendelinge in wese as agente vir Britse koloniale uitbreiding gesien kon word. Dit was natuurlik nie die geval

nie. Tydens die Herero-oorlog van 1904 het die Rynse sendelinge 'n streng neutraliteit gehandhaaf wat deur beide die Herero's en die Duitse koloniale owerheid gerespekteer is.¹

Oor hulle polities-neutrale standpunt het die Berlynse sendelinge so láát as 1938, tydens die honderdjarige herdenking van hulle sendingwerk in Wes-Kaap, hulle oor hierdie kwessie uitgespreek. Die BSG, anders as die Afrikaner-kerkgenootskappe en die Engelse Kerke in Suid-Afrika, het geen politieke motiewe in Suid-Afrika gehad nie en was dus in staat om hulle evangeliese taak sonder politieke agendas uit te voer. "Ons Christene wil Luthers bly en aan ons is 'n besondere taak toevertrou om die Evangelie in Suid-Afrika uit te bou. Anders as by die Afrikaners en Engelse, word ons nie deur politieke affiliasies gestrem nie; ons het slegs die taak om Gods Woord te verkondig."² In hul verwysing na die Afrikaners en die Engelse het hulle natuurlik indirek verwys na die magspel tussen Afrikaner-nasionalisme en Britse kolonialisme en imperialisme gedurende hierdie tydperk.

Dit was 'n ander Duitse kerkgenootskap, die Morawiese Genootskap, wat ook in Nederland lidmate gehad het, wat vanaf 1737 tot 1744 met sendingwerk onder die Khoikhoi in die Wes-Kaap begin het toe dié gebied nog onder die heerskappy van die Nederlands Verenigde Oos-Indiese Kompanjie (VOC) was. Die eerste sendeling, Georg Schmidt, wou nie bewustelik die doelstellings van die Nederlandse koloniale ryk, wat in die eerste plek 'n handelsorganisasie was, bevorder nie. Wat wel gebeur het, was dat Schmidt 'n (Christelike) kultuur, wat in wese Europees was, help vestig het. In hierdie opsig het Chris Loff wel reg deur sendingwerk as 'n neweproduk van die Europese koloniale uitbreiding te beskou.³

Hoewel daar heelwat ooreenkomste tussen die breë Duitse en Nederlandse kultuur in die 18de eeu bestaan het, was daar ook ernstige verskille, veral ten opsigte van geloofsake. Die

¹ Daar het in die afgelope dekades verskeie werke verskyn waarin die sendelinge in die huidige Namibië as verlengstuk van kolonialisme uitgebeeld is. Die talle voorbeelde wat in G. Pool se gepubliseerde M.A-tesis, *Die Herero-Opstand, 1904-1907*, vermeld word, weerspreek egter hierdie tesse. Pool word in sy standpunt gesteun deur Richard Pierard in sy onlangse artikel "The Rhenish Mission and the colonial war in German South West Africa" in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*, pp. 389-401.

² *Jahresberichte*, 1938, p. 70.

³ C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording. Die Nederduitse Gerformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika, 1881-1994*, pp. 11-12.

Nederlanders was verbete Calvinistiese beeldestormers, terwyl die Duitsers uit Noord-Duitsland hoofsaaklik Lutherane was.⁴ Aan die Kaap was dit juis die Calvinistiese predikante wat 'n einde gemaak het aan die Morawiese Sendinggenootskap se werk op Genadendal. Die VOC-amptenare (en burgers) was waarskynlik nie teen sendingwerk as sodanig gekant nie, wel teen sendingwerk deur 'n nie-Calvinistiese groep. Die talle Lutherane aan die Kaap kon eers 'n eie gemeente en kerkgebou in 1779 bekom en kon die eerste predikant, Andreas Lutgerus Kolver, eers op 10 Desember 1780 sy intrepreek in die Lutherse Kerk in Kaapstad lewer.⁵ Hierdie positiewe verwickeling vir die Lutherse Kerk was nie soseer toe te skryf aan die welwillendheid van die owerhede aan die Kaap nie, maar moet eerder gesien word teen die agtergrond van die benarde finansiële posisie waarin die VOC hom bevind het. Daar kon dus nie meer met dieselfde ywer oor die alleenreg van die Gereformeerde Kerk aan die Kaap gewaak word nie. Die gevolg was dat die Morawiërs weer die werk van Georg Schmidt in 1792 op Genadendal kon hervat.⁶ Indien die VOC inderdaad die kerstening van die Khoikhoi as 'n hulpmiddel vir koloniale uitbreiding sou sien, sou hulle daadwerklik sendingwerk deur die Gereformeerde Kerk onder die Kaapse inheemse bevolking aangemoedig het. Maar dit het nie gedurende die tydperk van VOC-beheer plaasgevind nie.

7.3 Die lidmate van die BSG in die Wes-Kaap

Die Khoikhoi is vanaf die stigting van die VOC-verversingspos aan die Kaap bloot beskou as nuttige verskaffers van vars vleis en lewensmiddele aan verbygaande skepe,⁷ en nadat hulle hul veetroppe verloor het, goedkoop arbeid. In hierdie verband het Anna Boëseken verklaar dat “in die Kerklike lewe het die Hottentotte byna geen rol gespeel nie.”⁸ In teenstelling met die VOC se

⁴ H.F. Heese: “Pietism and Protest. The People of Amalienstein and Zoar and the Berlin Missionary Society in the Nineteenth Century” in U. van der Heyden und J. Becher: *Mission und Gewalt*. p. 182 (Hierna H.F. Heese: “Pietism and Protest”, gevolg deur bladsynommer).

⁵ J. Hoge: “Die Geskiedenis van die Lutherse Kerk aan die Kaap” in *Argieffaarboek vir SA Geskiedenis*, 1946, Deel 2, pp. 21-80.

⁶ C.J.A. Loff: *Bevryding tot Eenwording*, p. 60. Sien ook in hierdie verband Isaac Balie se gepubliseerde tesis: *Die Geskiedenis van Genadendal, 1738-1988*.

⁷ E.A. Walker: *A History of Southern Africa*, pp. 76-100.

⁸ A.J. Böeseken: “Die Verhouding tussen Blank en Nie-Blank in Suid-Afrika aan die hand van die vroegste dokumente” in *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, Nr. 2, November 1970, p. 10.

houding teenoor die Khoikhoi, is die kinders van slawe wel in slaweskole in die Christelike geloof onderrig.

Hoewel vermenging tussen Khoikoi en slawe (en blankes) tot en met die einde van die 18de eeu aan die Kaap voorgekom het,⁹ het die Berlynse sendelinge vanaf 1838 op Zoar na hierdie groep van gemengde afkoms as “Hottentotten” verwys. Dit ondanks die feit dat hulle geen tradisionele Khoikhoi-kultuur meer beoefen het nie, hulle taal vervang is deur “Afrikaanse Hollands” en weinig van hulle oor eie grond of grondgebied beskik het. Die jaar 1838 was toevallig ook die jaar waarin slawe in die Kaapkolonie finaal vrygestel is. Talle slawe het die plase waar hulle gewerk het, verlaat en om betekenis aan hulle nuutgevonde vryheid te gee, ‘n heenkome elders gesoek. In talle gevalle het hulle hul op bestaande sendingstasies gaan vestig. In ander gevalle het die sendinggenootskappe nuwe stasies gestig om aan die slawe ‘n heenkome te bied waarvan die sendingstasie Pniël in Drakenstein ‘n voorbeeld is. Spesiale “Sendinggemeentes”, waaronder die Sionsgemeente in die Paarl, is gestig om aan die gewese slawe ook ‘n geestelike tuiste te bied. Dit was hierdie verwesterde Khoikhoi en gewese slawe, en wat vanaf die bestaan van die nedersetting aan die Kaap met ander kultuur- en etniese groepe vermeng het, wat die Berlynse sendelinge geestelik sou bedien.

Wat die samestelling van die gekleurde bevolking van hierdie gebied in die 19de eeu betref, het die Britse koloniale owerheid twee kategorieë geïdentifiseer, naamlik “Hottentots” en “Mixed and Other.” Terwyl die meeste gekleurdies in die 1875-sensus onder eersgenoemde hoof ingedeel was, is daar in 1891 slegs 1,30% van die gemengde bevolking as “Hottentot” geklassifiseer. Hierdie verskynsel val saam met die algemene historiese verklaring dat die getalle van die Khoikhoi nie alleen deur die opeenvolgende pokke-epidemies in die Wes-Kaap byna uitgewis was nie, maar ook deur die toenemende sosiale integrasie wat tussen Khoikhoi, vrygestelde slawe en blankes plaasgevind het en wat tot ‘n gekleurde arbeidersklas aanleiding gegee het. Teen die

⁹ Sien in hierdie verband die werk van H.F. Heese, *Groep sonder Grense, die rol en status van die gemengde bevolking aan die Kaap, 1652-1795* oor rassevermenging in die vroeë Kaapse gemeenskap en die ontstaan van die bruin bevolking van Suid-Afrika. Wat veral van belang is, is die klem wat gelê word op lidmaatskap van die Christelike Kerk en die voordele wat lidmaatskap van die kerk vir slawe en gewese slawe van beide geslagte ingehou het.

einde van die 19de eeu het die Britse koloniale regering na hulle as “Cape Coloureds” verwys.¹⁰ Later onder die apartheidsbewind vanaf 1948, het hierdie benaming in terme van die *Rasseklassifikasiewet* amptelike en wetlike status verkry. So ver wat die amptelike koloniale en regeringsstandpunt betref, die sendelinge het hulle eie siening oor die identiteit van hulle lidmate gehad.

Die sendelinge het, bewustelik of onbewustelik, vanaf 1838 tot 1961 menings oor die groepsidentiteit van hulle lidmate geuit wat meestal met die staat se beskouings en kategorisering ooreengestem het. Soms het dit egter lynreg gebots. Waaroor beide staat en sending dit eens was, was dat die gekleurde inwoners tot die arm werkersklas behoort het en dat materiële en geestelike opheffing van hierdie groep belangrik was.

Uit die vroegste verslae aan die hoofkantoor in Berlyn, blyk dit dat daar by die Berlynse sendelinge geen konsekwente verwysing na die verskillende gekleurde groepe was nie en dat in baie gevalle klassifisering gegrond is op die maatskaplike rangorde van ‘n individu of die groep. Die sosiale stand van ‘n groep of individue, en hul meelewendheid met die Lutherse Kerk, het in die meeste gevalle die deurslag gegee.

Die genetiese poel van die mense waaronder Gregorowski sy werk in 1838 in die Klein Karoo begin het, is deur hom beskryf as ‘n mengsel van Khoikhoi en Basters. Die meeste van hulle het Hollands goed verstaan en gepraat en was meestal op die naburige plase werksaam. Van hulle was vakmanne, terwyl ander selfs ossewaens en ploëë besit het. Hulle het in netjiese kleihuise gewoon wat vir Gregorowski ooreengestem het met die huisies in Oos-Pruise.¹¹ Agter hierdie oënskynlik relatiewe welvaart was daar egter ‘n diepgewortelde maatskaplike probleem in die vorm van drankmisbruik wat die inwoners dikwels met die gereg laat bots het. Gregorowski se opvolger, eerwaarde Theodor Radloff, het die hoë voorkoms van alkoholisme gesien as endemies

¹⁰ Vir ‘n meer volledige beskrywing, kyk die artikel van Richard Elphick “Die Khoisan tot c. 1770” in H. Giliomee en R. Elphick (reds.): *‘n Samelewing in Wording: Suid-Afrika 1652-1820*, pp. 3-38.

¹¹ H.F. Heese: “Khoisan in Kannaland: Observations by the German Lutheran Missionaries, 1838-1938” in A. Bank (ed.): *The Proceedings of the Khoisan Identities & Cultural Heritage Conference*, p. 83. (Hierna H.F. Heese, “Khoisan in Kannaland,” gevolg deur bladsynommer).

aan die Khoikoi. Daarby het hy hulle getipeer as uiters emosioneel en gedurig afhanklik van leiding en toesig.¹²

In 1854 het die sendeling Meyfarth na *ons* Hottentot-Christene verwys, terwyl daar in 1855 na die inwoners van Zoar en Amalienstein as “gekleurdes” (*Farbigen*) verwys is. In 1857 was weer na die inwoners verwys as synde “gedeeltelik Hottentotte wat hulle kultuur verloor het en die resultaat van vermenging met die slawe van Oos- en Wes-Afrika.” Teen 1860 beskryf die sendelinge die gemengde bevolking van die Kaapkolonie as afstammeling van onder andere Hamiete, “Saan”, Hottentotte, Negers en, betekenisvol, van Germaanse afkoms.¹³ Heese merk in hierdie verband op dat uit die illustrasies wat van tyd tot tyd in die *Missionsberichte* verskyn het, die “Germaanse voorkoms” van sommige lede van die gemeentes te Amalienstein en Haarlem, beklemtoon is.¹⁴

Hoewel die term “Hottentot(te)” deurlopend deur die sendelinge gedurende die laaste helfte van die 19de eeu gebruik is, was dit ook so dat verskillende terminologieë gebruik is om na hulle gemeentelide te verwys. Behalwe “Hottentotte” het hulle ook verwys na “Gekleurdes”, “Swartes”, “Basters” en “Gemengde rasse.” Die sosiale stand van ‘n gekleurde het hom ook verhef vanaf die benaming “Hottentot” tot dié van “gekleurde” (*Farbige*). So het die sendeling Prietsch na Abraham Paulse, wat ‘n baie welvarende boerdery in die Langkloof bedryf het, as die “gekleurde boer” verwys. Hoewel van dieselfde genetiese afkoms en fisiese voorkoms as die “Hottentotte” op Anhalt-Schmidt, is Paulsen vanweë sy materiële voorspoed in ‘n hoër sosiale klas geplaas. Ook die onderwyser, Groenewald, na wie op Amalienstein nog na verwys is as die “Hottentot” skoolmeester, het die verhoogde status van “gekleurde” ontvang nadat hy as “Meester” sy onderwystaak op Anhalt-Schmidt voortgesit het.¹⁵ Alhoewel die term “Hottentot” deurlopend, deur veral die sendelinge in die Klein Karoo, gedurende die 19de eeu en tot in die vroeë 20ste eeu gebruik was, is dit duidelik dat dit later al hoe meer in onbruik geraak het namate dit ‘n neerhalende en beledigende konnotasie verkry het.

¹² *Jahresberichte*, 1845, p. 44; *Jahresberichte*, 1846; p. 23; *Jahresberichte*, 1847, p. 23.

¹³ Sien die *Jahresbericht* van die betrokke jaar.

¹⁴ H.F. Heese: “Khoisan in Kannaland,” p. 6.

¹⁵ H.F. Heese: “Khoisan in Kannaland,” p. 7.

Hoe hierdie latere skeldnaam ook deur sendelinge in die twintigste gebruik is, word geïllustreer deur Paul Heese, die sendeling op Amalienstein vanaf 1921 tot 1927. Wanneer hy in sy “Lewensherinneringe” die inwoners van Amalienstein vermeld het, het hy na hulle verwys as “gekleurdes”; wanneer hy later na Zoar se mense verwys het, wat hulle ná ‘n baie hewige twis losgemaak het van die Lutherse Kerk, het hy hulle in neerhalende terme as die inwoners van ‘n “Hotnotsreservaat” beskryf.¹⁶ Amptelik, asook in hulle persoonlike hoedanigheid, het die Berlynse sendelinge in die Klein Karoo waarskynlik dieselfde houdings teenoor die gekleurde groep in hierdie gebied gehandhaaf as die meeste ander blanke inwoners en regeringsamptenare. Die verskil was egter dat wanneer persone moreel, geestelik en intellektueel bo hulle omstandighede uitgestyg het, was hulle vir die sendelinge nie meer “Hottentotte” nie maar meer gelykwaardige “gekleurde” Lutherane weens hulle Christelike lewenswyse wat nie van dié van die sendelinge verskil het nie.

‘n Nuwe, neutrale term, “Kapenaars,” is gedurende die dertiger- en veertigerjare deur die Berlynse sendelinge in die Kaapprovinsie, en veral Kaapstad, gebruik om hulle lidmate te beskryf en het die neerhalende terme van vroeër verdwyn.

Dit is teen hierdie agtergrond dat die godsdienstige status van die bruin inwoners van die Wes-Kaap, en die agtergrond van hulle geestelike leiers uit Berlyn, beoordeel moet word. Richard Elphick het juis daarop gewys dat hierdie ‘n aspek is wat in die werk van die meeste kerkgeskiedenis- en historiese navorsers, nagelaat word.¹⁷

7.4 Geestelike suksesse: meetbaarheid in terme van statistiek?

By die Duitse sendinggenootskappe wat in die Wes-Kaap werksaam was, het die doop van lidmate, en die statistieke wat daarvan gehou is, ‘n belangrike rol gespeel om die mate van groei

¹⁶ Paul Heese was ‘n sendeling van die BSG op Amalienstein vanaf 1921 tot 1927. Sy herinneringe aan hierdie tydperk is opgeteken in twee ongepubliseerde manuskripte. Die eerste een is geskrywe in Stilbaai en Riversdal in Januarie 1953 met die titel: “Paul Heese Sendeling.” In hierdie dokument verwys hy na die “Hotnotsreservaat” in Zoar. Die tweede memoir, getitel “My Lewensherinnering”, wat meer volledig is, bevat geen sodanige verwysing nie, wat moontlik dui op ‘n later, meer sensitiewe houding. Ongelukkig is laasgenoemde dokument nie gedateer nie.

van die kerkgenootskap en geestelike suksesse in die gebied te bepaal. Die belangrike rol van doop, ook dié van die nooddoop, was by die Lutherse sendelinge van groter belang as wat in die Calvinistiese gereformeerde kerke in die gebied aangetref is. By die Morawiese sendelinge is aanvanklik selfs van die trek van lootjies gebruik gemaak om te bepaal wie gedoop mag word en wie nie. Dit natuurlik nadat daar eers ernstig oor die saak gebid is en gevra is dat God die dopelinge deur middel van loting sou aanwys. In die *Missionsberichte* en *Jahresberichte* van veral die 19de eeu, maar ook die 20ste eeu, is daar talle verwysings na die belangrikheid van hoeveel dopelinge elke jaar tot die kerkgenootskap toegelaat is. So ook hoeveel “kommunikante” (nagmaalbegeregdigdes) nagmaal gebruik het.

Bloot gesien teen die agtergrond van die statistiese gegewens van die verskillende sendingstasies, was die werksaamhede van die BSG in die Wes-Kaap vir die tydperk 1838 wat die begin van hulle werksaamhede in die Wes-Kaap was, tot die einde van die negentiende eeu kwantitatief ‘n reuse sukses. Nadat hy teen die einde van 1838 die sendingwerk op Zoar namens die BSG oorgeneem het, het Gregorowski die eerste vier persone op Kersdag 1839 gedoop. In daardie stadium het die gemeenskap van Zoar uit 250 inwoners bestaan.¹⁸ Met die oornome van Theodor Radloff in 1842 was daar reeds 29 “Hottentot” mans en 9 vrouens in 1841 gedoop,¹⁹ terwyl die getal in 1842 aangevul is met ‘n verdere 36 volwassenes en 4 kinders. In daardie stadium was daar ook alreeds ‘n aktiewe Sondagskool met ‘n leerlingtal van 150 kinders.²⁰ Teen 1845 was die kerk op Zoar reeds te klein om die groeiende aantal lidmate te huisves en moes die plaas “Ylandsfontein” bygekoop word om sodoende die groeiende inwonertal te huisves.²¹ In dieselfde jaar is 109 nuwe lidmate gedoop.²² Só dinamies was die groei van die stasie dat Friedrich Prietsch in November 1845 moes kom help met die sendingaktiwiteite. Die getal kommunikante het tot 107 gegroei en daar was reeds 88 kinders van gedoopte ouers waarna geestelik omgesien moes word.²³ Van belang is ook die feit dat gedurende die loop van 1847 die gemeente

¹⁷ R. Elphick: “South African Christianity and the Historian’s Vision,” *South African Historical Journal* 26, 1992, p. 182.

¹⁸ *Jahresberichte*, 1839, p. 19.

¹⁹ *Jahresberichte*, 1841, p. 15.

²⁰ *Jahresberichte*, 1842, p. 30.

²¹ *Jahresberichte*, 1845, p. 56.

²² *Jahresberichte*, 1845, p. 102.

²³ *Jahresberichte*, 1846, p. 45.

verteenwoordiging in die bestuur van die sendingstasie gekry het deur die verkiesing van vier mans en vier vrouens as diakens en diakonesse.²⁴ In hierdie opsig was die Berlynse sending 'n voorbeeld vir ander Genootskappe en ook blanke Gereformeerde gemeentes deur aan vrouens gelyke status in kerksake te gee.

Slegs tien jaar ná die aanvang van sendingwerkzaamhede op Zoar was die groei van die BSG-gemeente van so 'n aard dat die kerk alreeds twee maal vergroot is, maar nog steeds te klein was. Die inwonertal het intussen tot 900 inwoners gegroei waarvan 500 gedooptes was en heelwat mense het na die nabygeleë Amalienstein verhuis waar 'n nuwe gemeente in 1846 gestig is.²⁵ Teen 1850 het dié gemeente 'n nuwe mylpaal bereik toe die gemeente vir die eerste keer toegelaat is om sonder die aanwysing van die sendelinge self die diakens te kies. Gemeentebedrywighede is ook uitgebrei na Bybellese op Woensdagaande en sanglesse en sangaande op Donderdagaande.²⁶

Ten spyte van die getalleteename het die BSG ook teenslae in die Zoar-Amalienstein gemeentes beleef. In 1846 het Prietsch 'n "louheid" in die gemeente bemerk wat toegeskryf kon word aan die sondeval van die sendeling Theodor Radloff.²⁷ Die kontrak met die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap (SASG) om die sendingstasie te Zoar te bedryf het in 1854 amper ongesiens verbygegaan totdat die SASG die beheer daarvan skielik in 1856 teruggeneem het.²⁸ Die gesamentlike lidmate van die twee gemeentes het in daardie stadium ongeveer 'n duisend siele getel waarvan daar op Amalienstein alleen 380 gedooptes was.²⁹ Alhoewel die twee sendingstasies weer in 1867 verenig is, het die jare wat intussen verloop het verwydering tussen die twee gemeenskappe gebring. Zoar was nou " 'n doring in die vlees" vir die BSG as gevolg van die ontevredenheid van sommige inwoners waar "armoede en ellende" ingetree het. Tog het

²⁴ *Jahresberichte*, 1847, p. 23.

²⁵ *Jahresberichte*, 1849, p. 41.

²⁶ *Jahresberichte*, 1850, pp. 46-47.

²⁷ *Jahresberichte*, 1846, p. 24. Daar word nie vermeld wat hierdie sondeval van Radloff behels het nie. Op 23.9.1856 is 'n agtjarige kind van Christina Francis, Andreas Radloff op Amalienstein gedoop. Die beweerde vader van die kind was Theodor Radloff. (BSG-Doopregister, Zoar-Amalienstein).

²⁸ Sien in hierdie verband Hoofstuk 1, asook *Jahresberichte*, 1856, p. 51. Die afvaardiging van Morgan van die SASG, Van Velden van die "Hollandse" kerk op Ladismith en die kategeet Wilson, het die mense van Zoar beveel om hulle huise en tuine te verlaat sonder om hulle die kans te gee om hulle oeste in te samel.

²⁹ *Jahresberichte*, 1856, pp. 90-91.

die statistieke van voortgesette sukses gesprek met ‘n gesamentlike 1 261 gedooptes vir die twee gemeentes teen 1868.³⁰ Teen 1870 kon Amalienstein daarmee spog dat, sedert die inwyding van die nuwe kerk op 17 September 1853, ‘n totaal van 1 354 siele gedoop is.³¹

Die sukses van die BSG was egter nie beperk tot die Zoar-Amalienstein-area nie. In die daaropvolgende jare het die werk uitgebrei vanaf buitestadies en preekpunte in die onmiddellike omgewing na volwaardige gemeentes verder weg. Op die nabygeleë Ladismith het Friedrich Prietsch in 1856 ‘n klein gemeente met 15 lidmate gestig nadat Amalienstein van Zoar afgeskei het. Met Prietsch se vertrek terug na Duitsland, is die sendeling Heinrich Howe in 1858 uit Regenwalde in Pommere na Ladismith gestuur.³² Ná sy terugkeer uit Duitsland het Prietsch die plaas “Welgelegen” in die Langkloof gekoop en die sendingstasie, Anhalt, in 1860 daar begin.³³ Twintig jaar later was hierdie sendingstasie selfonderhoudend met 547 lidmate en is die kerk ingewy wat deur Prietsch se opvolger, Howe, laat bou is. Werksaamhede het vanaf Anhalt uitgebrei na twee buitestadies, Avontuur en De Vlug.³⁴

Wat miskien beskou kan word as een van die uitsonderlike suksesse van die BSG in die Wes-Kaap was die stigting van die sendingstasie te Riversdal in 1868. Nadat hy as onderwyser op Amalienstein diens gedoen het, is Daniel Heese in 1868 as sendeling daar georden en het hy enkele weke later die sendingstasie te Riversdal gestig. Reeds die volgende jaar is ‘n kerk ingewy en nog ‘n jaar later, in 1870, kon die gemeente sonder finansiële hulp uit Berlyn klaarkom. Bouwerk aan ‘n pastorie en ‘n skool is in dieselfde jaar voltooi. Drie van sy dogters sou later in hierdie skool, waar hulle self skool gegaan het, as onderwyseresse diens doen. Werk is ook na vier buiteposte uitgebrei terwyl die gedooptes na net twee jaar reeds 181 beloop het. Teen die einde van 1878 het die sendeling ook sendingwerk op Mosselbaai onderneem wat gelei het tot die

³⁰ *Jahresberichte*, 1868, p. 25.

³¹ *Jahresberichte*, 1870, p. 8.

³² *Jahresberichte*, 1858, p. 14.

³³ *Jahresberichte*, 1860, p. 36. Prietsch vernoem die stasie na Anhalt, die plek van sy herkoms. Die “Schmidt” van Anhalt-Schmidt is bygevoeg om hulde te bring aan die persoon wat ‘n groot geldelike skenking aan die Genootskap gemaak het om die skuld las op die plaas te verminder. Sien in hierdie verband H.F. Heese: “Ich bin hier nicht Herr und Herrscher: The Berlin Missionary Society and landowning in the Western Cape,” in U. van der Heyden und J. Becher: *Mission und Moderne*, pp. 81-98.

³⁴ *Jahresberichte*, 1880, p. 30.

inwyding van 'n kerk, pastorie en skool in 1880. 'n Buitestasie is ook deur Heese op Herbertsdale begin wat so uitgebrei het dat dit teen 1882 'n selfstandige gemeente geword het.³⁵

Die sendelinge se gesinne was dikwels aktief by die Genootskap se werk betrokke al was hulle nie amptelik lede nie. In die geval van Riversdal het die kinders van Daniel Heese 'n belangrike rol in die BSG-skool vervul. Drie van sy dogters en sy seuns Paul, Carl en Christoph het daar skool gehou terwyl sy dogter Frieda ook vir die Sondagskool verantwoordelik was. Twee dogters het met Berlynse sendelinge getrou en in die gemeente- en gemeenskapslewe hul plek volgestaan (Klonus en Gerneke). Christoph het die basuinkoor (blaasorkes) - 'n tipiese Lutherse "kultuurinstelling" - afgerig. Twee van sy seuns, Daniel en Paul, het ook die teologiese seminarium in Berlyn besoek en na Suid-Afrika as geordende sendelinge van die BSG teruggekeer.

Teen 1899 was daar plaas- of gemeenskapskole skole te Novo, Holbak en Rietrivier wat aan 250 kinders opvoeding verskaf het. Die lidmaattal het op 1 200 te staan gekom, terwyl nie minder nie as tien buiteposte en preekpunte bedien is.³⁶ Wat veral opval, is die groot aantal onderwyseresse wat as skoolhoofde van die plaasskole opgetree het.

Vanuit Ladismith het werksaamhede in 'n noordelike rigting uitgebrei waar 'n preekpunt by Buffelsrivier, tans Laingsburg, in 1882 ontstaan het. Dit het vinnig gegroei en Ernst Gottschling het voltyds as sendeling op Laingsburg begin werk, alhoewel die Komitee van die BSG eers nie ten gunste van 'n selfstandige sendingstasie daar was nie. Sy werksaamhede is egter met ywer deur die Kaapse Regering ondersteun wat aan hom 'n vrypas vir treinvervoer gegee het. Hiermee het die "spoorweg-bediening", wat later suksesvol deur die NG-Kerk nagedoen is, 'n aanvang in Suid-Afrika geneem.

³⁵ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika*, pp. 147-148. Kyk ook *Jahresberichte*, 1870, p. 10.

³⁶ *Jahresberichte*, 1897, p. 18 asook *Jahresberichte*, 1899, pp. 15-16. Kyk ook in hierdie verband "Kroniek van die Sendingstasie Mosselbaai" deur die sendeling Friedrich Scheffler. (Ongepubliseerde manuskrip uit Duits vertaal deur Thomas Karzek).

Gottschling is goed ondersteun deur die blanke gemeenskap en die eienaar van Buffelsrivier, Greeff, het 'n stuk grond aan die BSG geskenk om 'n kerk daar te bou.³⁷ Teen die einde van die eeu het die gemeente, plus die spoorwegbearbeiding, uit 770 lidmate bestaan en het die sendeling se werksgebied oor 'n afstand van 700 kilometer tot sover noord as De Aar gestrek. Dit was 'n uitputtende werk vir die sendeling wat met unieke probleme te doen gehad het. Lidmate was nie gevestig op hulle eie eiendom nie en was meestal in diens van die spoorweë sodat daar 'n groot mate van vloeibaarheid van lidmate was. Droogtes, armoede en die aanvang van die Anglo-Boereoorlog in 1899 het groot ontwrigting tot gevolg gehad omdat slegs militêre personeel op die trein kon reis en die sendingwerk langs die treinspoor tot 'n stilstand gekom het.³⁸

Die groei in die getal lidmate, die toename in gemeentes en skole wat opgerig is, is van belang wanneer daar gepoog word om die groei van die BSG en die aandeel van die sendelinge daaraan te kwantifiseer. Die toename in lidmate oor die tydperk hierbo genoem, getuig van vordering en vooruitgang in die Genootskap. Wat egter vir die BSG van groter belang was, was die toenemende rol en belangrikheid wat die lidmate self in die kerklike lewe van die Genootskap sou speel. Reeds in 1924 is die behoefte aan gekleurde geestelike werkers uitgespreek,³⁹ terwyl eerwaarde Johannes Petrick van Lainsburg tydens die sinode van 1925 'n ernstige beroep op die praktiese inwerkingstelling van die opleiding van gekleurde evangeliste gedoen het.⁴⁰ Daar is toe besluit om belowende leerlinge na die BSG-seminarium op Riversdal te stuur. In 1925 kon berig word dat die onderwyser David Groenewald op Mosselbaai en John King op Calitzdorp hulle "Ordinationskursus" geslaag het.⁴¹ Dit was vir die BSG 'n hoogtepunt toe John King sy toelatingseksamen as predikant slaag en in 1927 as die eerste "Bastardpastor unserer Berliner Mission" op Oudtshoorn bevestig is.⁴² Dit was ten spyte van die vrese wat daar vroeg in die twintigste eeu nog teen só 'n ontwikkeling in die Kaapse Sinode uitgespreek is terwyl daar in die "swart" kerk reeds dekades tevore al swart leraars georden is. Teen 1884 reeds het direkteur

³⁷ *Jahresberichte*, 1883, p. 204; *Jahresberichte*, 1886, pp. 12-13; *Jahresberichte*, 1888, p. 10.

³⁸ *Jahresberichte*, 1899, pp. 18-19.

³⁹ *Jahresberichte*, 1924, p. 16.

⁴⁰ Protokolboek (Notuleboek) van die Kaapse Sinode van die BSG. Notule van die Sinode van die BSG, Riversdale, 29 Januarie tot 31 Januarie, 1925, p. 6. (In die korrespondensie van die BSG is altyd verwys na Riversdale [Engelse skryfwyse] en nie na Riversdal nie. 'n Afskrif van die notuleboek is in die besit van die skrywer).

⁴¹ *Jahresberichte*, 1925, p. 17.

⁴² *Jahresberichte*, 1927, p. 11.

Wangemann hom byvoorbeeld ten gunste van die selfstandigwording van swart gemeentes uitgespreek. Teen daardie tyd was daar alreeds swart evangeliste in diens van die BSG gemeentes in Transvaal. Omdat hulle nie georden is nie, kon hulle egter nie die sakramente bedien nie. In 1885 het Wangemann tydens 'n gesamentlike sitting van die twee Transvaalse sinodes die stap dus verder geneem toe hy die eerste twee swart evangeliste georden het.⁴³

'n Aanpassing in die beleid van die BSG het in hierdie in die Wes-Kaap verband dus stadiger gevorder. Maar gedurende die dertigerjare van die twintigste eeu is daar ten volle oorgegaan tot die aanstelling van "inheemse" leraars in die gemeentes van die BSG in hierdie gebied. Teen 1938, met die eeufeesviering van die Genootskap se werksaamhede in die Wes-Kaap, het statistieke hierdie tendens bevestig, moontlik weens die Genootskap se swak finansiële posisie, maar ook as gevolg van die Genootskap se beleid van "praktiese Christenskap." Dit was goedkoper om 'n bruin leraar te besoldig as 'n sendeling uit Duitsland. So is Josef Moses in 1935 as leraar op Ladismith bevestig, terwyl Andrew Abrahams vanaf dieselfde jaar Calitzdorp en Oudtshoorn as evangelis bedien het.⁴⁴ In 1936 is berig dat die bewussyn vir selfstandige kerkwording onder die lidmate van die BSG gegroei het, terwyl superintendent Kohl in dieselfde jaar sy hulpprediker, Le Roux, geordineer het.⁴⁵ Hoewel min inheemse helpers formele teologiese opleiding gehad het, was daar teen 1938 nie minder nie as 165 van hierdie hulpwerkers in die gemeentes Kaapstad, Amalienstein, Anhalt-Schmidt, Riversdal-Oudtshoorn, Mosselbaai-Herbertsdale en Laingsburg werksaam. Die meeste het opgetree as onderwysers, onderwyseresse, Bybelvroue en helpsters.⁴⁶

In terme van getalle was die Berlynse Lutherse Kerk in die Wes-Kaap gedurende die 19de eeu 'n belangrike godsdienstige gemeenskap in die Klein Karoo, Langkloof en die gemeentes in die Wes-Kaapse kuststrook. In die 20ste eeu het die NG Kerk se talle nuutgestigte sendinggemeentes in die tradisionele werksgebiede van die Lutherse Kerk egter buitengewoon gegroei en het die rol van die Lutherane afgeneem. Die belangrikste rede hiervoor is dat die NG Kerk finansiël sterk

⁴³ D.W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962," *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, Vyftigste Jaargang, Deel 2, p. 10.

⁴⁴ *Jahresberichte*, 1935, p. 71.

⁴⁵ *Jahresberichte*, 1936, p. 86.

was teenoor die kwynende geldelike bronne van die Lutherse Kerke (Berlynse en Rynse Genootskappe) wat erg gely het onder die gebrek aan fondse selfs vóór die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog en die ineenstorting van die Duitse ekonomie ná 1918.

7.5 Opvoeding en geletterdheid – ter wille van ‘n “heilige” doel?

Die ontwikkeling van die drukpers deur Johannes Gutenberg in 1455 in Duitsland, en die publikasie van die eerste Lutherse vertaling van die Bybel, het die beskikbaarheid van die Woord binne die bereik van die gewone Christen geplaas. Teen hierdie agtergrond het geletterdheid en toegang tot die Bybel ‘n belangrike rol by alle Protestantse kerke gespeel. ‘n Belangrike doel van Christen-sendelinge wêreldwyd was dus ook om lidmate te leer om self die Bybel te kan lees sodat daar gereeld in Christelike huishoudings huisgodsdienst gehou kon word. Hierdie doelstellings is aktief deur die Berlynse en ander Duitse Genootskappe wat in Suid-Afrika werksaam was, nagestreef. Dit verklaar ook die hoë premie wat die BSG op onderwys geplaas het, en veral moedertaal-onderwys in primêre skole.

In Afrika het sendelinge besondere aandag gegee aan die aanleer van die tale van die mense onder wie hulle gewerk het en was sendelinge dikwels die eerste Europeërs om die taal en grammatika van Afrikatale op te teken. Die doel was natuurlik om die Bybel in die betrokke groep se taal beskikbaar te maak sodat hulle dit self kon lees. Ook in Suid-Afrika het talle sendelinge van die BSG baanbrekerswerk in hierdie verband verrig, onder andere Albert Kropf wat Xhosa goed magtig was en ‘n aanvang gemaak het met die vertaling van die Bybel in daardie taal. Hierdie sendeling het ook ‘n tydperk op Amalienstein deurgebring nadat sy sendingstasie in die Oos-Kaap deur oproeriges beset en vernietig is.⁴⁷

Basiese geletterdheid van lidmate was vir die Berlynse sendelinge net so ‘n belangrike aspek van hulle bediening as die verkondiging van die Evangelie self. Vanaf die datum dat die BSG die werk op Zoar by die SASG oorgeneem het, was skoolonderrig vir alle kinders verpligtend. Nadat

⁴⁶ *Jahresberichte*, 1938, p. 90.

⁴⁷ *Jahresberichte*, 1851, p. 65.

die werk op Amalienstein kort daarna aangepak is op die grond wat die eiendom van die Genootskap was, kon ouers van die sendinggronde afgesit word as hulle nie hulle kinders die skool laat bywoon het nie.

Hierdie streng reëls wat die Berlynse sendelinge op Amalienstein noulettend toegepas het, is egter nie deur alle Genootskappe gevolg nie. Met die aanvang van sendingwerk op Zoar deur die SASG in 1817 was geletterdheid beslis nie hoog op die prioriteitslys nie. Vir die leke-prediker van die SASG, Petrus J. Joubert, was 'n kerkgebou en skool van minder belang as die oprigting van 'n watermeul en 'n smidswinkel. Dit het aanleiding gegee tot onenigheid tussen hom en die SASG en die beëindiging van sy diens in 1833. Met eerwaarde Reinhold Gregorowski se diensaanvaarding in 1838 het hy opgemerk dat daar nie 'n enkele persoon was wat kon lees nie.⁴⁸ Die Berlynse sendelinge het hierdie behoefte aan geletterdheid met groot ywer aangepak. Alreeds teen September 1839 is daar deur die SASG aan sy lede berig dat die nuwe dagskool op Zoar deur tussen 40 en 50 kinders bygewoon word en dat 'n aandskool ywerig deur volwassenes ondersteun is.⁴⁹ Teen 1863 was daar op Zoar 123 leerlinge in die skool met 'n gemiddelde bywoningsyfer van 75. Die skool op Amalienstein het in 1875 soveel as 163 leerlinge gehuisves met 'n gemiddelde bywoningsyfer van 106. Periodieke droogtes het egter 'n negatiewe uitwerking op skoolbywoning gehad soos blyk uit die lae bywoningsyfer van 1877.⁵⁰ Kinders is geforseer om jonk reeds te gaan werk om in die familie se materiële behoeftes te help voorsien. Hierdie lot het ook blanke families getref in 'n gebied waar droogtes die reël eerder as die uitsondering was.

Dit was egter alreeds binne die eerste dekade nadat die BSG sy werksaamhede in die Wes-Kaap begin het die beleid dat plaaslike inwoners by skool- en kerkaktiwiteite betrek moes word. Teen 1850 is die gemeentes toegelaat om self die diakens te kies, terwyl vier "korporale" moes toesien dat die stasiewette nagekom word.⁵¹ Vrouens uit die gemeentes is veral die geleentheid gegee om by die opvoedingsproses betrokke te raak. Reeds in die *Jahresbericht* van 1865 is melding

⁴⁸ *Missionsberichte*, 1838, pp. 129-135.

⁴⁹ NGKA, Swellendam-gemeente 3/8. Inkomende Briewe (Die Sending). Verslag van die ZAZG, pp. 3-4.

⁵⁰ G.16 -1863, p. 62; G.32-1876, p. 70; G.2-1878, p. 88.

⁵¹ *Jahresberichte*, 1847, p. 25 en *Jahresberichte*, 1850, p. 47.

gemaak van 'n voltydse onderwyseres, Louisa Klaasse, in Amalienstein wat bygestaan is deur die jeugdige Christina Davids, Hanna September en Francina Hess.⁵²

Ten spyte van hierdie positiewe beleid blyk dit uit statistieke dat onderwys slegs gedeeltelik daarin geslaag het om die vlak van geletterdheid onder die inwoners in hierdie streek betekenisvol te verhoog. Teen 1865 was daar 284 lidmate wat as geletterd geklassifiseer was van wie 85 op Zoar en 175 op Amalienstein woonagtig was. Wat skoolbywoningsyfers betref, het Amalienstein ook beter gevaar. Dit kan toegeskryf word aan die feit dat die inwoners van Amalienstein, wat op sendingeïendom gewoon het, verplig was om hulle kinders te laat skoolgaan. Maar aangesien hierdie twee nedersettings die grootste sametrekking van lidmate gehad het, was die koers van ongeletterdheid ook hoog. Op Zoar was die ongeletterdheidsyfer 67,24% en op Amalienstein effens laer, naamlik 54,77%.⁵³ Die syfers vir die Ladismith-distrik toon 'n syfer van 93,11%, terwyl dit vir die dorp ietwat laer was, naamlik 81,56%. Die laer ongeletterdheidsyfer kan waarskynlik toegeskryf word aan die Berlynse sendingskool op die dorp.⁵⁴ Die toename van geletterdheid onder die bruin bevolking van Kannaland, en daarna ook die Langkloof, Riversdal, Laingsburg, Herbertsdale en Mosselbaai, hou direk verband met die klem wat die Berlynse sendelinge op onderwys geplaas het.

In 1847, minder as tien jaar ná die amptelike aanvang van die BSG se sendingwerk op Zoar, het die Genootskap reeds hulle eerste ten volle opgeleide, inheemse onderwyser uit Kannaland aangestel. Sendeling Prietsch het van die begin af besondere moeite met die skool gedoen waar, benewens Christelike godsdiensonderrig, ook lees, skryf, rekenkunde en sang geleer is. Volgens Prietsch het sy leerlinge veral in laasgenoemde vak uitblink. Sendelinge soos Prietsch en Daniel Heese se werk onder die bruin gemeenskappe wat hulle bedien het, was egter nie net beperk tot die verkondiging van die Evangelie nie. Tydens sy termyn op Anhalt-Schmidt het Prietsch hom ontferm oor twee tienderjarige kinders, Frederick Johannes en Klaas Koen en

⁵² *Jahresberichte*, 1865, p. 9.

⁵³ Die negatiewe tendens in die statistieke vir Zoar in vergelyking met Amalienstein teen die jaar 1865 moet toegeskryf word aan die onenigheid in die gemeente, asook die feit dat daar onsekerheid was oor die toekoms van die sendingstasie ten opsigte van die rolle van die SASG, die NG Kerk en die BSG. Sien in hierdie verband Hoofstuk 1.

⁵⁴ G.15 1862, p. 64; G.16-1863, p. 63; G.16-1864, p. 64; G.8-1865, p. 75; G.8-1866, p. 72.

aansoek gedoen dat hulle as onderwysers opgelei word.⁵⁵ Klaas Koen sou uiteindelik in Duitsland studeer en het daarmee die eerste bruin persoon uit Suid-Afrika geword wat sy opleiding as sendeling suksesvol sou deurloop.⁵⁶ In Riversdal het Daniel Heese hom ook beywer vir die volwaardige opleiding van bruin onderwysers en onderwyseresse en korrespondensie met die Superintendent-Generaal van Onderwys, Langham Dale, gevoer om méér geleentehede vir hulle te skep. Dit sou, volgens hom, ook 'n groot morele invloed op hulle karakters en studies hê.⁵⁷ In hierdie verband het die sendelinge dus 'n wyer bemagtigingsrol gespeel as net godsdienstige en opvoedkundige onderrig. Heese sou later ook toestemming vra dat Adrian Niekerk en nog 'n aspirant-onderwyser, September Sars, na Genadendal gestuur word vir verdere opleiding.⁵⁸

Ondanks die feit dat die Berlynse, Rynse en Morawiese sendelinge saamgewerk het om onderwysers op te lei en die opleiding hoofsaaklik by die Morawiese onderwyserskool op Genadendal plaasgevind het, het die BSG op Riversdal vanaf 1920 sy eie onderwysopleiding met nege aspirant-onderwysers begin.⁵⁹ In die Langkloof het 'n unieke situasie bestaan. Hoewel die LMS reeds 'n sendingskool te Avontuur gehad het, was Theophil Groenewald⁶⁰ in verskeie opsigte 'n pionier bruin onderwyser in die Langkloof. Hy het nie slegs tot die rang van skoolhoof gevorder nie, maar het ook talle blanke kinders in sy sendingskool onderrig. Haarlem het gedurende die 19de eeu nie oor 'n blanke skool beskik nie en die kinders het met groot moeite die blanke plaasskool op Avontuur of die dorpskool op Uniondale bygewoon.

Dieselfde situasie, waar blanke kinders die Lutherse sendingskool bygewoon het, het ook laat in die 19de eeu op 'n relatief groot dorp soos Mosselbaai voorgekom. Hier het die kinders van vooraanstaande blankes teen betaling van een pennie per dag die Berlynse sendingskool besoek.⁶¹ Op Riversdal was daar ook in die laat 19de eeu beskuldigings van blankes dat gekleurde kinders makliker en meer kanse as wit kinders gehad het om skool te gaan. Pauw merk in dié verband op

⁵⁵ SGE 1/19, Anhalt-Schmidt, 10.2.1868.

⁵⁶ L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika*, pp. 198-199.

⁵⁷ SGE 1/19, Brief van Daniel Heese aan Dale, 14.3. 1868.

⁵⁸ SGE 1/121, Brief van Daniel Heese aan Dale, Riversdal, 31.3.1869.

⁵⁹ *Jahresberichte*, 1920, p. 9.

⁶⁰ Sien voetnoot 23, hoofstuk 1.

dat daar in 1862, vier-en-twintig jaar ná die stigting van Riversdal, genoeg skole vir welgestelde kinders in die vorm van privaatskole was, en dat die sendingskole genoegsame voorsiening vir gekleurde kinders gemaak het, maar dat daar nog nie genoegsame fasiliteite vir die res van die bevolking se kinders was nie.⁶² In 1886 het die posisie sodanig verander dat sendingskole ook 'n groot leemte in hierdie verband gevul het. Nie minder nie as 9 235 blanke kinders het in die vorige jaar onderrig aan sendingskole ontvang "where the low fee (1d to 3d weekly) enables the European artizan to get cheap schooling for his children."⁶³

Inspekteursverslae van 1895 oor bywoningsyfers vir skole van die BSG in die Wes-Kaap toon 'n totale syfer van 600 leerlinge te Amalienstein, Laingsburg, Herbetsdale, Novo (Riversdal), Riversdal en Haarlem. Alhoewel daar nie afsonderlike statistieke vir die aantal gekleurde en blanke kinders in die BSG-skole gegee word nie, kan aanvaar word dat hierdie skole opvoeding aan etlike blanke kinders verskaf het. Van die totale leerlinge in hierdie streek in 1894, was 42% blank en 58% gekleurd.⁶⁴ Met Amalienstein se viering van hulle vyftigste bestaansjaar in 1903, kon die Berlynse sendingskool daarop aanspraak dat hy die hoogste bywoningsyfer van al die skole in die distrikte van Ladismith, Mosselbaai, Laingsburg, Riversdal en Uniondale gehad het, naamlik 180 uit 'n totale inskrywing van 190.⁶⁵

Die opvoedkundige aktiwiteite van verskillende denominasies het van tyd tot tyd onderlinge struwelinge tot gevolg gehad. In die meeste gevalle was die rede daarvoor die mededinging om die verkryging van maksimale finansiële ondersteuning van die regering. In 1868 het die Anglikaanse Kerk byvoorbeeld heftig beswaar gemaak teen die teenwoordigheid van die BSG en sy werksaamhede op Riversdal.⁶⁶ In dieselfde jaar het L. Witsteyn, wat deur die ontevredenes van Zoar as hul predikant beroep is nadat die stasie weer deur die BSG in 1867 oorgeneem is, ook beswaar aangeteken teen die feit dat staatshulp van sy skool weggeneem is en aan die BSG

⁶¹ *Die Huisvriend*, 21.11.1954, p. 184.

⁶² T.A. Pauw: "Die ontwikkeling van die onderwys te Riversdal, 1745-1871." (Ongepubliseerde B.Ed-skripsie, Universiteit van Stellenbosch, 1938), p. 37.

⁶³ G.9-1886, "Race and Colour," p. 3.

⁶⁴ G7-1895, "Inspector's reports to the Superintendent-General," pp. 112-149.

⁶⁵ G.11-1903: *Cape of Good Hope. Department of Public Education. Report of the Superintendent-General of Education for the year ending 30 September, 1902*, p. 50. Kyk ook *Jahresberichte* 1903, p. 20.

⁶⁶ GJED: Riversdale 1869-1900, Band 1, nr. 27, dok. 27.

oorgedra is.⁶⁷ Die Superintendent-Generaal van Onderwys, Langham Dale, het egter in sy verslag van 1868 die saak in perspektief gestel toe hy daarop gewys het dat die BSG “have occupied the sphere of work among the coloured people vacated by the Dutch Reformed Church.....it appears that 56 of the children present had not previously attended school, so that it may be fairly assumed that the Berlin Mission has taken up the instruction of a class of children not hitherto provided for.” Sy negatiewe verslag oor die toestande van die skoolgeriewe en die algemene toedrag van sake oor onderwys in Zoar het hy dan ook toegeskryf aan die onderlinge struweling binne die gemeenskap⁶⁸ en “the real difficulty...is the unwillingness of the Zoar Hottentots to submit to the strict discipline which is exercised by the Berlin Missionaries.”⁶⁹

Vir die sendelinge van die BSG wat in die Wes-Kaap onder die gekleurde bevolking gewerk het, was onderwys nie net ‘n middel tot ‘n doel nie, maar ‘n doel op sigself. Onderwys van die kinders van die bruin lidmate het vir eersgenoemde werksmoontlikhede geskep wat nie voorheen bestaan het nie. In ‘n sinodale verslag in 1948 is gemeld dat die Minister van Onderwys versoek is om die moontlikheid van verpligte onderwys vir gekleurde kinders te ondersoek. Daar is ook daarop gewys dat daar ‘n toename in die getal bruin leerlinge in sendingskole oor die afgelope paar jaar was en dat daar reeds ‘n waglys van seuns en dogters was wat gekwalifiseerd was om in betrekkings in staatsdepartemente opgeneem te word. ‘n Ander belangrike deurbraak was dat die BSG-skole, wat in daardie stadium slegs opleiding tot standerd vier verskaf het, ‘n pleidooi tot die staat gerig het om onderwysers beskikbaar te stel om verdere opleiding te behartig. So was daar in die skool te Grootrivier, in die Ladismith-distrik, in 1947 alreeds sewe leerlinge vir standerd vyf ingeskryf.⁷⁰ Dit het groter druk op die aantal beskikbare leerkragte geplaas. So het eerwaarde C.A.L. Maree in sy jaarverslag vir 1958 vanuit Riversdal berig dat daar in sy gemeente vyf skole met 401 leerlinge bestaan wat deur slegs 14 onderwysers bedien is. Volgens hom was daar by die onderwysers geen motivering om nog geestelike werk ook te verrig nie en dat baie

⁶⁷ SGE 1/19, 1869: Brief van Witssteyn aan die Superintendent van Onderwys, 6 April 1868.

⁶⁸ Hierdie onenigheid in die gemeenskap van Zoar was die gevolg van die onwilligheid van die inwoners om die Berlynse sendeling, eerwaarde J.C. Pauw, te aanvaar nadat die sendingstasie deur die NG Kerk aan die BSG in 1867 teruggegee is. Selfs toe die regering die inwoners eiendomsreg gegee het, het die gemoedere nog nie bedaar nie. Sien hoofstuk 1 in hierdie verband, asook vir ‘n meer gedetailleerde weergawe die ongepubliseerde dokument “Zoar en Amalienstein” deur J.C. Scheffler, Mosselbaai, Desember 1982.

⁶⁹ G.4-69, 1868: Inspeksieverslag, pp. 153-154.

⁷⁰ HHED: S01553 - S01563: Notule van Kerkradsvergadering te Grootrivier, Ladismith, 12.2.1948.

van hulle uitgesien het na die dag dat die staat volle beheer oor kerkskole sou oorneem.⁷¹ In sy jaarverslag vir 1929 het David Groenewald, wat in daardie stadium skoolhoof op Mosselbaai was, dan ook melding gemaak van ‘n Bond van Onderwysers en Helpers van die Lutherse Kerk wat gedurende die wintervakansie vir hulle jaarlikse konferensie op Ladismith sou byeenkom. Daar kan aanvaar word dat die doel daarvan was om gemeenskaplike onderwysprobleme te bespreek. Volgens hom was dit egter ‘n mislukking omdat “slegs een blanke leraar” aanwesig was.⁷²

7.6 Sosiale status en verandering: vooruitgang of *status quo*?

Die sosiale status van die bruin inwoners van die Wes-Kaap is beïnvloed deur die breë sosio-ekonomiese opset in hierdie streek tydens die 19de eeu. Hierdie faktore sou op ‘n deurlopende basis die sosiale status van die bruin lidmate van die BSG in die samelewing help bepaal.

Wat die werksomstandighede van die BSG-sendelinge in die Wes-Kaap van dié van hulle kollegas in die swart-bewoonde dele van Suid-Afrika onderskei het, is die feit dat hulle lidmate lank reeds by die sosio-ekonomiese kultuur van die blankes ingeskakel was. Reeds in 1806 is daar in die opgaafrol van Swellendam 62 plase in die westelike Klein-Karoo geïdentifiseer waar “Hottentotte” 41,22% van die plaasbevolking uitgemaak het. Die feit dat die slawe slegs 21,85% van die gekleurde werksmag uitgemaak het, was ‘n bewys dat die “Gekleurdes en Ander” die slawe as plaaswerkers begin vervang het.⁷³ Vir die eerste vier dekades van die 19de eeu het gekleurdes, naas die blankes, die grootste bevolkingskomponent van die Swellendamse landdrostdistrik uitgemaak, naamlik tussen 23 en 36%.⁷⁴

Alhoewel nie van dramatiese omvang nie, blyk dit tog dat met die aanvang van die sendingbedrywighede van die die SASG in 1818 te Zoar, daar ‘n bevolkingsverskuiwing van gekleurdes plaasgevind het. Teen die middel van die 1820’s het reeds 54% van alle gekleurdes

⁷¹ HHED: S0413-S0418: Jaarverslag van die gemeente Riversdale.

⁷² HHED: SOO 1811-1816: Verslag deur D. Groenewald vir die 3de en 4de kwartale, 1929, Mosselbaai, 16 Januarie, 1930.

⁷³ KA, J.319 Opgaafrolle, Swellendam 1806.

van die veldkornetskappe Langeberg en Grootrivier óf op Zoar óf op die huidige Montagu gewoon. In die geval van Zoar was dit deur 'n toenemende aantal gekleurdes as 'n residensiële en godsdienstige tuiste gesien, terwyl toenemende akkerboubedrywighe in die Agter-Kogmanskloof gekleurdes as arbeiders gelok het.⁷⁵

Die konsentrasie van gekleurdes op Zoar, wat tot 1891 die enkele grootste nedersetting was, is sedert die vroeë vyftigerjare aangevul deur die ontwikkeling van die BSG se sendingaktiwiteite op die naburige sendingstasie, Amalienstein. Teen 1865 het 22% van alle gekleurdes van hierdie streek, op Amalienstein gewoon. Die rol wat die geestelike en ekonomiese sekuriteit wat die BSG aan die inwoners verskaf het hierin gespeel het, en wat dus hierdie demografiese patroon tot gevolg gehad het, kan moeilik oorskat word.

Die laaste helfte van die 19de eeu sou egter 'n negatiewe tendens toon. Die twee sendingstasies was besig om hulle relatiewe aantreklikheid as residensiële, geestelike en ekonomiese gebiede vir gekleurdes te verloor. Waar daar in 1855 nog 45% van alle gekleurdes van hierdie streek op Zoar saamgetrek was, het dit in 1875 tot 31% afgeneem, terwyl die syfer vir Amalienstein slegs 29% was. Hiervoor was verskeie faktore verantwoordelik en moes dit vir die BSG-sendelinge 'n bron tot kommer gewees het. Enkele kilometers ten weste van Zoar het die dorp Ladismith ontwikkel waar daar, ten spyte van minimale ekonomiese ontwikkeling, teen 1891 alreeds byna 8,5% van die inwoners bruin was. Die grootste verskuiwing van gekleurdes was egter na die dorp Montagu waar toenemende vrugteboerdery baie meer werksgeleenthede geskep het. Dit het vir hierdie dorp 'n groei van 22% tot 31% aan gekleurdes oor die laaste helfte van die 19de eeu gebring.⁷⁶

Eksterne en interne faktore binne die kerklike gemeenskap(pe) was egter ook tot 'n groot mate verantwoordelik vir die negatiewe demografiese tendens. Onenigheid tussen die dienende sendelinge op Zoar en Amalienstein wat na die gemeentede oorgespoel het, was 'n groot bydraende faktor. Afwisselende kontrole oor Zoar deur die SASG en die BSG het tot groot

⁷⁴ G.M. Theal: *Records of the Cape Colony, volume 6*, p. 75. Theal verwys na 'n syfer van 38,49%.

⁷⁵ KA, 1/SWM 12/68 Opgaafrol van Bevolking, 1835-1836.

⁷⁶ A. Appel: "Die Gekleurdes van die Westelike Klein Karoo gedurende die 19de eeu: 'n Sosiaal-ekonomiese Voorstudie," in *Kronos*, vol. 6, 1983, pp. 42-43.

ontevredenheid en die verhuising van gemeentede gelei. Insiggewend is die feit dat met die groter bewuswording van hulle sosiale status die gemeentede van die BSG nie geskroom het om 'n protesstem te laat hoor nie. In 'n vorige hoofstuk is melding gemaak van die feit dat die lidmate van Amalienstein nie geskroom het om in 1856 petisie direk tot die Genootskap se hoofkantoor te rig tydens die twis om die gebruik van kruisbeelde nie.⁷⁷ In 1855 is byvoorbeeld berig dat baie gekleurdes nie belang gestel het om lidmate van die sendingkerk te word nie aangesien dit nie dieselfde status as die blankes se kerk gehad het nie.⁷⁸ Hierdie protesstem sou al duideliker gedurende die 20ste eeu word. Die verplasing van Scheffler na Herbertsdale in 1906 is met groot teenstand begroet en die lidmate het daarop aangedring om self die diakens te kies. Met die besluit op 'n Sinodesitting te Haarlem in 1927 om die verskillende sendingstasies se bydraes tot die sinodale fonds te verhoog, het 48 lidmate op Herbertsdale weggebreek en by die Engelse kerk aangesluit.⁷⁹ Op 'n sinodesitting in 1912 het die afgevaardigde van Ladismith, Jakob Damonze, daarop aangedring dat die stemreg van gemeentede vanaf ouderdom 25 jaar na 20 jaar verlaag moes word. Die Sinode het daartoe ingestem en toestemming van die “Vaders in Duitsland” gevra. Ook het hulle vir vrouestemreg in gemeentesake gevra omdat “zy toch een belangryke deel van de Gemeente uitmaken.”⁸⁰

Tussen 1929 en 1932 het groot ontevredenheid by verskeie gemeentes geheers. Op Mosselbaai het die gemeentede geweier om verder dienste in die dorp by te woon toe hulle na die nabygeleë Tarka toe verskuif is – twee dekades vóórdat die *Groepsgebiede Wet* ingestel is. Die verhoging van stasiebydraes het op Riversdal openlike teenstand teen die leraar, Emil Bachmann, ontlok en die gemeente het daarop aangedring dat die kerkeiendom in die naam van die gemeente, en nie in die naam van die Berlynse Sendinggenootskap nie, geregistreer word.⁸¹ Hierdie onenigheid is op die spits gedryf toe die gemeente geskeur het en dit gelei het tot die stigting van 'n nuwe Apostoliese Kerk wat hoofsaaklik uit ontevrede Lutherse lidmate bestaan

⁷⁷ Kyk Hoofstuk Een in hierdie verband.

⁷⁸ *Jahresberichte*, 1855, pp. 64-65.

⁷⁹ F. Scheffler: “Die kroniek van die sendingstasie Herbertsdale,” pp. 5-10.

⁸⁰ Protokolboek van die Kaap-Sinode: Notule van die Sinode, Laingsburg 24-28 November 1912.

⁸¹ Protokolboek van die Kaap-Sinode: Notules van sinodesitting Riversdal 29.1-31.1.1929 en Vergadering van die Sinodale Bestuur, Kaapstad, 29 Augustus 1932.

het.⁸² Daarmee het lidmate hulleself tot 'n mate in die voet geskiet aangesien Superintendent Kohl daarin geslaag het om 'n amendement tot die grondwet te laat byvoeg wat wegbrekers hulle lidmaatskap van die Lutherse Kerk ontnem het en hulle dus geen aanspraak op bates van die BSG kon maak nie. Wegbrekers het onsuksesvol probeer om deur middel van 'n hofbeslissing besit van die instrumente van die basuinorkes (blaasorkes) te verkry. Amalienstein se onvermoë om vir ses maande lank finansiële bydraes te lewer, het as gevolg van 'n konstitusionele bepaling daartoe gelei dat die kerkraad nie die verkoop van die eiendom aan 'n blanke boer kon teenstaan nie.⁸³ Dit het by Ed Raubenheimer, 'n vooraanstaande lid van die APO op Ladismith, die kommentaar laat ontlok dat gekleurdes hulle vertrou in die BSG verloor het omdat die gemeentede self Amalienstein sou wou koop. Dit het ook aan die Engelse pers die geleentheid gegee om daarop te sinspeel dat die Duitse sendingstasies aan die NG Kerk oorhandig sou word.⁸⁴

Die pogings van ander denominasies, soos byvoorbeeld die NG Kerk en die Rooms Katolieke Kerk om lidmate af te rokkel, het sake vir die sendelinge gedurende die 20ste eeu nog verder bemoeilik. Dit sou veral in die die meer kosmopolitiese gemeenskap van Mosselbaai wees waar die BSG sterk teenstand van veral die Anglikaanse Kerk sou kry. Vanaf die stigting van hierdie BSG-gemeente in 1879 was daar deurlopend berigte van die pogings van die Anglikaanse Kerk om met die BSG om lidmate te kompeteer. Tog het baie van die Anglikane se kinders die BSG-skole bygewoon ten spyte van die feit dat hulle skoolgeld moes betaal.⁸⁵ Op Herbertsdale het 'n jaloerse Engelse handelaar 'n gemeente van die Anglikaanse Kerk gestig omdat die BSG hoofsaaklik sake met 'n Afrikaanse handelaar gedoen het. Hierdie gemeente sou uit Mosselbaai bestuur en bearbei word.⁸⁶ Verhoudinge het egter met die verloop van tyd verbeter sodat daar by

⁸² Riversdale Akte 1953: Jaarberig, Grosskopf.

⁸³ Protokolboek van die Kaap-Sinode: Notules van die Sinode, Amalienstein 6.4.1934; Vergadering van die Sinodale Bestuur, 22.6.1935.

⁸⁴ Notules van die Sinodale Kommissie Vergadering, Riversdale, 22.10.32 en 27-28 September 1937. Sien ook *The Sun*, 16.7.1937.

⁸⁵ *Jahresberichte*, 1888, p. 10. Sien ook die *Jahresberichte* van 1889, p.10; 1890, p.12; 1898, p.11; 1893, p.15 en 1894, p.13. In sy "Lewensherinneringe" maak Paul Heese op pp. 451-453 ook melding van die onmin met die NG Kerk op Calitzdorp. Die NG Kerk wat die dagskool beheer het, het daarop aangedring dat kinders van ander denominasies ook die NG Kerk se Sondagskool moes bywoon anders sou hulle toegang tot die dagskool verbied word. Ook die Anglikane en Independenten het hulle eie Sondagskole bedryf.

⁸⁶ *Jahresberichte*, 1886, pp. 11-12.

verskeie geleenthede in latere jare verwys sou word na samewerking en goeie verhoudinge tussen die BSG en ander denominasies. Met die stigting van 'n preekpunt op Vanwyksdorp het die kerkraad van die NG Kerk 'n halwe morg grond aan die BSG geskenk vir die oprigting van 'n kerk.⁸⁷

Verhoudinge tussen die BSG-sendelinge in die Klein-Karoo en die blanke samelewing was ook buitengewoon goed. Die sendelinge se dienste op Sondag is in baie gevalle deur blanke boere bygewoon omdat hulle werkers lidmate van die Lutherse kerk was en die NG predikante ver van die plase op die omringende dorpe gewoon het. Op die plaas Adamskraal in die Riversdal-gemeente het die boer, Snyman, byvoorbeeld sy waenhuis en grond beskikbaar gestel om aan gekleurde kinders skoolopleiding te verskaf.⁸⁸ Kerkbasare van die Berlynse sendinggemeentes is gereeld deur beide wit en bruin bygewoon – iets wat nie by die NG sendinggemeentes voorgekom het nie. Direk of indirek moes hierdie goeie verhouding tussen blanke boere en gemeentelede van die BSG bygedra het tot die sosiale ontwikkeling en bewussyn van die lidmate van die Genootskap.

Lidmaatgetalle van die BSG in die Wes-Kaap is stelsmatig uitgedun deur droogtes en misoeste wat lidmate gedwing het om na die groter stedelike gebiede te verhuis op soek na werk. Al hierdie faktore het tot die afname in die getal gekleures in die sentrale gedeeltes van die Klein Karoo gelei. Dit het ook finansiële implikasies vir die BSG-gemeentes in hierdie dele gehad aangesien 'n afname in lidmate ook 'n afname in finansiële bydraes tot gevolg gehad het.

7.7 Die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap in die 20ste eeu

Die eeuwending het in menige opsigte 'n waterskeiding in die sosio-ekonomiese politieke strukture van Suid-Afrika teweeg gebring. Veral binne die bestek van die eerste dekade het twee gebeure die verloop van die geskiedenis ingrypend verander. Nie alleen het die Anglo-Boereoorlog (1899-1902) en die politieke eenwording van die vier Britse kolonies in 1910 die

⁸⁷ *Jahresberichte*, 1907, p. 29. Sien ook in hierdie verband die geskrewe jaarberigte van die gemeente Riversdal vir 1958 en 1960 (HHED: S00408- S00416) asook die *Jahresberichte* vir die gemeente Mosselbaai vir 1960.

⁸⁸ GJED: 1/5107: Stationsakte Riversdale, 1929-1961.

onmiddellike historiese aansig van die land wysig nie, maar dit sou ook die algemene verloop en ontwikkeling van die sosio-ekonomiese en politieke gebeure in die land ingrypend verander.

Gekleurde Lutherane het hulle gedurende die Anglo-Boereoorlog by die Britse magte aangesluit en hulle in 'n gewapende stryd met Afrikaners bevind. Botha voer egter aan dat hierdie optrede gesien moet word as lojaliteit teenoor die landsowerheid eerder as vyandigheid teenoor Afrikaners. Bruinmense in Kaapland was histories 'n integrale deel van die verdedigingsmag totdat hulle in 1912 deur 'n wet van die Unie-Parlement van alle militêre diens uitgesluit is.⁸⁹ Alhoewel die BSG-sendelinge se standpunt een van neutraliteit was, het hulle simpatie op grondvlak tog by die Afrikaners gelê. Die sendeling Daniel Heese op Riversdal, wat 'n "lojale" Britse onderdaan geword het, was die uitsondering.⁹⁰ Tog was dit vir die sendelinge van die BSG moeilik om by die veranderde politieke en sosio-ekonomiese omstandighede wat die 20ste eeu gebring het, aan te pas. Nie net het die politieke regte van die bruin lidmate van die BSG in die eerste paar dekades van die 20ste eeu skerp onder die soeklig gekom nie, maar het die ontwikkeling van infrastruktuur, soos die bou van die spoorlyn vanaf Kaapstad na Port Elizabeth, werksgeleenthede vir die bruin bevolking geskep. Met die voltooiing van die spoorlyn het hierdie werksgeleenthede verval wat 'n terugkeer na armoede beteken het. Tog het die spoorlyn vir die gekleurde bevolking die geleentheid geskep om makliker na die groter sentra te verhuis op soek na 'n beter maatskaplike bedeling. Die bruin lidmate van die BSG het ook 'n nuwe sosiale status bereik. Die term "Hottentot" is nie meer gebruik nie, maar in die plek daarvan is na bruin lidmate verwys as "Braunen" en "Kapenaars".⁹¹ Hierdie terme is veral deur eerwaarde Manzke in Kaapstad gebruik, maar nie in die Klein-Karoo-gemeentes nie.⁹² Op 'n kaart wat in 1904 deur Alexander Merensky geteken is, word slegs die naam "Bastards" gebruik om die gekleurde inwoners van die Kaapkolonie aan te dui. Met sy besoek aan Kaapstad in 1936 superintendent Kohl verduidelik dat die term "Kapenaars" verwys na mense van gemengde blanke en gekleurde afkoms. Hy het ook daarop gewys dat daar deur blankes en swartes op hulle neergesien is en dat van die sendelinge van die BSG hierdie houding van talle blankes teenoor gekleurdes gedeel

⁸⁹ D.P. Botha: *Die Opkoms van ons Derde Stand*, p. 96.

⁹⁰ Persoonlike mededeling: H.F. Heese, Somerset-Wes; 12.4.2005. Kyk ook in hierdie verband *Jahresberichte* van 1901, p.14. Daniel Heese kon as gevolg van sy Britse burgerskap vryelik in die distrik van Riversdal rondbeweeg om sodoende sy gemeentelede te besoek.

⁹¹ *Jahresberichte*, 1920, p. 10.

⁹² H.F. Heese: "Khoisan in Kannaland," p. 9.

het.⁹³ In hoe verre Kohl en sy kollegas deur die rassiesiening van die Nasionaal-Sosialisme beïnvloed is, wat enige rasvermenging as ‘n euwel gesien het, is nie bekend nie.

Hierdie negatiewe houding van die Berlynse sendelinge teenoor gekleurdes, in teenstelling met hulle méér positiewe houding teenoor swartmense, was daarvoor verantwoordelik dat daar eers in die láát 1920’s gekleurde predikante bevestig is – dit ten spyte van die groter wordende skuldlas van die Genootskap in ‘n heelwat vroeër stadium.⁹⁴ Dit was eers in 1927 dat die onderwyser John King as die eerste bruin pastor (of predikant) bevestig sou word nadat hy intensief deur die sendelinge onderrig is. ‘n Jaar later is ook David Groenewald, seun van die skoolhoof van die Langkloof en self hoof van die Lutherse skool op Mosselbaai, as hulppredikant aangestel.⁹⁵

In 1927 is besluit dat gekleurde mans voortaan dieselfde status as die Berlynse sendelinge binne kerkverband sou hê. Die besluit het nóú saamgehang met die feit dat daar alreeds in 1926 besluit is tot groter samewerking met die Rynse en Morawiese Kerke en dat die werk onder die “Bastards” afgesluit is en dat dit tyd was dat hulle ‘n selfstandige kerk moes vorm. In 1930 is die status van die gekleurde vrou binne die bestaande kerkverband verhoog toe daar aangekondig is dat ‘n gekleurde vrou die hoofskap van die belangrike skool op Riversdal sou oorneem, terwyl dit al lankal ‘n gevestigde praktyk by plaasskole was. Ook eerwaarde (pastor) Groenewald is die volgende jaar verhoogde status gegee toe hy in beheer van die Lainsburg-gemeente geplaas is.⁹⁶

Tog het die sendelinge van die BSG in die Wes-Kaap ‘n opdraande stryd teen die maatskaplike verval van hulle gemeentelede gestry. Sedelike verval en armoede het veral uit die misbruik van drank gevloei. Die oormatige verbruik van drank was ‘n subkultuur eie aan die leefwyse van die inwoners van hierdie geografiese streek. Pogings van die sendelinge om dit te bestry, was gebaseer op radikale en outoritêre aksies. Dit het onder meer skorsing uit die gemeente behels en die opheffing van verblyfreg op die Genootskap se eiendom. In die meeste gevalle het dit die probleem egter vererger. Vir die sendelinge het die oplossing van die probleem in opvoeding en

⁹³ *Jahresberichte*, 1936, p. 85.

⁹⁴ *Jahresberichte*, 1921, p. 9.

⁹⁵ *Jahresberichte*, 1926, p. 13 en *Jahresberichte*, 1927, pp. 11-13,

⁹⁶ *Jahresberichte*, 1930, p. 11 en *Jahresberichte*, 1931, p. 13.

‘n verbod op die verkoop van drank gelê. Hierin is hulle ondersteun deur W.P. Schreiner, lid van die Unieparlement en “warmer Freund der Farbigen”, wat in 1912 ‘n petisie na die sendinggemeentes gestuur het om steun te werf vir die verbod op die verkoop van drank aan gekleurdes, behalwe vir sakramentele en mediese doeleindes.⁹⁷ Ook binne eie geleedere sou daar vir die sendelinge van tyd tot tyd morele en etiese probleme opduik. Reeds in 1885 het Louis Alpermann, die sendeling op Mosselbaai, die diens van die BSG verlaat nadat daar bewerings was dat hy ‘n verhouding met ‘n gekleurde onderwyseres in sy gemeente sou gehad het. Hy het egter kort daarna met ‘n Duitse onderwyseres van Ladismith, ‘n mej. Rohloff, getrou en na Amerika uitgewyk om daar sy bediening in ‘n Lutherse gemeente voort te sit.⁹⁸ In 1908 is eerwaarde ook Scheffler gekonfronteer met ‘n verhouding oor die kleurgrens toe Johanna, die dogter van die wewenaar Petrus Pieterse, op Herbertsdale verloof geraak het aan ‘n blanke Amerikaanse ambagsman en laasgenoemde by Pieterse ingetrek het. Ná ‘n dreigement van Scheffler om Pieterse se verblyfreg op Herbertsdale op te skort, het laasgenoemde om verskoning kom vra en moes hy sy hardkoppigheid voor die gemeente bely.⁹⁹ Dis nie bekend of die verlowing van die paartjie daardeur geraak is nie. In 1928 het die hoof van die skool op Riversdal, mejuffrou Schmidt, na bewering reeds twee jaar ‘n verhouding met ‘n bruin leerlingonderwyser gehad wat sy geweier het om te verbreek. Die einde van daardie jaar het haar broer en suster haar vanuit Duitsland kom haal, maar dis ook nie bekend of die verhouding daarmee beëindig is nie. In 1939 het die hoof van die skool op Riversdal, Oppelt wat ‘n getroude man was, met die onderwyseres Johanna Fielies weggeloop. Sy was die dogter van die hoof van die skool op Holbak.¹⁰⁰ Ernstige drankmisbruik deur die hoofonderwyser op Amalienstein, M. Groenewald, het daartoe gelei dat hy na Anhalt-Schmidt verplaas is en nie na Mosselbaai of Riversdal nie, aangesien die versoekings daar groter sou wees. Dit was dan ook ‘n finale waarskuwing dat hy geskors sou word indien hy hom weer aan dronkenskap skuldig sou maak.¹⁰¹

⁹⁷ HHED: Stationsakte Riversdale: Dagboek 1-3 Kwartaal 1912; F. Scheffler.

⁹⁸ *Jahresberichte*, 1885, p. 11.

⁹⁹ F.K. Scheffler: “Kroniek van die sendingstasie Herbertsdale,” pp. 13-14. Ongepubliseerde dokument vertaal uit Duits deur Thomas Karzek.

¹⁰⁰ HHED: Stationsakte Riversdale; Dagboek 1928 en Dagboek, 1ste kwartaal 1933.

¹⁰¹ Notule van die Sinodale Bestuur, 22.6.1935.

Vanaf 1905 het die “spook” van Ethiopisme soos ‘n dwarrelwind deur die BSG-gemeentes van die Wes-Kaap getrek. Byna sonder uitsondering het die sendelinge by Anhalt-Schmidt, Ladismith, Riversdal en Mosselbaai melding gemaak van die negatiewe invloed van die Ethiopiese kerkbeweging op die gemeentes van die BSG. Uit Mosselbaai het eerwaarde Friedrich Ecker die beweging van klipgooiery na die pastorie beskuldig en uit Amalienstein is berig dat die “Ethiopiërs meer skade aangerig het as die orkaanwind wat die stasie vroeër getref het.”¹⁰²

In 1939 het Direkteur Knak ‘n vlugtige besoek aan Suid-Afrika gebring om die sendelinge voor te berei op die moontlike uitbreek van oorlog en hulle vermaan om nie weer oorhaastig verbande en lenings op eiendomme aan te gaan nie. Uit die aard van die saak het die oorlog later ‘n breuk in kommunikasie tussen die sendelinge en Berlyn teweeggebring. Tog wil dit voorkom asof dit beter gegaan het as gedurende die Eerste Wêreldoorlog. Sendingwerk het ongestoord voortgegaan, en alhoewel sendelinge veral in die noordelike provinsies geïnterneer is, het die Unie-regering nie die werksaamhede van die BSG in die Wes-Kaap aan bande gelê nie en het die Genootskap die beheer oor sy skole behou.¹⁰³ Die belangrikste praktiese probleem vir die sendelinge was dat hulle nie salarisse uit Duitsland kon ontvang nie en talle sendelinge moes sukkel om op materiële gebied kop bo water te hou.

7.8 Die BSG, gekleurde lidmate in die Wes-Kaap en politieke ontwikkeling

In die loop van die eerste paar dekades van die twintigste eeu het dit vir die gekleurde bevolking van die Kaapprovinsie duidelik geword dat hulle nie deel was, of deel sou word, van die algemene politieke bestel nie. Ten spyte van die feit dat gekleurdes stemreg in die Kaapprovinsie gehad het, eiendom op enige plek kon besit en daar geen statutêre segregasie was nie, was die blanke regering alreeds besig om die gekleurdes te marginaliseer. Vier-vyfdes van die totale gekleurde bevolking van 682 000 was in die Kaapprovinsie woonagtig waarvan die meerderheid arm was en as ongeskoolde arbeiders in diens van boere was. Daar is teen opgeleide gekleurdes, waarvan die meeste die produkte van sendingskole was, soos polisiemanne, verpleegsters en

¹⁰² *Jahresberichte*, 1906, pp. 17,19, 20 en 21.

¹⁰³ *Missionsberichte*, 1947, p. 11.

onderwysers gediskrimineer in soverre dit salarisse en algemene voordele aangegaan het. Tagtig persent van die gekleurdes was teen die dertigerjare Afrikaanssprekend, terwyl die NG Sendingkerk by verre die meeste lidmate gehad het. Die insluiting van die Rynse Sendingkerk in die dertigerjare in die geledere van die NG Sendingkerk het hierdie getalle nog verder laat groei.¹⁰⁴

Die politieke beleidmakers het ná Uniewording in 1910 stelselmatig begin om die belangrike rol wat die skole van die BSG en ander sendingskole in die opvoeding ook van *blanke* kinders gespeel het, te beëindig. Teen 1883 het 6 000 blanke kinders sendingskole bygewoon en teen 1891 het een uit elke drie blanke kinders na sulke skole gegaan. Reeds in 1915 het die regering begin om blanke kinders uit sendingskole te verwyder.¹⁰⁵ Die Nasionale Party het vanaf sy stigting in 1914 'n dubbelslagtige houding teenoor die gekleurdes aangeneem. Terdeë bewus van die politieke waarde van hulle stemreg, het die NP gepoog om die steun van die “opgevoede” gekleurdes te wen. Teen 1929 het Hertzog en sy NP deur middel van voorgestelde wetgewing alreeds 'n duidelike aanduiding ten opsigte van die beleid van rassese segregasie gegee, veral ten opsigte van swartes. Onder die invloed van die agitasies van Abdurahman en sy APO was dit egter duidelik dat die blanke Afrikaner in die NP nie die politieke steun van die gekleurdes gehad het nie. Met die uitbreiding van stemreg na blanke vrouens was die gekleurdes se stem nou ook proporsioneel van minder belang. Daarby was dit duidelik dat die NP-regering nie bereid was om gekleurdes in hulle maatskaplike bestel op te neem nie. *Die Burger*, mondstuk van die Nasionale Party, het byvoorbeeld bereken dat minder as 10% van die gekleurdes die NP in die 1929-verkieping ondersteun het.¹⁰⁶ Dit was duidelik dat die gekleurdes nie beplan het om die politieke pad saam met die Afrikaanssprekende blankes te loop nie. Die verwoestende sosio-ekonomiese effek van die Groot Depressie gedurende die dertigerjare, sou egter die gekleurdes net so kwesbaar soos die blankes vir armoede laat en daardeur is politieke opsies tot 'n groot mate op die agtergrond gedwing.

¹⁰⁴ H.B. Giliomee: *The Afrikaners – a Biography*, p. 389.

¹⁰⁵ S. Trapido: “The Friends of the Natives. Merchants, Peasants and the Political and Ideological Structure of Liberalism in the Cape, 1854 to 1910” in S. Marks en A. Atmore (rds.): *Economy and Society in Pre-industrial South Africa*. pp. 247-274.

Die opkoms van Afrikaner-nasionalisme, parallel met dié van Duitse Nasionaal-Sosialisme gedurende die dertigerjare van die twintigste eeu, sou oor 'n langer termyn ernstige gevolge vir die BSG inhou. Die sendelinge het tot 'n hoë mate met Afrikaner-nasionalisme en hulle politieke dogma verweef geraak sodat dit voorgekom het asof hulle glad nie meer kon onderskei tussen Christelike moraliteit en lojaliteit teenoor die Afrikanerdom nie. Dit sou ook lei tot vervreemding tussen plaaslike sendelinge en die bestuur in Berlyn wat later 'n feitlik onoorbrugbare kloof sou word. Met die ondersteuning van die Afrikaner-nasionaliste en hulle beleid van aparte ontwikkeling sou die sendelinge van die BSG in Suid-Afrika hulself later by wyse van spreke in 'n hoek vasverf. Dit sal egter simplisties wees om sonder meer aan te voer dat hulle die beleid van apartheid sonder voorbehoud ondersteun het. Hulle persepsie van apartheid was eerder gebaseer op, en gebore uit, die gedagte van 'n volkskerk vir elke aparte etniese groep en gebaseer op sodanige groep se inheemse kultuur. Dit was egter net van toepassing op die swart volke van die noordelike provinsies aangesien die gekleurdes van die Wes-Kaap by die blanke Westerse kultuur ingeskakel was. In hierdie opsig het die sendelinge van die Kaapse Sinode hulle dus in 'n unieke situasie bevind waar hulle nie kon staatmaak op neergelegde riglyne van die Komitee in Berlyn nie.

Met sy besoek aan Suid-Afrika in 1936 het Direkteur Knak dit duidelik gestel dat die BSG nie die gelykstelling van rasse en volke voorstaan nie. Vir hom het rasseverskille nie die wil van God weerspreek nie, maar moes eerder as die uitdruklike wil van God beskou word.¹⁰⁷ Hierdie benadering van die BSG was op daardie tydstip in ooreenstemming met die beleid van die Nasionaal-Sosialistiese regering van wie hulle grootliks afhanklik was om die finansiering van hulle sendingaktiwiteite vanuit Duitsland toe te laat. Die stelselmatige uitwissing van sekere etniese groepe deur die Nasionaal-Sosialistiese rassebeleid tydens die Tweede Wêreldoorlog het die bestuur van die BSG egter tot totaal ander insigte gebring.

Teen hierdie agtergrond het die Genootskap se bestuur in Berlyn begin om sedert die vroeë vyftigerjare sterk standpunt teen apartheid in te neem. In 1950 bring het Direkteur Gerhard

¹⁰⁶ H.B. Giliomee: *The Afrikaners – a Biography*, p. 393.

¹⁰⁷ S. Knak: "Ein Wort der Mission zur Rassenfrage," *Neue Allgemeine Mission zeitschrift*, Vol. 13, 1936, pp. 36-37.

Brennecke, wat by Knak as direkteur oorgeneem het, 'n besoek aan Suid-Afrika gebring om homself te vergewis van die apartheidsbeleid. Getrou aan sy Lutherse oortuigings deur nie in te meng met staatsgesag nie, het hy tog aan die sendelinge die Komitee se negatiewe standpunt oor apartheid uiteengesit. Hy het van hulle verwag om standpunt teen apartheid in te neem en hul duidelik daarop gewys dat die verskoning dat hulle gaste in 'n vreemde land was, nie meer aanvaarbaar was nie.¹⁰⁸

In die Wes-Kaap het die sendelinge en hulle lidmate se posisie binne die breë rassepolitieke konteks heeltemal verskil. Dus was hulle probleme ook van 'n besondere en verskillende aard. In hierdie streek was sendingaktiwiteite spesifiek gerig op die gekleurde gemeenskappe waar talle, saam met sowat 12 000 swartmense, op 'n gemeenskaplike kieserslys was. Die gekleurde lidmate van die BSG was ook nie 'n homogene bevolkingsgroep nie. Gevolglik moes die sendelinge in hierdie geografiese streek 'n nuwe benadering volg. Dit het gewissel van selfversorgende sendingstasies waar sendelinge met 'n ysere en patriargale hand in beheer was, tot afwenteling van verantwoordelikhede na gekleurde pastors in hulle eie gemeentes. Op 'n sitting van die Kaapse Sinode in Junie 1938 op Riversdal, is daar met dankbaarheid deur eerwaarde Schultz daarop gewys dat daar vyf bruin leraars teenwoordig is, bo en behalwe verskeie gekleurde afgevaardigdes, maar het hy die feit betreur dat daar "redders en leiers uit die Kleurlingvolk optree wat die volk net uit die politieke toestand wil red, maar nie uit die sondige toestand nie."¹⁰⁹

Met die 1948-verkiesing was dit alreeds duidelik dat die Nasionale Party min steun van die gekleurde kieserskorps kon verwag. George Golding, wat sy opvoeding aan die Lutherse skool te Riversdal gehad het, het in sy hoedanigheid as voorsitter van die "Coloured Peoples National Union," met 'n ledetal van ongeveer 85 000, alles in sy vermoë gedoen om samewerking met die nuwe NP-regering te verhoed.¹¹⁰ Diskriminerende maatreëls, veral die ontneming van stemreg van die gekleurde bevolking van die land, het sterk teenstand selfs vanuit Afrikanergeledere

¹⁰⁸ W. van der Merwe: "Die Berlynse Sendelinge en Apartheid in Suid-Afrika" in *Historia*, no. 1, 1987.

¹⁰⁹ Protokolboek van die Kaapse Sinode, Riversdale, 27 Junie 1938.

¹¹⁰ D.M. Scher: "The Disenfranchisement of the Coloured Voters, 1948-1956", (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Unisa, 1983), pp. 71-79.

ontlok nadat die NP in 1948 aan bewind gekom het.¹¹¹ In 1961 het die Stellenbosche sosioloog, S.P. Cilliers byvoorbeeld ‘n sterk pleidooi vir maatskaplike en politieke regte, waaronder volle burgerskap en direkte verteenwoordiging in die Parlement, aan gekleurdes gelewer.¹¹² Die verwerping hiervan deur die Verwoerd-regering is in uitgelese Afrikanerkringe, in veral die Wes-Kaap, met groot teleurstelling begroet.¹¹³

Saam met die res van die BSG-sendelinge in Suid-Afrika het dié in die Wes-Kaap geen sterk standpunt téén die beleid van apartheid ingeneem nie. Die blanke sendelinge en hulle kinders is stelselmatig in Afrikanergeledere opgeneem en het hulle hul as sodanig met die Afrikaner geassosieer.¹¹⁴ Die grootste probleem vir die BSG-sendelinge in die Wes-Kaap was die implementering van die *Groepsgebiede Wet* in 1950. Dit het lidmate verplig om gebiede wat vir bewoning deur blankes gesoneer was, en waar hulle jare woonagtig was, te verlaat. In die geval van die dorpsgemeente was die kerk, skool en pastorie gewoonlik gevestig in die kern van die dorp wat beteken het dat daar ‘n verskuiwing van kerkgeboue moes plaasvind.

Protes teen apartheidswette deur swartes in die destydse Transvaal in 1960 sou lei tot die tragiese gebeure by Sharpeville in dieselfde jaar. Dit sou die waterskeiding in die ekumeniese opset in Suid-Afrika word toe alle kerke wat lede van die Wêreldraad van Kerke was in Desember 1960 ‘n beraad by Cottesloe bygewoon het om die implikasie van die gebeure by Sharpeville te bespreek. Dit was onvermydelik dat kerkgenootskappe teen die beleid van apartheid sou moes standpunt inneem. Behalwe die NG Kerk het alle kerkgenootskappe sterk standpunt teen die toepassing van apartheid ingeneem – ook die BSG. Daarmee het die NG Kerk sy vervlegting met die obskure apartheidbeleid van Afrikaner-nasionalisme bevestig en sou dit vir die NG Kerk ‘n tydperk van ekumeniese isolasie inlei.¹¹⁵

¹¹¹ Sien in hierdie verband ook M.J. Mittner: “Die Burger en die Kleurlingstem”, (M.A-tesis, Universiteit van Kaapstad, 1986). Kyk ook C. Laubscher: “Die Geskiedenis van Grondbesit in Distrik Ses tot 1984” (D.Phil. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 2001).

¹¹² S.P. Cilliers Versameling: *Verslag van die Komitee insake Kleurlingaangeleenthede, 18 Januarie 1961*. (US Biblioteek).

¹¹³ Sien in hierdie verband: L. Louw (red.): *Dawie, 1946 – 1964*, pp. 195-206 asook die Cillie Versameling: M.E.R. – Cillie, 15 Januarie 1961, US Biblioteek).

¹¹⁴ Sien in hierdie verband die studie van H. Florin: *Lutherans in South Africa*.

¹¹⁵ Sien in hierdie verband M.J. Heany: “Beyers Naudé, Ekumeniese Baanbreker in Suid-Afrika, 1960-1994”. (Ongepubliseerde Ph.D. Proefskrif, Universiteit van Pretoria, 2004).

In 1962 is die sinodes van die Berlynse Sendinggenootskap by die Evangeliese Lutherse Kerk in Suidelike Afrika (ELKSA) ingeskakel en is 'n era van Berlyns-Duitse sendinggeskiedenis in die Wes-Kaap en ook Suid-Afrika afgesluit.

In resente sendinggeskiedskrywing het dit gebruik geraak om sendelinge as agente van kolonialisme te beskryf.¹¹⁶ Wat betref die BSG se werk in die Wes-Kaap, en oor die algemeen in Suid-Afrika, kan daar geen substansie vir sodanige argument wees nie. Met die aanvang van die werksaamhede van die BSG in Suid-Afrika in 1834, en spesifiek in die Wes-Kaap in 1838, was daar nog geen sprake van Duitse staatkundige eenheid nie – nog minder sprake van kolonialisme waar lande soos Spanje, Portugal, Engeland en Frankryk die leiding geneem het. In hierdie verband wys beide Jooste en Pakendorf daarop dat hierdie paradigma nie sonder meer op die vroeë Duitse sendelinge van toepassing gemaak kan word nie en dat daar onderskei moet word ten opsigte van die sienswyse van latere sendelinge.¹¹⁷

Die sendelinge van die BSG in die Wes-Kaap het in die meer as 120 jaar van arbeidsaamheid op hierdie terrein dieselfde swakhede en leemtes as hulle kollegas in die res van die land openbaar. Vanweë hulle piëtistiese beginsels was gehoorsaamheid en onderdanigheid aan die owerhede 'n beginselsaak. Dit het meegebring dat die sendelinge dikwels geswyg het toe 'n profetiese stem nodig was om die politieke en sosiale onregte van die regerings van die dag teenoor hulle lidmate uit te wys. In hierdie opsig was hulle skuldig aan, wat Potgieter noem, “interne kolonialisme”, met ander woorde die ondersteuning van voortgesette blanke politieke beheer van die land.¹¹⁸ Maar dit gaan ook verder as bloot politieke oorheersing. In gewone dag-tot-dag sosiale omgang, lewenswyse en tradisie, het die sendelinge grootliks nagelaat om doelbewus die beginsel van sosiale ongelykheid aan te spreek.

¹¹⁶ Kyk in hierdie verband byvoorbeeld die werk van L. Engel: *Kolonialismus und Nationalismus in deutschen Protestantismus in Namibia 1907 bis 1945*.

¹¹⁷ G. Pakendorf: “The Intellectual origins of German Missions in South Africa.” (Lesing gelewer by Afrika Seminaar, Universiteit van Kaapstad, 20 April 1994) en ook G.J. Jooste: “Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap; die BSG en die Rassevraagstuk in die Unie van Suid-Afrika”.

¹¹⁸ I.C. Potgieter: “Dialog en omgekeerde sending: die koloniale sending in 'n post-koloniale Suid-Afrika,” *Nederduits Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 4 Desember 1939, p. 461.

Aan die ander kant het die sendelinge van die Wes-Kaap wel ook 'n positiewe invloed op hulle onmiddellike omgewings uitgeoefen wat dikwels onderskat word. Met die aanvang van hulle werk in Zoar in 1838, en later op Amalienstein, het hul 'n verarmde en reddelose gemeenskap aangetref. Deur die verkondiging van die Evangelie en die oprigting van skole om geletterdheid te bevorder, is hierdie gekleurde gemeenskappe nie net geestelik bemagtig nie, maar ook uiteindelik ook op ekonomiese gebied. Lidmate het op die sendinggrond behoorlike behuising ontvang en aan die inwoners is grond beskikbaar gestel om deur middel van landbou selfversorgend te kon word en ook om kontantinkomstes te verkry. Wat ook van belang is, is die feit dat die sendelinge, en latere ook predikante van die Lutherse gemeentes, in die Wes-Kaap 'n protesstem laat hoor het weens die toenemende kleurdiskriminasie teen hulle lidmate. Hierdie stemme het veral opgegaan as hulle gevoel het dat hulle eie en direkte belange bedreig word soos met die hervestiging van lidmate wat in terme van die *Groepsgebiedewette* plaasgevind het.¹¹⁹ Die feit dat daar nie noodwendig na hulle stemme geluister is nie, verminder nie die belangrikheid van hul protes nie.

Van indirekte belang vir die sendelinge, wat in die eerste plek getroue Christene van hul lidmate wou maak, is die feit dat die BSG-opvoedingsgeriewe aan die gekleurde gemeenskap beskikbaar gestel het wat deure tot verdere opleiding en beter beroepsmoontlikhede moontlik gemaak het. Vir talle lidmate was dit egter juis die klem wat die Berlynse sendelinge op onderwys en opvoeding geplaas het wat die breë gemeenskap laat baat vind het. Daar was relatief min verskille tussen die Lutherse en Calvinistiese belydenisse en Christene kon maklik van kerkgenootskap verander. Alle Genootskappe het egter nie soveel klem soos die Berlynse sendelinge op onderwys geplaas nie.

¹¹⁹ Sien in hierdie verband Hoofstuk 1, asook H.F. Heese: "Pietism and Protest. The People of Amalienstein and Zoar and the Berlin Missionary Society in the Nineteenth Century" in U. van der Heyden und J. Becher: *Mission und Gewalt*, p. 182. Die talle gedwonge verskuiwings van mense en gevestigde gemeenskappe, en die herbou van kerke op aangewese plekke - gewoonlik minderwaardig - het moontlik meer protes uitgelok as die verlies van stemreg.

Die herkoms en spore van politieke leiers soos Ed Raubenheimer, George en C.B. Golding,¹²⁰ Cecil Herandien en Cobus Dowry, asook die digter en skrywer, Sydney (S.V.) Petersen, kan teruggevoer word na die opvoeding en direkte invloed van Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap. Dit was dan ook Petersen wat in sy talle gedigte en prosa sy kulturele identifikasie met die breë Lutherse wêreldaanskouing te voorskyn laat kom. Hy het egter ook die bitterheid en dilemma van die posisie van die gekleurde, wat ongeag sy persoonlike ontwikkeling altyd tot 'n tweedeklasburger verdoem was, onder die aandag van die Afrikaner (en sendelinge) gebring. In sy gedigte, “Bede” en “Die Loper,”¹²¹ het hy die situasie van die gekleurde, wat per definisie en volgens destydse wetgewing nie met die blanke op gelyke vlak kon meeding nie, verwoord. Wat hy oor die gekleurde groep verwoord het, was egter ook van toepassing op die Berlynse sendelinge. Hoewel blank, en gewoonlik van konserwatiewe politieke oortuiging, was die Berlynse sendelinge nie Afrikaners nie en dus uitgesluit van die geleedere wat politieke invloed gehad het. Dit was die kinders van die sendelinge wat met Afrikaner mans en vroue getrou het en lidmaatskap van die NG- Kerk aanvaar het, wat direk of indirek die onregverdige sosiale en politieke praktyke kon verander. Dit was weer eens 'n digter en skrywer, C. Louis Leipoldt met sy Rynse sendingagtergrond, wat die ongemaklike posisie van Lutherane binne die breë Afrikanersamelewing geskets het in sy gedig “Sendelingkinders.”¹²²

In die lig van bogenoemde kan die stelling gemaak word dat Berlynse sendelinge soos Scheffler, Grosskopf, Pakendorf, Kuschke, Prozesky, Heese, Kikillus en Trümpelmann in die Wes-Kaap godsdienstige en morele waardes aan lidmate oorgedra het wat hulle lewenslot verbeter het. Dit was egter veral deur onderwys dat hulle hul lidmate in staat gestel het om beter werks- en beroepsgeleenthede te ontvang. In hierdie sin was hulle agente vir positiewe verandering ten opsigte van die gekleurde gemeenskap wat hulle in die Wes-Kaap bedien het.

Dit was egter die Duitse sendelinge se Suid-Afrikaanse nageslag wat geleenthede kon benut om binne en vanuit die blanke *establishment* 'n klimaat vir algemene sosiale en politieke hervorming

¹²⁰ R.E. van der Ross: *The Rise and Decline of Apartheid: a study of political movements among the coloured people of South Africa, 1880-1985*, pp. 206-207.

¹²¹ D.J. Opperman: *Groot Verseboek*, pp. 273-275.

¹²² C. Louis Leipoldt: *Uit Drie Wêrelddele*, pp. 20-22.

te weeg te bring. Hoewel nie meer Lutherane nie, en toegewy aan Afrikaner-ideale in die eerste plek, het talle van die nakomelinge tog getrou gebly aan die godsdienstige tradisies van hulle sendingstamvaders in die nuwe *Heimat*. Talle het, ten spyte daarvan dat die meeste van hulle nou lidmate van die NG Kerk is, by die Bond vir Nakomelinge van Berlynse Sendelinge (BNBM) aangesluit. Hierdie organisasie speel nou 'n ondersteuningsrol vir ELKSA.¹²³

Dit wat ten opsigte van die Berlynse sendelinge en hul nageslag gesê is, geld ook tot 'n groot mate vir die Rynse en Morawiese sendelinge in die Wes-Kaap. Dit was veral die nakomelinge van die Rynse Sendinggenootskap wat talle predikante vir die NG Kerk opgelewer het.

Hoofsaaklik weens die migrasie van die platteland na die stad, het talle van die nageslag van die gekleurde lidmate van die eertydse Berlynse, asook Rynse en Morawiese sendingstasies, 'n heenkome in die NG Sendingkerk, nou die Verenigende Gereformeerde Kerk (VGK), gevind en as predikante van die NG Sendingkerk die geestelike erfenis van hulle voorouers help uitdra. Hierdie rol het nie in 1961 opgehou nie en talle van hierdie persone beklee 'n leidende rol in die geestelike, ekonomiese en politieke lewe van die Wes-Kaapse samelewing sonder om bewus te wees van hulle geestelike wortels wat tot 1838 en Zoar herlei kan word.

¹²³ 'n Feitlik volledige lys van nakomelinge van Berlynse sendelinge kan gevind word in die publikasie van L. Zöllner en J.A. Heese: *Die Berlynse Sendelinge in Suid-Afrika*. Vir die nakomelinge van die Rynse Sendinggenootskap bestaan daar 'n soortgelyke werk wat deur Linda Zöllner saamgestel is: *Die Nasate van die Rynse Sendelinge in Suid-Afrika*.

Slot

Hierdie navorsing dek die leemte wat daar in die geskiedskrywing oor die Berlynse Sendinggenootskap se werksaamhede in die Wes-Kaap bestaan het.

Die hoofmomente wat die negentiende eeuse geskiedenis in Suid-Afrika gekenmerk het, naamlik die stryd tussen Britse kolonialisme en ontluikende Afrikanerbewuswording, het net so 'n beduidende invloed op die verloop van gebeure in die Kaapkolonie gehad as wat dit die geval in die noordelike Boere-republieke was. Soos in alle ander koloniale gebiede, het die gekleurde inheemse groepe polities 'n geringe rol gespeel en was hulle uitgelewer aan 'n owerheid wat meerderwaardig teenoor hulle opgetree het. Hoewel Afrikaners te alle tye die skyf van Britse imperialistiese idees en opvattinge was, het hulle saam met die heersersklas ook 'n "koloniale" mentaliteit teenoor die inheemse, gemengde Khoisan-inwoners aangeneem en gehandhaaf. Die sendelinge was in hierdie opsig ook tot 'n groot mate daaraan skuldig, maar was tog oortuig dat dit hulle geestelik-godsdienstige taak was om die menswaardigheid en lot van die gekleurde inwoners te verbeter.

Getrou aan hulle Lutherse belydenis van onderdanigheid aan die burgerlike staat en die "godsdienstige ryk" het die sendelinge tot 'n groot mate daarin geslaag om deur middel van geestelike werk en onderwys die lewensomstandighede van hulle lidmate te verbeter. Hulle strewes was nie vrugtelos nie; gesamentlike aanbidding waaraan blanke boere en gekleurdes deelgeneem het, het op die plattelandse gemeentes van die Wes-Kaap 'n voorbeeld gestel wat nie deur die Engelse Genootskappe of NG Sendingkerk nagevolg is nie. Op 'n pragmatiese wyse het hulle grootliks daarin geslaag om die welwillendheid van die Britse owerheid, die boeregemeenskap en die gekleurde samelewing tydens die negentiende eeu te behou.

In landelike gebiede waar die BSG oor groot stukke landbougrond beskik het en waarop daar sendingstasies aangelê is, het dit die Genootskap in staat gestel om streng tug oor hul lidmate uit te oefen. As patriarge het hulle skoolplig vir kinders op sendingstasies ingestel in 'n stadium wat die koloniale regering geen soortgelyke maatreëls, selfs vir blanke kinders, gehad het nie en ook nie in staat was om

genoegsame onderwysgeriewe te voorsien nie. Dat hierdie geletterde lidmate later politiebewus sou word en die patriargale stelsel van die Berlynse sendelinge sou opponeer, het die sendelinge nie vooraf voorsien nie. Reeds so vroeg as 1856 het geletterde, gekleurde lidmate protesbriewe aan die Komitee in Berlyn gerig.

Die Anglo-Boereoorlog het 'n politieke kentering by die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap laat ontstaan. Tot en met die uitbreek van die oorlog in 1899, was hulle lojaal aan die Britse gesag wat die Kaapkolonie bestuur het. Die lot wat sommige sendelinge tydens die oorlog in die Boererepublieke getref het, het egter 'n pro-Afrikaner, anti-Engelse gevoel by die meeste sendelinge in die Wes-Kaap, soos in ook die res van die land, laat ontstaan. Hierdie politieke swaai was egter lynreg teen die sentimente van die meeste van die lidmate van die Kaapse Sinode. Die ontstaan van die APO ná afloop van die oorlog het wrywing en wantroue tussen die Duitse sendelinge en hulle gekleurde lidmate laat ontstaan.

Die magsopbou en wapenwedloop tussen Duitsland en Engeland vóór die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog het niks gedoen om die lewe van Duitse sendelinge in 'n Brits-georiënteerde Suid-Afrika ná 1910 makliker te maak nie. Ná die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in 1914, het anti-Duitse sentimente in die Wes-Kaap hoogty gevier en is 'n aantal Berlynse sendelinge geïnterneer en die sendingeïendom en finansiële bates tydelik deur die regering oorgeneem. 'n Sendeling van die BSG wat later in die Wes-Kaap sou werk, is eers in 1920 uit aanhouding vrygelaat ten spyte van sy Britse burgerskap. Hierdie optrede, asook die ondersteuning wat die sendelinge van Afrikaners en die NG Kerk tydens die oorlog geniet het, het hulle nader aan die Afrikaners laat beweeg en verder weg van die Engelstalige blankes in die land. In die Wes-Kaap het die sendelinge ook op feitlik dieselfde basis met Afrikaners te doen gehad en was Afrikaners ook dié mense wat werk aan hulle lidmate verskaf het. Die gekleurde lidmate van die BSG het egter in daardie stadium juis 'n groter pro-Engelse standpunt begin inneem omdat hulle die Afrikaner toenemend as 'n onderdrukker van hulle politieke en maatskaplike regte beskou het.

Die jare van armoede tussen die twee wêreldoorloë het die onderlinge bande tussen Berlynse sendelinge en arm Afrikaners nog sterker gemaak omdat die

Engelssprekendes oor die algemeen finansiël beter daaraan toe was. Die maatreëls van die Nasionale Party om aan blankes werk te verskaf ten koste van die gekleurde lidmate van die BSG, het egter spanning tussen die sendelinge en die Nasionale Party veroorsaak omdat die BSG standpunt teen hierdie beleid ingeneem het. Hierdie vorm van protes was wel getemper omdat die sendelinge die bestaande goeie verhoudings met die Afrikaners en hul NP-regering wou handhaaf. 'n Positiewe aspek wat uit die geldnood van die Genootskap ontwikkel het, was die ordening van gekleurde predikante. Hoewel van die sendelinge in die Wes-Kaap gedink het dat die tyd vir so 'n stap voortydig was, het dit op die lange duur goeie gevolge vir die Genootskap ingehou en het hierdie stap die konserwatiewe beeld van die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap help afbreek.

Ná die opkoms van die Nasionaal-Sosialistiese staat in Duitsland in 1933, het verskeie sendelinge aanvanklik die nuwe beweging daar verwelkom, so ook die Komitee in Berlyn. Met die botsing tussen staat en kerk in Duitsland, het daar egter 'n wending gekom en het die BSG die Nazi-regering op teologies-fundeerde beginsels teengestaan. Hulle moes egter 'n kompromie met die regering aangaan om te kon bly voortbestaan. Met fondse van Duitsland wat tydens die oorlog afgesny is, was dit letterlik en figuurlik vir die Genootskap 'n stryd om oorlewing in Suid-Afrika, en ook in die Wes-Kaap. Om die nodige fondse te bekom, is groot stukke grond van die Genootskap te Amalienstein reeds vóór die uitbreek van die oorlog in 1938 verkoop. Hierdeur het daar nog groter verwydering tussen sendelinge en lidmate gekom omdat laasgenoemde geglo het dat hulle mede-eienaars van die grond was deur hulle bydraes aan die plaaslike gemeente, asook bydraes aan die hoofkantoor in Berlyn reeds vanaf die middel van die negentiende eeu.

'n Verdere verwydering tussen die beleweniswêreld van die sendelinge en lidmate het tydens die Tweede Wêreldoorlog ontstaan vanweë die feit dat talle gekleurde lidmate by die Unie Verdedigingsmag aangesluit het om teen Duitsland te veg. Die gevolg was dat die sendelinge toenemend van hulle lidmate vervreemd is vanweë die hewige anti-Duitse veldtog wat sedert 1933 in die Engelse pers gevoer is. Met die lidmate wat dikwels pro-Engels was, het daar by hulle ook 'n anti-Duitse gevoel ontstaan wat gereflekteer is deur hulle gesindhede teenoor die Duitse sendelinge. Dit

het gebeur ten spyte van die feit dat sommige sendelinge in Suid-Afrika gebore en dus nie Duitse burgers was nie.

Ná 1945 het die Berlynse sendelinge in die Wes-Kaap dit toenemend moeiliker gevind om tussen hulle profetiese roeping om die Evangelie van geregtigheid te predik, en hulle politieke lojaliteite te onderskei. Weens hulle noue verbintenis met Afrikaner-nasionaliste, en laasgenoemde se openlike beleid van rassediskriminasie ná 1948, het hulle in teenstelling met die meeste ander kerkgenootskappe nie 'n sterk en duidelike protesstem teen apartheid uitgebring nie.

Die polities-sosiale standpunt van die sendelinge het in hierdie stadium lynreg ingedruis teen die algemene gees wat ná afloop van die oorlog in Berlyn geheers het.

Die sendelinge in die Wes-Kaap het nog bly vasklou aan die gedagte van 'n "volkskerk" terwyl hierdie benadering in Duitsland reeds vóór die oorlog laat vaar is vanweë hulle ervaring onder die Nazi-regering en die afgryslieke gevolge wat dit ingehou het.

Die plaaslike sendelinge was daarvan oortuig dat hulle volgens Evangeliese riglyne opgetree het. Die beleid van rassese segregasie was vir hulle 'n middel tot 'n doel, naamlik die beskerming van die weerlose gekleurdes teen die uitbuiting van die dominante blanke bevolkingsgroep. Verder was hulle van mening dat die Komitee in Duitsland uit voeling met die werklikheid van die praktiese rassesituasie in Suid-Afrika was. In teorie was die beleid van rassesekeiding dus vir hulle aanvaarbaar, maar wanneer hulle gemeentelede in die praktyk daardeur geraak is, soos met die onteiening van sendinggrond volgens bepalings van die *Groepsgebiedewet*, of die gedwonge verskuiwing van hulle lidmate, het hulle hul protesstem laat hoor. Hulle swye ten opsigte van die inherente ongeregtigheid van die breër apartheidsbeleid kan ook toegeskryf word aan hulle argaïese, piëtistiese agtergrond en benadering dat hulle nie moes inmeng in politieke sake van die regering van die dag nie en dat wette gehoorsaam moes word.

Faktore wat bygedra het tot die konserwatiewe sienswyse van die sendelinge hou ook verband met gebeure in beide Duitsland en Afrika.

Die bloedige opstand teen die sosialistiese diktatuur in die DDR in 1953 was vir die sendelinge 'n sprekende voorbeeld daarvan dat *Die Wet op die Onderdrukking van Kommunisme* van 1950 in Suid-Afrika geregverdig was. So ook het die opstande en die moord op nonne in Oos-Londen in dieselfde jaar vrese vir 'n swart kommunistiese oorname in Suid-Afrika gevoed. In die lig van hierdie gebeure is die amptelike standpunt van die plaaslike en ouer Berlynse sendelinge in Suid-Afrika oor apartheid begryplik.

Die jaar 1960 is van besondere belang vanweë twee insidente wat blanke vrese vererger en swart woede ontlok het. Die onafhanklikheidswording van die voormalige Belgiese Kongo het gepaard gegaan met die massaverkragting en moord op nonne en ander blankes en het grootliks bygedra tot die psigose van 'n "Swart Gevaar." Aan die ander kant het die Sharpeville Slagting woede en verontwaardiging uit alle oorde ontlok, ook in kerklike kringe. 'n Gevolg daarvan was die kerklike beraad wat later daardie jaar te Cottesloe belê is om die rassepolitiek en gebeure rondom Sharpeville te ondersoek. Lede van die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke het, met die uitsondering van die NG Kerk, op die Cottesloe Beraad die gebeure by Sharpeville in die sterkste taal moontlik afgekeur en onomwonde apartheid veroordeel. Die NG Kerk het as lid van die beraad bedank en sou daarna vir die volgende aantal dekades ekumenies geïsoleer wees.

'n Direkte uitvloeisel van die Beraad was die stigting van die Christelike Instituut (CI) van Suid-Afrika deur Beyers Naudé wat hom beywer het vir die bevordering van 'n nie-rassige kerk en samelewing. Die BSG het aktief by die werksaamhede van die Christelike Instituut betrokke geraak, veral die sendelinge in die noordelike provinsies wat op 'n dag-tot-dag basis met swart lidmate te doen gehad het. In die Wes-Kaap met sy gekleurde bevolking, wat nie direk deur Sharpeville en die swart opstande in die Kaapse stedelike gebiede geraak is nie, was die nuwe ekumeniese beweging nie só belangrik soos vir swart lidmate van die BSG nie. Sendelinge en bruin predikante van die BSG was op daardie stadium meer bekommerd oor die nadelige uitwerking van

die *Groepsgebiedewet* op hulle gemeentes as oor die groter rasse-politieke gebeure in die land.

Die bou van die Berlynse Muur wat op 13 Augustus 1961 'n aanvang geneem het, waarmee die BSG se hoofkantoor in Oos-Berlyn fisies van die vrye wêreld afgesny is, was die doodsklok vir die voortbestaan van die Genootskap en sy direkte betrokkenheid by sendingwerk in Suid-Afrika. Kort hierna is die Genootskap saam met ander Lutherse sendinggenootskappe as die Evangeliese Lutherse Kerk van Suid-Afrika (ELKSA) verenig.

Vir die politieke debat ná 1961 het die Berlynse sendelinge, en hulle nageslag, grootliks bygedra tot die verbreding van Afrikaner-liberalisme onder veral die Afrikaanssprekende kerklikes wat uiteindelik tot radikale politieke hervorming in Suid-Afrika gelei het. Die gekleurde lidmate van ELKSA, wat deur 'n versnelde proses van onafhanklike kerkvorming gegaan het, was ondanks, of juis danksy, die streng dissipline van die Berlynse sendelinge, moreel en intellektueel voorberei op 'n lang stryd om sosiale en politieke gelykheid en gelykberegtiging. Hierdie geskiedenis moet egter nog geskryf word.

ADDENDUM “A”

Chronologiese lys van die stigting van sendingstasies van die BSG in die Wes-Kaap en Berlynse sendelinge wat daar werksaam was.

Zoar (1838) en Amalienstein (1853):

Reinhold Theodore **Gregorowski**, 1838-1842.

Carl Lorentz Theodor **Radloff**, 1842 –1847.

Friedrich Wilhelm **Prietsch**, 1845-1856.

Nikolaus Johann **Meyfarth**, 1853-1856.

Johann Heinrich Albert **Kropf**, 1851-1852.

Ferdinand August **Schmidt**, 1857-1894.

Carl Friedrich Wilhelm **Meyer**, 1858-1878.

Gustav Theodor **Haese**, 1858-1863.

Daniel Friedrich Siegfried **Heese**, 1859-1868.

Heinrich Christian **Kallenberg**, 1862-1863

Ferdinand Albrecht **Elfert**, 1863-1883.

Jacobus Cornelius **Pauw**, 1870-1877.

Th. **Crop**, 1877-1879

August Ferdinand **Briest**, 1870-1892.

H. **Pfeil**, 1873-

Richard Friedrich Wilhelm **Kottich**, 1880-1881, 1885-1888.

Ernst Friedrich **Gottschling**, 1882, 1886

Elias Polycarpus **Schmidt**, 1881-1899.

Johann David Michael **Kikillus**, 1880.

Carl August Gottlieb **Gerneke**, 1883-1884, 1913-1921 (vanuit Ladismith).

Johann Carl **Prozesky**, 1886, 1894-1913, 1920-1921.

Marie Luisse **Prozesky**, 1897-1903 (onderwyseres).

Johanna (Hanchen) Elisabeth Helena **Prozesky**, 1900-1907 (onderwyseres).

Johann Julius August **Prozesky**, 1903-1905.

Paul Gustav Daniel **Heese**, 1922-1927.

Gerhard Theodor Helmuth **Gerneke**, 1929-1938 (sendingboer).

Ladismith (1856)

Friedrich Wilhelm **Prietsch**, 1856-1857.

Carl Heinrich Leopold **Howe**, 1858-1876.

Mej. **Rohloff**, 1883 (onderwyseres).

Johann Carl **Prozesky**, 1876-1895.

Richard Friedrich Wilhelm **Kottich**, 1895-1901.

Carl **Müller**, 1901-1902.

Carl August Gottlieb **Gerneke**, 1902-1927.

Christian Alwin **Gerneke**, 1908 (onderwyser).

Cornelia **Hagemann**, 1908 (onderwyseres).

Paul Gustav Daniel **Heese**, 1927-1936.

Anhalt-Schmidt: (Haarlem, 1860)

Friedrich Wilhelm **Prietsch**, 1860-1876.

Carl Heinrich Leopold **Howe**, 1876-1902. †

Richard Friedrich Wilhelm **Kottich**, 1884-1885, 1902-1917 †

Gustav Theodor **Haese**, 1864 (sendingwinkelier).

Andreas **Kupfernagel**, 1865-1866.

Christoph Heinrich **Markötter**, 1870-1893. †

NN **Beuster**, 1885 †

Heinrich Helmut **Markötter**, 1894-1895 (onderwyser).

Elisabeth Johanna Eleonore Aletta **Heese**, 1896-1897 (onderwyseres).

Elisabeth Henriette **Markötter**, 1898-1907 (onderwyseres).

Carel Pieter Daniel **Heese**, 1897-1902 (sendingwinkelier).

Johanna Maria Elisabeth **Kottich**, 1905-1912

Dorothea Johanna **Kottich**, 1906-1910 (onderwyseres).

Annemarie **Kottich**, 1911-1912

Karl Gustav Adolf **Kohl**, 1911-.

Friedrich Carl **Scheffler**, 1914-1919

Friedrich Wilhelm **Ecker**, 1920-1927

NN **Magull**, 1926

Gustav Wilhelm Paul Trümpelmann, 1927

Friedrich Carl Scheffler, 1927

August Ferdinand Anton Manzke, 1928-1933

Emil **Bachmann**, 1933-1938.

Riversdal (1868):

Daniel Friedrich Siegfried **Heese**, 1868-1905 †

Johann Carl Prozesky, 1873-1876, 1914.

Rudolph **Grabert**, 1876-1877.

Hermann Friedrich Ludwig **Kuschke**, 1877.

Louis **Alpermann**, 1878-1879.

Richard Friedrich Wilhelm **Kottich**, 1879-1880.

Friederike Pauline Johanna (Frieda) **Heese**, 1882-1911 (onderwyseres).

Ernst Friedrich **Gottschling**, 1883-1884.

Pauline Johanna Bertha **Heese**, 1886 (onderwyseres).

Friedrich Wilhelm Ecker, 1884-1885.

Carl August Gottlieb **Gerneke**, 1884

M. **Hencke**, 1888 (landbouer).

Elisabeth Johanna Eleonore Aletta **Heese**, 1888-1896, 1898-1903 (onderwyseres).

Ulrike **Heese**, 1889-1892 (onderwyseres, in Duitsland gewerf, niggie van Daniel Heese).

Johannes Robert Göldner, 1890-1894.

Christoph Heinrich Theodor Daniel **Heese**, 1890, 1897, 1927 (onderwyser).

Carel Pieter Daniel **Heese**, 1893 (onderwyser).

Emil **Berndt**, 1897.

Emilie Auguste Wilhelmine **Heese**, 1897, 1907 (onderwyseres).

Paul Gustav Daniel **Heese**, 1898 (onderwyser).

Carl **Müller**, 1899-1903, 1905-1907.

Julie Marie **Heese**, 1903 (onderwyseres).

Johann Gottlob Grosskopf, 1907-1922 (superintendent, Kaapse Sinode).

Karl Gustav Adolf Kohl, 1909-1911.

Friedrich Carl **Scheffler**, 1912

Johann Carl **Prozesky**, 1914-1922.

Gustav Wilhelm Paul **Trümpelmann**, 1923-1927 † (superintendent, Kaapse Sinode).

NN **Magull**, 1924-1926

Emil **Bachmann**, 1927-1933.

Johanna Elisabeth Helena (Hanchen) **Prozesky**, 1926 (onderwyseres).

Ernst Heinrich Siegfried **Grosskopf**, 1933-1960.

Herbertsdale: (1872)

Daniel Friedrich Siegfried **Heese**, 1872 (vanaf Riversdal).

Johann Carl **Prozesky**, 1873 – 1876.

Rudolph **Grabert**, 1876.

Hermann Friedrich Ludwig **Kuschke**, 1877-1878. (vanaf Riversdal.)

Emily Augusta Henriette **Haese**, 1899 (onderwyseres).

Johann Dawid Michael **Kikullus**, 1881- 1906.

Friedrich Carl **Scheffler**, 1906-1912.

Elisabeth Henriette **Markötter**, 1908 (onderwyseres).

Daniel Friedrich **Gerneke**, 1908 (onderwyser).

Johannes Hermann Gustav **Walter**, 1912-1913.

Friedrich **Ecker**, 1913-1914 (vanuit Mosselbaai).

(Herbertsdale word in 1920 as hoofstasie opgegee en val daarna onder Mosselbaai).

Mosselbaai (1879)

Louis **Alpermann**, 1879-1885.

Carl August Gottlieb **Gerneke**, 1885-1894.

Ernst Friedrich **Gottschling**, 1894-1897

Gustav **Pakendorf**, 1897-1899

Friedrich Wilhelm **Ecker**, 1899-1920.

Elisabeth Henriette **Markötter**, 1910 (onderwyseres).

Friedrich Carl **Scheffler**, 1920-1947

Karl **Roeder**, 1947-1975.

Laingsburg: (1884) (vroeër Buffelsrivier)

Ernst Friedrich **Gottschling**, 1884-1894

Johannes Robert **Göldner**, 1894-1906, 1908-1913, 1915-1923.

Karl August Wilhelm **Klonus**, Januarie-Junie 1907.

Johann Julius August **Prozesky**, 1905-1907.

Johanna **Prozesky**, 1905 (onderwyseres).

Johannes Friedrich **Petrick**, 1923-1931.

Paul Gustav Daniel **Heese**, 1936-1947.

Kaapstad (1907)

Carl **Müller**, 1907-1913

August Ferdinand **Manzke**, 1913-1928.

Carl **Schulz**, 1928-1933.

Karl Gustav Adolf **Kohl**, 1933-1951.

Nota: Met die viering van honderd jaar se sendingwerksaamhede in die Wes-Kaap in 1938, was daar slegs vier blanke Duitse sendelinge nog werksaam in gemeentes. Hulle was Kohl in Kaapstad (ook superintendent), Siegfried Grosskopf op Riversdal, Paul Heese op Laingsburg en Friedrich Scheffler op Mosselbaai. Laasgenoemde is in 1966 op Mosselbaai oorlede. Heese en Grosskopf is in Suid-Afrika gebore. Kohl is in 1951 in Kaapstad oorlede en deur Grosskopf as superintendent opgevolg. Laasgenoemde het op 1 Januarie 1960 afgetree, maar het nog aktief aan sendingbedrywighede deelgeneem; hy is in 1981 op die hoë ouderdom van 94 jaar in Kaapstad oorlede. Paul Heese het vanaf 1936 tot 1947 op Laingsburg gewerk en is in 1959 oorlede.

ADDENDUM “B”

Lys van betaalde, gekleurde werkers (“National-Gehülfen” of “Nationalhelfer”) in diens van die BSG in die Wes-Kaap gebaseer op gegewens uit die *Jahresberichte* vir die onderskeie jare:

Zoar: (1838)

Theophil **Januarie**, 1847 (later verander na Theophilus **Grunewald/Groenewald**).

Jacob **Jephta**, 1883.

Josef **Hess**, 1883.

H. **Pini**, 1885.

Maria **Hendriks**, 1886.

Louisa **Karsten**, 1886.

Amalienstein: (1853)

Theophilus **Grunewald**, 1858 (onderwyser).

Maria **Johannes**, 1858 (onderwyseres)

Louisa **Klaasse**, 1865 (kindertuinonderwyseres).

Christina **Dauids**, 1865 (skoolhulp).

Hanna **September**, 1865 (skoolhulp).

Francina **Hess**, 1865 (skoolhulp).

Petrus **Julies**, 1865 (korporaal).

Anna **Jefta**, 1885.

Elizabeth **Alexander**, 1885.

M. **Prins**, 1890.

E. **Davels**, 1890.

E. **Strydom**, 1890.

S. **Campher**, 1890.

Nathan **Jonas**, 1895.

E. **Karelse**, 1895.

E. **Strydom**, 1895.
S. **Kamfer**, 1895.
Caroline **Isak**, 1895.
Johannes **Jonas**, 1895.
C. **Karelse**, 1895.
Elizabeth **Timmy**, 1898.
Margaret **Oranje**, 1898.
Elisa **Karolus**, 1900.
Margarita **Groteke**, 1901.
Pauline **Magalie**, 1901.
Johannes **Mars**, 1905.
Daniel **Koegelman**, 1905.
Marthinus **de Villiers**, 1905.
John **King**, 1926 (geordineerde predikant op Calitzdorp, werksaam op Amalienstein).
David **Groenewald**, (predikant).
Wilhelm J **le Roux**, (predikant).
Jacobus (Japie) **Steenkamp**, (predikant).

Ladismith: (1856)

Andreas **Oosthuizen**, 1881.
Janetta **Braaf**, 1882.
Duna **Magalie**, 1884.
Maria **Hendriks**, 1885.
Piet **Kleinhans**, 1887.
Sara **Witbooi**, 1887.
Maria **Damonzen**, 1888.
Richard **Trim**, 1891.
Johannes **Abrahams**, 1891.
Magaretha **Prendt**, 1891.

Anna **Pieterse**, 1892.
John **Witting**, 1893.
Sara **Witbooi** , 1893.
Sara **Nieuweveld**, 1894 (onderwyseres).
Andries **Damonzen**, 1895.
Pauline **Carelse**, 1895.
Wilhelmina **Smith**, 1896.
Pieter **Kleinhans**, 1897.
Pauline **Karelse**, 1897.
Maria **Jozef**, 1901.
Cilia **Lodewyk**, 1901.
Maria **Oosthuizen**, 1901.
Elizabeth **Hendriks**, 1901.
Maria **van Mers**, 1902.
Catharina **Haymann**, 1903.
A. **Fourie**, 1910 (onderwyseres).
Cornelia Groenewald, 1910 (onderwyseres).
Lakey, 1931 (onderwyser, Vanwyksdorp).
Joseph **Moses**, 1936 (predikant).
Le Roux, 1936 (predikant).

Anhalt-Schmidt (Haarlem): (1860)

Theophilus **Grunewald**, 1863 (later **Groenewald**, onderwyser).
Piet **Koen**, 1868 (koster en diaken).
Cornelis **May**, 1868 (diaken).
David **Desember**, 1868 (smid).
(Klaas **Koen**, 1869 na Duitsland om as sendeling opgelei te word).
Matheus **Groenewald**, 1881.
Christina **Groenewald**, 1895.

L. **Suner**, 1903 (hulponderwyser).
Dina **Sauer**, 1905 (onderwyseres).
Matilda **Groenewald**, 1913 (onderwyseres).
M.Z. **Balie**, 1937 (predikant, Morawiese Broederkerk).
John **King** (predikant).
A.J. **Abrahams** (predikant).
G. **Provence** (predikant).
M.C. **Richards** (predikant).

Riversdal: (1868)

Adrian **Niekerk**, 1869 (Na Genadendal om as onderwyser opgelei te word).
Petrus **Sars**, 1869 (Na Genadendal om as onderwyser opgelei te word).
Charlotte **Leoschat**, 1871(onderwyseres).
Elizabeth **Peterson**, 1871 (onderwyseres).
Christian **Dauids**, 1871 (onderwyser).
Petrus **Sars**, 1871 (onderwyser).
Tom **Trim**, 1881 (onderwyser).
Wilhelmina **Harris**, 1881(onderwyseres).
Carolina **Smith**, 1881 (onderwyseres).
Nella **Lappers**, 1881 (onderwyseres).
Louisa **Pietersen**, 1881 (onderwyseres).
A. **Kiewiet**, 1881 (onderwyser).
Louisa **Karsten**, 1882 (onderwyseres).
Augusta **Kiewiet**, 1882 (onderwyseres).
Christina **Makepane**, 1882 (onderwyseres).
Wilhelmina **Steenberg**, 1882 (onderwyseres).
Paulina **Botwell**. 1882 (onderwyseres).
Nicolaas **Karsten**, 1883 (koster).
Admana **Sievers**, 1883.

Evangeline **Kleinhans**, 1883 (onderwyseres).
Magdalena **Jephta**, 1883.
Adriana **Grovers**, 1884 (onderwyseres).
Jan **Pietersen**, 1884 (onderwyser).
Piet **Kleinhans**, 1884 (onderwyser).
Louisa **Karsten**, 1885 (onderwyseres).
Jan **Pieterse**, 1885 (onderwyser).
Piet **Kleinhans**, 1885 (onderwyser).
Susanna **Fontain**, 1887.
Jan **Witting**, 1888.
Christian **Plaatjies**, 1888.
Lea **Jefta**, 1892 (onderwyseres).
Maria **Josef**, 1892 (onderwyseres).
Christiaan **Pieterse**, 1893 (onderwyser).
Elisabeth **Jago**, 1893 (onderwyseres).
Maria **Karsten**, 1895 (onderwyseres).
Christina **du Preez**, 1895 (onderwyseres).
Thomas **Hendriks**, 1896 (onderwyser).
Hendrik **Pietersen**, 1896 (onderwyser).
Louisa **Lodewyk**, 1896 (onderwyseres).
Egpaar **Kannemeyer**, 1896 (onderwysers).
Catherina **Hendriks**, 1897 (onderwyseres).
Elsalina **Lodewyk**, 1897 (onderwyseres).
Elisabeth **Hendriks**, 1898.
Lowiza **Lodewyk**, 1900.
Kathie **Dothie**, 1902
Johannes Petrus **de Bruyn**, 1902 (onderwyser).
Maria **Oosthuizen**, 1903.
Annie **Duthie**, 1905

Margaret **Rooth**, 1905
Magrieta **Fielies**, 1905
Rosina **Jansen**, 1905
Daniel **Jago**, 1905 (hulponderwysers).
Johanna **du Preez**, 1910 (leerlingonderwyser).
E. **Fielies**, 1910 (leerlingonderwyser).
Josef **Moses**, 1910 (leerlingonderwyser).
Wilhelmina **Josef**, 1910 (leerlingonderwyser).
Hester **du Preez**, 1910 (leerlingonderwyser).
Maggie **du Preez**, 1910 (leerlingonderwyser).
Magrieta **Fielies**, 1921 (onderwyseres).
Clifford **Maree**, 1958 (predikant).

Herbertsdale: (1872)

Jacobus **Prinsloo**, 1885.
Petrus **Kleinhans**, 1885.
Johannes **Jacobs**, 1885.
Johanna **Bakers**, 1887.
Louisa **Karsten**, 1888.
Solly **Pfaff**, 1889.
Miss. **De Biel**, 1891 (onderwyseres).
Jacobus **Mey**, 1892 (hulponderwyser).
Martha **Stoffels**, 1892 (hulponderwyseres).
Elisabeth **Pieterse**, 1894.
J. **Mei**, 1899 (onderwyseres).
Johanna **Hunter**, 1902 (onderwyseres).
Henrietta **Steyn**, 1910 (onderwyseres).
David Groenewald, 1928 (predikant)

Mosselbaai: (1879)

Wilhelmina **Harris**, 1882.
Thomas **Trim**, 1886.
Magriet **du Preez**, 1888.
Moses **Michie**, 1889.
Zacharias **Prins**, 1890.
Mina **April**, 1890.
Elizabeth **April**, 1891.
Magdalena **Miller**, 1892.
Zacharias **Prins jnr.**, 1893.
Johanna **Miller**, 1893.
John **Pamplin**, 1895.
Maria **Abrahams**, 1897.
Ellen **Buckle**, 1899. (onderwyseres).
Pauline **Rooth**, 1900 (onderwyseres).
Bessie **Sheard**, 1900 (onderwyseres).
J. **Rheeders**, 1902 (onderwyseres).
Lizzy **Hermanus**, 1905.
P. **Witbooi**, 1905.
Wilhelm **Witbooi**, 1905.
Louisa **Pieterse**, 1905.
Priscilla **Witbooy**, 1910 (assistentonderwyser).
Maria **Moses**, 1925.
Josef **Fielies**, 1926 (onderwyser).
David **Groenewald**, 1927 (predikant).
Joseph **Moses**, 1934-1935 (predikant).
John **King**, 1936 (predikant).
John **Smart**, 1947-1956 (predikant).
J. **Alexander**, 1957 (predikant).

S. **Abrahamse**, 1962 (predikant).

Laingsburg: (1884)

Maria **Pfeifer**, 1892.

Rosina **Pfeifer**, 1892.

Hendrik **Julies**, 1894.

Pieterella **Julin**, 1894.

Cornelius **Pekeur**, 1894.

Jacob **January**, 1894.

Abraham **Standaar**, 1894.

Johannes **Rossouw**, 1894.

David **Titus**, 1894.

Christina **Christiaans**, 1894.

R. **Christiaans** (1895)

C. **Peterson**, 1897.

W. **August**, 1897.

D. **Hugo**, 1899 (onderwyseres).

Helena **le Roux**, 1899 (onderwyseres).

Sarah **Basson**, 1899 (onderwyseres).

Thomas **Hendriks**, 1900.

C. **Pfeil**, 1901 (onderwyseres).

U. **Vyver**, 1901.

P. **Zwart**, 1902.

H. **Fourie**, 1903 (onderwyseres)

C. **Petersen**, 1905.

Maria **Vyver**, 1905.

Phil. **Vyfer**, 1905.

Godlof **du Preez**, 1925.

David **Groenewald**, 1931-1936 (predikant)

David **Titus**, 1935 (skoolhoof).

Kaapstad: (1907)

L. Fysch, 1905 (onderwyseres).

L. Jansen, 1905.

A. Jephtha, 1905.

J. Powell, 1907 (onderwyseres).

Karl Jonas, 1929 (evangelis).

Worcester: 1947 (Bezirk)

Nota: Vanaf 1906 word die name van betaalde helpers nie meer in die Jaarverslae van die BSG vermeld nie.

ADDENDUM “C”

Eerwaarde Gustav Pakendorf (jr) oor die rol van die BSG in Suid-Afrika

In ‘n publikasie van G.B.A. Gerdener¹ wat in 1958 verskyn het, word die unieke omstandighede waaronder die Berlyne Sendinggenootskap sy werk in Suid-Afrika verrig het, saaklik uiteengesit. Daaruit blyk dit dat die genootskap se omstandighede nie net verskillend van die ander Duitse genootskappe was nie, maar ook aansienlik moeiliker. Gerdener laat hom as volg uit (en siteer eerwaarde Pakendorf van die Berlyne Sendinggenootskap woordeliks):

The Society seems to have been the hardest hit of the German societies by the World Wars. The Moravians, with their international set-up, have had support from American and British sources, the Rhenish Mission has with the exception of the single station, Wupperthal, surrendered its work in the Cape Province to the Dutch Reformed Church, while the Hermannsburg mission could carry on relatively unhampered during the World Wars. In South West Africa, where the Rhenish Mission has largely concentrated during the past few years, they have enjoyed considerable freedom and protection, it being mandated territory of the Union.

The Berlin Mission was, however, hampered in many ways by the World Wars as appears from the following statement by the Rev. P.G. Pakendorf, Superintendent of the Southern Transvaal Synod:

The two World Wars had a disastrous influence on the work of the German Missions. During the period 1914-1919 the field was cut off from the home base and again in the period 1939-1946. Financially this meant that no funds could be sent to the field. But the period of financial difficulties was not confined to the actual war years. After the First World War there followed the inflation that left the German people impoverished beyond description. It was

¹ G.B.A. Gerdener: *Recent developments in the South African Mission Field*, pp. 81-83.

only after 1925 that the Home Board could again send funds that approximated to the requirements of the field. After 1933 it became increasingly difficult and later virtually impossible to get money out of Germany.

The wars also influenced the work in another direction. During and immediately after the war years no missionaries could be sent to the field so that there has since 1914 practically been an acute shortage of staff. Many who had been trained fell on the field of battle and it was only gradually that training could be undertaken.

Government action in the field itself also greatly hampered the activities of the Mission. Many missionaries were interned during both wars; others, though not interned, were restricted in their movements and some were not allowed to come into contact with non-white people. The training school of the Mission at Botschabelo near Middelburg (Tvl) was closed by government action in 1916 and could only gradually resume its activities in the twenties and regain government recognition and subvention.

Nevertheless valiant efforts were made to continue with the work and even to expand it.

Shortly before the First World War, a constitution had been framed, granting the Synods and their congregations a measure of autonomy. This has gradually been expanded and has proved a great boon in difficult times. Education facilities were considerably increased in the thirties and early forties. Had funds been available, the increase would have been much more extensive. This increase was largely limited to the rural areas, the urban areas being the chief sufferers. So, for instance, the Rand had only two schools. The training of evangelists had to be abandoned after 1936 and courses for the training of pastors were only conducted as necessity arose. The training school at Botschabelo could only train teachers in the later years of the half-century.

One significant advance was in the Eastern Transvaal between Steelpoort and Pietersburg where the Magabeneng station was founded in 1930 through the generosity of Dr. Hans Merensky whose father had begun the work of the Berlin Mission in the Transvaal. It is the

only station founded in this period, writes the Rev. Pakendorf, "which is otherwise a dismal record of retrenchment and the abandonment of mission stations.

In the literary field the names of Dr. Paul Schwellnus and his collaborator, Johannes Baumbach, stand out. The former was released from other duties and devoted all his time to the production of vernacular literature, especially in Venda and Northern Sotho. In the former he translated the whole Bible, compiled a grammar and produced a series of Readers. In Northern Sotho he revised the Bible, which had already been printed in 1906. Here, too, he produced a Grammar and primary school Readers. Devotional and exegetical books and the revision of the hymn book added to the laurels which conferred on him the richly deserved Doctor's Degree of the University of South Africa.

On his colleague, the same University conferred the same degree for his revision of the Bible in Tswana, a hymn book in Afrikaans and a church history and hymns in Northern Sotho. In the literary field the texts of an ethnological nature in Northern Sotho by the Rev. C. Hoffmann deserve mention. They were published in Meinhof's *Zeitschrift für Eingeborensprachen*.

The work of the Berlin Mission covers the whole Union and is divided into five Synods, guided by Superintendents, appointed by the Home Committee. The Transvaal seems to have become the most fruitful of the various fields, and its Zulu-Xhosa-Swazi Synod, presided over by the Rev. G. Krause, Ermelo, does Mission work amongst the Transkei Xhosa, the Natal and North-Eastern Free State Zulus and the Swazis in Swaziland and South-Eastern Transvaal. At Emmaus in Natal a hospital has been erected which enjoys the support of the Provincial Administration and the Union Health Department. Here, too, the schools with few exceptions in the case of farm owners, have been taken over by the Native Affairs Department of the Union.

Except the Northern Transvaal Synod all the others labour amongst Coloured and Bantu at the same time. The Cape Synod with the Rev. S. Grosskopf of Riversdale as its Superintendent, includes the Bantu round Cape Town, whilst the Southern Transvaal, O.F.S. and Zulu-Xhosa-

Swazi Synods all have some work amongst the Coloured people as well as amongst the Basotho and the Bechuana. In the Northern Transvaal the work amongst the Bavenda has been strongly developed.

Like its counterpart at Botschabelo, the theological institution at Pniel, near Barkly West, had to be closed down during the war. Oscarsberg and Fairview are now used by the Berlin Mission.

On seventy-three stations and 1,069 out-stations this Mission was served in 1955 by thirty-six ordained Europeans and eighty-two ordained non-Europeans. Its trained evangelists number 210, and no less than 111,823 baptised members, of whom 54,506 are communicants, have been brought into the Christian Church through the Berlin Mission Society in South Africa.

ADDENDUM “D”

“Die posisie van die Sending ten opsigte van Apartheid.”¹

Voordrag gelewer tydens die Sendingkonferensie in Kaapstad, 26 Maart 1955 deur Karl Roeder, sendeling te Mosselbaai.

Liewe Broers en Susters,

As dit van my afgehang het, sou ek graag Broeder Superintendent Grosskopf wou versoek om hierdie voordrag te lewer, want die Apartheidsvraagstuk verteenwoordig uiters swaarwigtige en gekompliseerde probleme. ‘n Mens word te maklik verkeerd verstaan, veral deur mense wat Suid-Afrika slegs vir ‘n kort ruk besoek of wat ver verwyderd woon en hulle nie in die moeilike posisie van Suid-Afrika kan verplaas nie. Sou ‘n mens as sendeling, met al sy liefde en meegevoel, hom totaal aan die kant van die inboorlinge en gekleurdes skaar, word ‘n mens maklik deur die Europeërs van die land as ‘n “Kafferboetie” aangesien en in sy werk verhinder. As mens egter die saak van die blankes se kant af beskou, lyk dit vir baie asof ‘n mens as sendeling aan die verkeerde kant is. Tog kan geen sendeling tussen die boom en die bas bly nie. Vroeër of later moet hy ‘n standpunt oor die vraagstuk inneem.

Grondliggend moet dit genoem word dat niemand wat Suid-Afrika kortstondig besoek, soos sekere Engelse biskoppe, die Boere in hulle strewe vir “apartheid”, of eensydig vir die volle opheffing van die rasseverskille, kan instaan nie. Die vraag vir of teen die “apartheid” vereis ‘n jarelange studie en waarneming van die verhoudings, asook ‘n grondige kennis van die omstandighede. Daarom is dit ook moeilik om die standpunt van ‘n sendeling ten opsigte van “apartheid” in ‘n kort voordrag te omskryf.

“Apartheid” is ‘n jong woord, maar ongelukkig ook ‘n woord wat as slagspreuk in die politiek, ‘n bitter bysmaak gekry het. Vroeër het ‘n mens van segregasie gepraat en vandag probeer baie, veral kerkleiers, dit omskryf met die uitdrukking “eiesoortige ontwikkeling,” dit

¹ Vertaal uit die oorspronklike Duitse teks van Karl Roeder se voordrag deur Albert Warnich, Julie 2005.

wil sê, elke ras moet op eie wyse afsonderlik van die ander rasse ontwikkel. Nie so lank gelede nie was “apartheid” ‘n interne politieke aangeleentheid van Suid-Afrika alleen waaroor die wêreld daarbuite weinig bekommerd was. Vandag kan hierdie vraagstuk nie meer van die internasionale politiek geskei word nie. Suid-Afrika word voortdurend deur die VN en die koerante gekritiseer en aangehaal as ‘n land wat ander rasse onderdruk. Ja, selfs lande wat genoeg voor hulle eie deur te vee het, soos Indië met sy verskriklike kastesisteem, voel hom genoop om Suid-Afrika heftig oor hierdie vraag te kritiseer en as ‘n agterlike slawehandelaarnasie te bestempel.

Ja, ‘n groot geskreeu gaan op in vandag se wêreld oor wat genoem word die “Apartheidspolitiek.” Asof hier ‘n onreg geskied wat nie elders in die wêreld meer voorkom nie. Sendingdirekteur Wickert, van die Hermannsburger Sending, vra of dit so ‘n sonde is as ‘n land met sulke ongunstige verhoudings soos Suid-Afrika die vraag oor die suiwerhouding van ras na vore bring.

Sedert Amerika alle rassesseiding as gevolg van politieke ontwaking opgehef het, het gebeur wat ons voormalige sendingdirekteur, dr. S. Knak, reeds in 1930 profeties voorsien het, as hy in sy boek “Zwischen Nil und Tafelbai“ sê: “dat Suid-Afrika vir die oplossing van die rassevraagstuk as ‘n strategiese punt beskou moet word.” Daarom kan geen sendeling by hierdie vraag, wat hom daagliks besig hou, verby kom nie.”

Wie kinders en kleinkinders in Suid-Afrika het wat hulle lewens in hierdie land deurbring en wat hier ‘n toekoms moet opbou, het wel deesdae rede tot kommer want daar bestaan ‘n groot gevaar dat indien hierdie vraag nie met liefde en geregtigheid opgelos word nie, alle rasse in Suid-Afrika op ‘n dag tesame ten gronde sal gaan as in hierdie kringe konfrontasie losbreek wat sal lei tot wedersydse vernietiging. Daarom moet elke sendeling hom deur middel van gebed en toewyding bemoei om ‘n weg van versoening en gelykmatigheid te help vind, want slegs deur die wet kan ‘n oplossing nie bereik word nie.

Vir die toekoms van ons sendingwerk en vir die onversteurde groei van die enkele gemeente sal oneindig veel daarvan afhang of die enkele sendeling 'n duidelike, maar regverdige houding oor hierdie vraagstuk sal inneem.

Hy mag egter nooit sonder 'n behoorlike studie van die verhoudings vir die opheffing van alle rasseonderskeide instaan nie. Dit sou beteken dat die kind met die badwater uitgegooi word en die eindresultaat sou dan algemene chaos, moord en doodslag wees. Ja, ook die vernietiging van alle waardes wat die sending in meer as 200 jaar in hierdie land tot stand gebring het.

Om die toestand soos dit hier geld, goed te verstaan, is 'n kort geskiedkundige oorsig noodsaaklik. Suid-Afrika is, in teenstelling met die meeste ander dele van hierdie groot kontinent, geen koloniale land nie. Met vele opofferings en durf het die Boere hierdie land hulle tuiste gemaak en ontwikkel. Hulle het slegs hierdie land wat hulle vaderland en hulle alles is. Die brûe agter hulle is alreeds afgebreek deur die eerste geslagte wat hulle in hierdie land gevestig het. Hulle kan dus nie soos, byvoorbeeld die Engelse uit Kenia padgee en weer huis toe gaan nie. Hulle huis is hier.

Die situasie blyk vir hulle nie te rooskleuring te wees nie as in ag geneem word dat die nie-blankes gedurende die afgelope 6 jaar met 24% toegeneem het en die Europeërs daarenteen met slegs 11,5%. Teen die einde van die eeu sal die persentasie nog meer ten ongunste van die blankes wees. Sal 'n mens hulle kwalik neem dat hulle die leiersposisies in die land vir hulle kinders behou? Die strewe na selfbehoud dwing hulle daartoe. Dis vir hulle onmoontlik om die Amerikaanse standpunt in te neem wat uitgedruk word in die woorde van 'n sekere professor W.O. Brown wat in sy boek "Race and Culture" skryf: "in the long run the only permanent solution of race conflict is the complete absorption and assimilation of the races in a common culture and social order." Hulle weet goed dat dit hulle ondergang sal beteken. "The Roman Empire fell because it ceased to be Roman" het 'n Engelse geleerde gesê. Daarom die waarskuwing van 'n Engelse brigadier voor die Tomlinson Kommissie: "If things continue as at present, we shall be such a mixture of races in South Africa in a hundred years time that the white population will not be what it is today." Vandaar die streng wette teen bloedvermenging. Vir die standpunt van die sendeling oor "apartheid" is dit allereers dringend

nodig om te ondersoek of die strewe na rassesuiwerheid en rasseskeiding in stryd is met God se woord. Die duidelike antwoord kan net NEE wees!

Wat is dan die Bybelse basis vir hierdie vraag? Die Skrif leer wel van die ontstaan en eenheid van die menslike geslag uit 'n mensepaar sodat ook Paulus in Handeling 17 vers 26 kon verklaar: “Want hy het gemaak dat van een bloed alle mense en alle menslike geslagte op die aardkring woon maar na die sondvloed word berig dat die seuns van Noag die volke gebou en oor die aardbodem versprei het. Na God se wil is hulle dus versprei in geslagte, tale en nasies.” Daaruit is dit duidelik dat die verdeling van die mensdom in rasse, volke en tale 'n daad van God was.

Ook in die Nuwe Testament het Jesus die Here hierdie grense nie verwyder nie. Die Here en sy Apostels het die bestaan en voortbestaan van verskillende rasse en volke erken en geen poging aangewend om iets daaraan te verander nie. Daar word altyd 'n onderskeid gemaak tussen heidene en Israel, die Samaritane en Israel, die Grieke en Jode. Deur die verkondiging van die Evangelie word slegs 'n geestelike eenheid nagestreef en ontwikkel.

Die voortbestaan van verskillende rasse en volke word ook in die sendingsbevel uitgespel: “Gaan heen en verkondig die Evangelie aan alle volke.” Hierdie toestand sal tot aan die einde van die wêreld so bly en selfs by die wederkoms van Jesus sal God deur die Verlosser van alle volke en tale verheerlik word (Openbaring 5:9, 7:9, 14:6, 19:5). Dit is dus ondenkbaar dat die Here, wat verskillende rasse en volke laat ontstaan het, sou wens dat aparte volke en rasse weer op hierdie aarde tot 'n eenheid moes saamsmelt. Dit is veel meer Sy wil dat enkele volke en rasse hulle identiteit bewaar.

God het in die geval van Sy uitverkore volk Israel 'n nasionale, sosiale en godsdienstige “apartheid” verlang. Die paar uitsonderinge soos Rut en Ragab bevestig slegs die reël. So streng moes die skeiding wees dat die Here selfs by die uittrek in Kanaan die grusame bevel gegee het dat alle heidene uitgeroei moes word as versekering teen bloedvermenging.

Sommige kan nou na vore tree en beweer dat hierdie Godgegewe skeiding deur die Nuwe Testament opgehef is. Ek dink nie so nie. Paulus roem hom daarop dat hy 'n Jood was en dié bestraf het wat hulle anders wou voordoen as wat die Skepper hulle wou hê. (Phillipus 3-4, Korintiërs 7:18). Maar in Galasiërs 3:18 sê hy: “Hier is geen Jood of Griek, geen kneg, nog vrye nie, geen man of vrou nie want julle is almal een in Jesus Christus” beteken dit dat hierdie uitspraak slegs betrekking het op die geloofsgemeenskap wat almal sonder uitsondering kon vind deur die aanvaarding van die Verlosser? “Sodat almal een word” (Johannes 17) verwyder slegs die grens wat betref die Godsdiens, maar in nasionale en sosiale nabetraging is dit nie teen God se wil of die Heiland se wil as die grense bly voortbestaan nie.

Daarom sê ook Adolf Schlatter oor die verklaring van Mattheus 15:26 oor die ontmoeting van Jesus met die Kananitiese vrou: “Jesus sien tussen hierdie vrou en Israel 'n grens wat nie verwyder kan word nie. Daar bestaan verskille wat Godgegewe is en nie uitgewis kan word nie.”

Ek beweer nie dat die nasionale en sosiale grense grondliggend en oral moet bly voortbestaan nie, maar vir Suid-Afrika is dit sekerlik die beste om wrywing te vermy en vir 'n vreedsame naasbestaan. Die sendeling wat die gasvryheid van hierdie land geniet en wat ongehinderd die Evangelie kan verkondig het nie as taak om 'n gedwonge verandering te help bewerkstellig nie, veral in besonder nie as dit vir hom duidelik geword het dat God die Heer “apartheid” tussen volke en rasse laat ontstaan het. Dit sou hom en die gemeente aan hom toevertrou slegs groot moeilikheid verskaf en nie die sendingwerk dien nie, maar eerder skaad.

Suid-Afrika is 'n Christelike-protestantse land, miskien in 'n sterker sin as die meeste lande wat ons ken. 'n Mens vind hier baie oortuigde gelowiges, ook in verantwoordelike posisies, wat hulle opreg bemoei om 'n regverdige oplossing vir die Apartheidsprobleem te vind en wat tot die beste sal wees vir al die verskillende rasse wat in Suid-Afrika woon en wat met mekaar oor die weg moet kom. Daarvoor moet ons as sendelinge altyd weer van nuuts af dankbaar wees en moet dit ons laat hoop om die onnodige hardheid te vermy en met God se hulp alle dele van geregtigheid te ervaar.

Die Ekumene van die Kerkbyeenkoms in Evanston het besluit dat al hulle lidmate “van alle vorme van segregasie en diskriminasie moet afsien.” Die verteenwoordigers van die Boerekerke kon hierdie vereiste uit politieke oorwegings, en omdat hulle nie self hulle grafte wou grawe nie, nie aanneem nie. Dit is vir ons, wat reeds so lank in die land lewe, volkome verstaanbaar.

Die Swartes, Bruines en Indiërs is ook nog nie ryp vir volkome gelyke behandeling nie. Hulle is dit so weinig as wat ons Kleurlinggemeente is wat nog vir vele jare nie sonder die leiding van blanke sendelinge oor die weg kon kom nie. Dit sou ‘n deurmekaarspul afgee. Tog moet daar ter wille van geregtigheid bygevoeg word dat gelyke geleenthede vir die eiesoortige ontwikkeling vir alle rasse in Suid-Afrika nagestreef moet word en dat hierdie moontlikheid altyd meer uitgebou moet word.

Natuurlik kan dit nie oornag geskied nie. Dit stem ons sendelinge tot hartseer dat diskriminasie van die kant van dom en onopgevoede blankes steeds plaasvind. Daar is steeds mense, ook Christene onder hulle, wat van mening is dat die swarte of bruine sy lewe lank ‘n houthakker en ‘n waterdraer moet bly. Onnodige mishandeling kom nog dikwels voor. Die vakbonde beskerm en verseker “blanke” arbeid. Die lone van Europeërs teenoor dié van nie-blankes staan in geen verhouding tot dieselfde dienslewering nie.

Daar bestaan ook genoeg redes vir aanhitsing. Baie is ook van mening dat die ander rasse nie die intelligensie het wat eie aan die blanke is nie. Laasgenoemde is verskeie kere reeds verkeerd bewys. Baie blankes lei ‘n weelderige lewe, terwyl die ander kreppeer. Die woontoestande van die inboorlinge en Kleurlinge is deels nog ongelooflik treurig en primitief.

En tog, nieteenstaande hiervan, is vooruitgang op alle gebiede waarneembaar, veral as vergelykings gemaak word van die toestande waaronder nie-blankes in ander lande moet lewe. Dit is egter ‘n stadige proses. Hoërskole en universiteite ontstaan jaarliks en meer en meer inboorlinge en Kleurlinge kan reeds nou met staatshulp dokters, advokate, posmeesters, staatsamptenare, ensovoorts, word om hulle rasgenote te dien, wat vroeër buite die “apartheidslewe” onmoontlik was.

Ons vroeëre getroue lidmaat met die langste kerklidmaatskap, Abraham Booyen, is altyd vir my 'n besonder goeie voorbeeld in dié opsig. Hy was vroeër 'n posbode hier in Mosselbaai en moes die hele dag briewe aflewer. Sedert twee jaar gelede is hy posmeester in die nuwe kleurling woonbuurt "Korsten-Schauderville" in Port Elizabeth. Hierdie man verkondig aan almal wat dit wil hoor, en hy argumenteer ook dikwels met sy eie rasgenote daaroor, dat hy sy selfstandige beroep as posmeester alleenlik aan die apartheidspolitiek, wat so verskreeu word, te danke het. "Indien apartheid nie ingestel sou word nie, sou ek vandag nog in Mosselbaai gesit het en sou ek my moes afsloof om trap op en trap af die hele dag briewe af te lewer, maar nou is ek my eie baas en die lede van my volk respekteer my as hulle posmeester." Kan iemand hierdie kerkvaste en getroue Abraham Booyen kwalik neem dat hy weens sy eie lewenservaring 'n aanhanger van "apartheid" geword het? Twee van my hoofleraars sê heel openlik dat hulle gedurende die laaste "stem" saam met die Boere Nasionaal gestem het, aangesien hulle in 'n regverdige apartheidspolitiek die redding vir die Kleurlingvolk sien. Ek het probeer om met die hoofleer, Cornelius Farao, daaroor te debateer, maar hy het sy standpunt gehandhaaf. Hierdie leraar is een van ons mees getroue lede wat ook in die gemeentediens uitstekend met die Boere oor die weg kom en wat in hierdie tyd van aanhitsing baie beteken en wat tot seën van ons arbeid daar in die afgeleë Karoo geword het.

Dit is net jammer dat die aanhitsing, in besonder deur agente uit die buiteland, so omvangryk is dat enkele groepe onder die swartes en Kleurlinge die totale afskaffing van die rasseseiding verlang. Dr. Theron, 'n Afrikanerleidster van die Universiteit van Stellenbosch, het onlangs verklaar: "It is high time for us to recognise the fact that the non-Europeans will never be satisfied by anything less than eventual complete political, economic and social equality with the Europeans."

Die Boere sal groot toegewings moet maak sodat alle rasse binne die raamwerk van hul volksgroepe hulle ten volle kan ontwikkel. Die beste oplossing sou wees om ook geografies 'n volkome skeiding van die rasse te bewerkstellig soos volkekundiges, asook baie politici, aanbeveel. Of dit 100% moontlik sou wees, sal die toekoms moet leer.

In die middel van hierdie spanning en wrywing staan die sendeling. Hy is ook 'n blanke en baie wat aan hom toevertrou is, kom hom met wantroue tegemoet. Baie besorgde vrae word aan hom gestel. Baie takt en liefde is nodig om altyd die regte antwoord en die regte troos te kan gee. Alles is saad van hoop. En tog, by alle liefde vir my beroep om siele vir die Lam te wen, kan ek nie anders as om op grond van my ervaring ja te sê vir apartheid nie. Ek weet dat ek hierin ook eens is met die meeste van ons sendelinge wat langer in die land leef en werk. Ek sou nooit my stem kon gee vir rassevermenging nie, want daagliks is die “sondes van die vaders” vir my by die Kleurlingvolk waarneembaar. Die blankes en swartes het ten minste 'n sterk rassebewussyn, maar die Kleurlinge is tussen die boom en die bas en nóg die Europeërs, nóg die inboorling Bantoes, wil iets met hom te doen hê. Apartheid net waar mens ook al kyk. Ja, die Kleurlinge wat ligter van kleur is, wil dikwels met donkerkleuriges van hulle eie volk niks te doen hê nie en wil nie met hulle om 'n tafel sit nie.

So het ek, byvoorbeeld, 'n ruk gelede 'n woonplek gesoek vir 'n jong onderwyseres met 'n donker gelaat wat van elders gekom het. Ek het 'n plek gevind by 'n gesiene Kleurlinggesin en was bly dat ek die vreemde onderwyseres so goed kon herberg. Die moeder van die gesin, wat self ook onderwyseres is, het die volgende dag na my toe gekom en gesê: “Meneer, Ellen kan nie by ons bly nie want my eie dogter weier om saam met haar aan tafel te sit. Ek is jammer, maar dit sal nie deug nie!” Op my vraag waarom nie kry ek die antwoord: “Die nuwe onderwyseres is vir haar te donker - 'n hoofonderwyser, Harry du Preez, het my op my navraag gesê dat hy ook binnekort sy mooi huis, wat in 'n blanke woonbuurt geleë is, sal moet verkoop en in die nuwe woonbuurt sal moet intrek. “Ek sal nooit daar onder die arm en agterlike Kleurlinge gaan woon nie.” So laat selfs die leiers van hulle eie volk hulle op die ou einde alleen. Slegs Christus en die Evangelie kan help dat alle rasse, ook binne die raamwerk van apartheid, tot hulle reg kan kom en dat liefde en vrede in alle harte intrek.

Dr. Ben Marais, 'n professor uit Pretoria, het by die kerkbyeenkoms in Evanston gesê: “Ons moet nooit die ideaal van 'n kerk waarin alle mense wat aan Christus glo hulle tuis voel, uit die oog verloor nie. Daarom is dit ons vreugde, ons geluk en ons boodskap, dat oor alle beperkinge van die fisiese apartheidsbeleid heen daar in wese onder Christene geen apartheid meer bestaan nie, anders synde die apartheid wat ons ons self oplê, wanneer ons die duisternis

meer lief het as die lig, as die sonde ons deur ons eie skuld van God skei.” Ons moet as Duitse sendelinge nie die Boere, en in besonder hulle kerk wat ‘n omvangryke en bloeiende sendingwerk bedryf, ons welwillendheid vir ‘n regverdige oplossing van apartheid weerhou nie. Die volgende staan in die statute en sending van die Boerekerk: “Indien die kerk erken dat daar onder volke van die aarde verskillende rasse en tale bestaan, erken hy terselfdertyd dat alle volke van die mensdom uit een bloed geskape is om die hele aarde te bewoon en dat elke siel wat die Heiland sy bloed voor vergiet het, in die aangesig van God gelykwaardig is”.

Dit is dus vir hulle so duidelik soos vir ons dat, ten spyte van fisiese andersheid, die gelowiges van alle rasse, volke en klasse in die gemeenskap met Christus Broers en Susters geword het. (Efesiërs 4: 4-6, Galasiërs 3:28). Dit is eintlik slegs om praktiese redes en as toeweging aan die politieke magte dat aparte kerke vir die enkele rasse geskep is. Die leiers van die Boerekerk het hulle, anders as politici, reeds op kongresse heel duidelik uitgespreek dat godsdienstige gemeenskap en viering van die Nagmaal met alle rasse van dieselfde kerk nie slegs wenslik is nie, maar ook nodig is. Die enkele Boer as gemeenskaplid sal weens sy politieke opvoeding en opvattinge beswaarlik daarvoor te vinde wees. Dit verander egter nie aan die realiteite dat ook die Boerekerk deurgaans bewus is van sy verantwoordings teenoor ander rasse nie.

Uit voorafgaande is dit duidelik dat die eenheid van geloof ‘n hoër geestelike eenheid is as dié van die natuurlike lewe. Dit is ‘n eenheid wat deur die Heilige Gees geskep is en deur Hom behou word, dit is die eenheid van almal wat soos Paulus gesê het “Christus aangeneem het.” Dat die natuurlike grense selfs by Paulus voortbestaan, word duidelik daaruit dat ook die onderskeid tussen man en vrou slegs in geloof opgehef is. Paulus het dit duidelik gemaak, en ons behoort ons altyd daaraan te herinner, dat gelowiges “burgers van twee wêreldes is, die hemelse en die aardse wêreld.” Ons is in die wêreld gebind deur die natuurlike lewensvorme en is terselfdertyd ook nie van die wêreld nie, maar is in gemeenskap met almal wat aan Christus behoort, onafhanklik van ras en taal, met ander woorde ‘n Wêreld-Christendom het tot stand gekom, maar nooit ‘n wêreld Christenvolk nie. Dit is ‘n eenheid in ‘n verskeidenheid. Die onsigbare “Una Sancta” is slegs die resultaat van baie sigbare kerke.

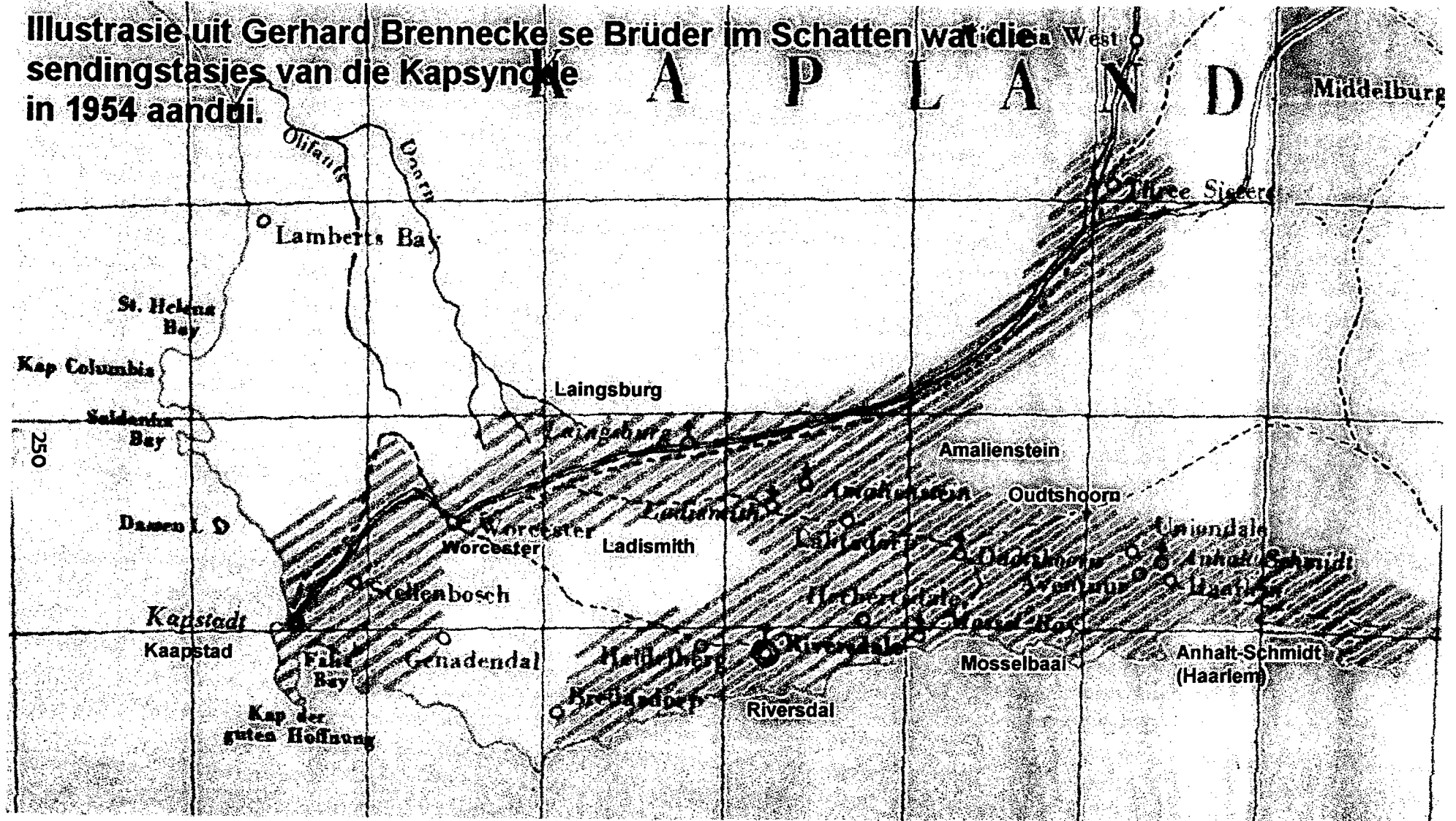
Alleenlik die geestelike eenheid kan dan ook hoe langer hoe meer lei tot 'n beter verstandhouding tussen die rasse en tot meer regverdigheid van baie wat tot dusver in vele opsigte benadeel is deur die wette van hulle onderskeie lande. Met betrekking tot apartheid in Suid-Afrika, en die nog ontbrekende rypheid van die inboorlinge en Kleurlinge, wil ek graag nog wys op wat Paulus gesê het in Galasiërs 4:2: “Solank die erfgenaam nie mondig is nie, is hy onder die wakers en pleegouers totdat die Vader anders bestem het.” God alleen het die tye vasgestel - tye vir die ontwikkeling van elke volk en elke ras tot volle wasdom.

Intussen het ons as sendelinge 'n moeilike, maar 'n wonderbaarlike grote plig en verantwoordelikheid om te help en te heel waar wonde veroorsaak word, om ongeregtheid by die naam te noem, om lief te hê daar waar andere haat. Ons kan nie die gelykstelling en vermenging van alle rasse verkondig nie, soos enkele kerke in elk geval teoreties doen nie, maar ons moet die regverdige ontwikkeling van inboorlinge en Kleurlinge binne die raamwerk van apartheid aanhelp, totdat op 'n keer na Godswil die tyd vir hulle “mondigheid” aangebreek het.

'n Sendeling is altyd 'n liberalis, maar in die regte sin gebonde aan Gods Woord. Sy boodskap moet bly: Wie die Seun vry maak is werklik vry! In die proses kan 'n mens maklik op die oppervlak gebonde bly of onder die dwang van apartheid wees. Dit is die vryheid wat die wêreld ons nie kan gee nie, maar ook nie van ons kan wegneem nie.

Sowel volkere, asook enkelinge wat onreg aandoen of naasteliefde versuim, sal die oordeel van Christus by die Oordeelsgereg ondervind: “Voor Hom sal alle volkere versamel word. Hy sal hulle van mekaar skei soos 'n herder die skape en bokke skei. En by al ons moeilikhede, by al ons instaan vir die regte van die Kleurlinge en inboorlinge, by alle misverstande waaraan ons blootgestel is, bly ons vreugde die Woord van ons Heiland: “Wat julle aan een van my geringste Broers gedoen het, het julle aan My gedoen.”

Illustrasie uit Gerhard Brennecke se Bröder im Schatten wat die sendingstasies van die Kapsynode in 1954 aandui.

BRONNE

BOEKE EN MONOGRAFIEË

Adam, H. en Giliomee, H: *The Rise and Crisis of Afrikaner Power*. (Cape Town, 1979).

Albertyn, R: *Verslag van die Carnegie-Kommissie: Sosiologiese Verslag*. (Stellenbosch, 1932).

Anoniem: *Die Grützner Nakomelinge in Suid-Afrika. Die families Arndt, Grosskopf, Heese, Schulz*. (Pretoria, 1960).

Arndt, W: *Gedenkbüchlein Berliner Missionare und Missionarskinder, 1833-1930*. (Plek nie vermeld, 1930).

Balie, I: *Die Geskiedenis van Genadendal, 1738-1988*. (Kaapstad, 1988).

Bank, A; Heese, H.F; Loff, C; (eds.): *The Khoisan Identities and Cultural Heritage Conference*. (Cape Town, 1998).

Barth, K: *The Theology of Schleiermacher*. (Michigan, 1982).

Bosch, D. J: *Transforming Mission*. (New York, 1991).

Botha, A.J: *Die evolusie van 'n volksteologie*. (Bellville, 1984).

Botha, D: *Die Opkoms van ons Derde Stand*. (Kaapstad, 1960).

Bradford, H: *A Taste of Freedom: The ICU in Rural South Africa, 1924-1930*. (Johannesburg, 1987).

Braun, W: *Heidenmission und Nationalsozialismus*. (Berlin, 1932).

Bredekamp, H. and Ross, R. (eds.): *Missions and Christianity in South African History*. (Johannesburg, 1995).

Brennecke, G: *Brüder im Schatten: Bericht über Südafrika*. (Berlin, 1954).

Brunotte, H. e.a. (reds): *Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes, Band 15: Gesammelte Aufsätze*. (Göttingen, 1965).

Bunting, B: *The Rise of the South African Reich*. (Harmondsworth, 1969).

Comaroff, J. en J: *Of Revelation and Revolution: Christianity, colonialism and consciousness in South Africa*, Vol. 1. (Chicago, 1991).

Cronjé, G: (red.): *Regverdige Rasse-Apartheid*. (Stellenbosch, 1947).

Davenport, T.R.H: *The Afrikaner Bond*. (Cape Town, 1966).

De Gruchy, J.W: *The Church Struggle in South Africa*. (Cape Town, 1979).

De Kiewiet, C.W: *A History of South Africa*. (Oxford, 1941).

De Klerk, W: *The Puritans in Africa. A Story of Afrikanerdom*. (London, 1975).

De Vries, J.L: *Mission and Colonialism in Namibia*. (Johannesburg, 1978).

Du Plessis, J: *A History of Christian Missions in South Africa*. (Cape Town, 1929).

Engel, L: *Kolonialismus und Nationalismus im deutschen Protestantismus in Namibia, 1907 bis 1945*. (Frankfurt/Main, 1976).

- Feldtkeller, A: *Sieben Thesen zur Missionsgeschichte*. (Berlin, 2000).
- Fiedler, Klaus: *Christentum und Afrikanische Kultur*. (Bonn, 1993).
- Fisch, J: *Geschichte Südafrikas*. (München, 1991).
- Fischer, K: *History and Prophecy: Oswald Spengler and the Decline of the West*. (New York, 1989).
- Fleck, NN: *Vater Heese*. (Berlin, Geen Datum).
- Florin, Hans: *Lutherans in South Africa*. (Durban, 1967).
- Furlong, P.J: *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Movement in the Fascist Era*. (Hanover en London, 1991).
- Gensichen, M: *Bilder von unserem Missionsfelde in Süd- und Ost-Afrika*. (Berlin, 1902).
- Gerdener, G.B.A: *Die Afrikaner en die sending*. (Kaapstad, 1959).
- Gerdener, G.B.A: *Reguit koers gehou*. (Kaapstad, 1951).
- Gerdener, G.B.A: *'n Eeu van Genade 1838-1938. Die Sendingtaak van die Ned. Geref. Kerke van Suid-Afrika in oënskou geneem in die Eeufeesjaar van die Groot Trek*, (Kaapstad, 1938).
- Gerdener, G.B.A: *Two Centuries of Grace*. (Stellenbosch, 1937).
- Gerdener, G.B.A: *Recent Developments in the South African Mission Field*. (Cape Town, 1958).

Giesekke, H: *The Berlin Mission in Venda. The Pioneer Years: 1872-1901.* (Polokwane, 2004).

Giliomee, H: *The Afrikaners: Biography of a People.* (Cape Town, 2003).

Goldin, I: *Making Race: the politics and economics of Coloured identity in South Africa.* (Cape Town, 1987).

Gooch, G.: *History and Historians in the Nineteenth Century.* (London, 1920).

Grünberger, R: *A Social History of the Third Reich.* (London, 1977).

Grundler, W: *Hundert Jahre Berliner Mission.* (Berlin, 1924).

Gurr, P: *Daniel Heese. Ein Lebensbild aus der Mission.* (Berlin, 1906).

Hagemann, A: *Südafrika und das 'Dritte Reich': Rassenpolitische Affinität und machtpolitische Rivalität.* (Frankfurt/Main, 1989).

Hastings, A: *A History of African Christianity, 1950-1975.* (London, 1979).

Headlam, C. (ed.): *Milner Papers.* (London, 1933).

Heese, J.A: *Grossvater und Grossmutter Heese.* (Paarl, 1959).

Heese, H.F: *Groep sonder Grense, die rol en status van die gemengde bevolking aan die Kaap, 1652-1795.* (Bellville, 1984).

Himmelfarb, G: *Poverty and Compassion: The Moral Imagination of the Late Victorians* (New York, 1991).

Hoekendijk, J.C: *Kerk en Volk in de Duitse Zendingwetenskap.* (Amsterdam, 1947).

Hogg, W.R: *Ecumenical Foundations. A History of the International Missionary Council and its Nineteenth-Century Background.* (New York, 1952).

Horrel, M: *Laws affecting race relations in South Africa.* (Johannesburg, 1978).

Jänicke, F: *Die Berliner Missions-Station Zoar-Amalienstein im Caplande.* (Berlin, 1857).

Joubert, P.P. (red.): *Na Vyftig Jaar 1881-1931. 'n Jubileum-Gedenkboek van die Ned. Geref. Sendingkerk in Suid-Afrika, bevattende gegewens van sy ontstaan en ontwikkeling.* (Paarl, 1932).

Kenney, H: *Architect of Apartheid: H.F. Verwoerd – an Appraisal.* (Johannesburg, 1980).

Kirkaldy, A: *Capturing the soul: The Vhavenda and the missionaries, 1870–1900.* (Pretoria, 2005).

Knak, S: *Geschichte der Berliner Mission, 1924-1949.* (Berlin, Geen Datum).

Knak, S: *Zwischen Nil und Tafelbai: Eine studie über Evangelium, Volkstum und Zivilisation am Beispiel der Missionsprobleme unter den Bantu.* (Berlin, 1931).

Kratzenstein, E: *Kurze Geschichte der Berliner Missionsgesellschaft in Süd- und Ostafrika.* (Berlin, 1893).

Krüger, B: *The Pear Tree Blossoms. The History of the Moravian Church in South Africa, 1737-1869.* (Genadendal, 1966).

Krüger, B. en Schaberg, P.W: *The Pear tree bears fruit.* (Genadendal, 1984).

Kruger, D.W: *South African Parties and Policies, 1910-1960: a Select Source Book:*

Race Relations Policy of the National Party. (Cape Town, 1960).

Kunze, W: *Der Missionsgedanke bei Schleiermacher und seinen Schülern.* (Gutersloh, 1927).

Lehmann, H: *Hundertfünfzig Jahre Berliner Mission.* (Erlangen, 1974).

Lehmann, H: *Zur Zeit und zur Unzeit. Geschichte der Berliner Mission 1918 – 1972.* Drie Volumes. (Berlin, 1989).

Leipoldt, C.L: *Uit Drie Wêrelddele.* (Kaapstad, 1933).

Lewis, G: *Between the Wire and the Wall: a history of South African Coloured Politics.* (Cape Town, 1987).

Loff, C.J.A: *Bevryding tot Eenwording: Die Nederduits Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881-1994.* (Kampen, 1998).

Lombard, R.T.J: *Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek: Met spesiale verwysing na die jare 1948-1961.* (Silverton, 1981).

Louw, L. (red.): *Dawie , 1946-1964.* (Kaapstad, 1965).

Malan, D.F: *Die Groot Vlug.* (Kaapstad, 1916).

Malherbe, E.G: *Education in South Africa, Vol.2, 1923-1957.* (Cape Town & Johannesburg, 1977).

Malherbe, E.G: *Opvoeding en die Armblanke: Verslag van die Carnegie Kommissie,* 3 Volumes. (Stellenbosch, 1932).

Marais, B.J: *Die Kleurkrisis in die Weste*. (Johannesburg, 1952).

Marks, S. and Atmore, A (eds.): *Economy and Society in Pre-industrial South Africa*. (London, 1980).

Merriman, N.J: *The Kaffir, the Hottentot and the Frontier farmer: Passages of Missionary Life of the Venerable Archdeacon Merriman*. (London, 1854).

Muller, C.F.J: *Sonop in die Suide: Geboorte en groei van die Nasionale Pers, 1915-1948*. (Kaapstad, 1990).

Muller, C.F.J. (red.): *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*. (Pretoria en Kaapstad, 1968).

Mzimela, S: *Apartheid: South African Nazism*. (New York, 1983).

O'Meara, D: *Volkskapitalisme: Class, Capital and Ideology in the Development of Afrikaner Nationalism 1934-1938*. (Cambridge, 1983).

Opperman, D.J: *Groot Verseboek*. (Kaapstad, 1961).

Pirow, O: *James Barry Munnik Hertzog*. (Kaapstad, 1957).

Platzky, L. and Walker, C: *The Surplus People; Forced Removals in South Africa*, (Johannesburg, 1985).

Pool, G: *Die Herero-Opstand, 1904-1907*. (Kaapstad, 1979).

Prozesky, A en O: *Hope Farm*. (Goodwood, 1999).

Rhodie, N: *Apartheid and Racial Partnership in Southern Africa*. (Pretoria, 1968).

- Richter, J: *Geschichte der Berliner Missiongesellschaft, 1824-1924*. (Berlin, 1924).
- Richter, J: *Geschichte der evangelischen Mission in Afrika*. (Berlin, 1922).
- Ritchie, J.M: *German Literature under National Socialism*. (London, 1983).
- Roux, E: *Time Longer Than Rope: a History of the Black Man's Struggle for Freedom in South Africa*. (Madison, 1966).
- Sander, I: *Auf dem Weg zur selbständige Kirche. Die erste Ordination einheimischer Pastoren der Berliner Mission in Südafrika*. (Berlin, 2004).
- Scheunpflug, A: *Missionspädagogik im Diskurs Eine Ausstellung in der Kritik*. (Hamburg, 2000).
- Schmidt, S.G: *Klaas Kuhn, ein Missionar aus den Hottentotten*. (Berlin, Geen Datum).
- Schmidt-Pretoria, W: *Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes*. (Hannover, 1938).
- Schmidt-Pretoria, W: *Deutsche Wanderung nach Südafrika*. (Berlin, 1955).
- Schoeman, K: *Die Huis van die Armes: Die Berlynse Sendinggenootskap in die OVS*. (Kaapstad, 1985).
- Scholder, K: *The Churches and the Third Reich*, Vols. 1,2. (Philadelphia, 1988).
- Scholtz, G.D: *Die Naturellebeleid van die Nasionale Party onder Hertzog, Malan, Strijdom en Verwoerd*. (Johannesburg, 1959).
- Scholtz, G.D: *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner*. (Johannesburg,

1977).

Shirer, W.L.: *The Rise and Fall of the Third Reich: a History of Nazi Germany*. (London, 1961).

Simson, H.: *The Social Origins of Afrikaner Fascism and its Apartheid Policy*. (Stockholm, 1980).

Strassberger, E.: *The Rhenish Mission Society in South Africa 1830-1950*. (Cape Town, 1969).

Strassberger, E.: *Ecumenism in South Africa, 1936-1960*. (Johannesburg, 1974).

Strydom, H.: *For Volk and Führer: Robey Leibbrandt and Operation Weissdorn*. (Johannesburg, 1982).

Sundkler, B.G.M.: *Bantu Prophets in South Africa*. (London, 1961).

Sundermeier, T.: *Mission Bekenntnis und Kirche*. (Wuppertal, 1962).

Theal, G.M.: *Records of the Cape Colony. Volume 6*. (London, 1899).

Ustorf, W.: *Mission im Nationalsozialismus*. (Berlin, 2003).

Vail, L. (ed.): *The Creation of Tribalism in Southern Africa*. (London, 1989).

Van den Heever, C.M.: *Generaal J.B.M. Hertzog*. (Johannesburg, 1943).

Van der Heyden, U. und Becher, J. (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Van der Heyden, U. und Becher, J. (reds.): *Mission und Moderne*. (Köln, 1998).

Van der Heyden, U. und Liebau, H. (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Van der Heyden, U. und Stoecker, H (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Van der Heyden, U: *Diplomasie en Politiek: Die pers, die Boererepublieke en Duitsland tydens die Anglo-Boere Oorlog*. (Pretoria, 2002).

Van der Heyden, U: *Unbekannte Geschichtsquellen in Berlin. Das Archiv und die Bibliothek der Berliner Missionsgesellschaft*. (Berlin, 1991).

Van der Horst, S: *Native labour in South Africa*. (Cape Town, 1942).

Van der Merwe, D.W: *Vir 'n "Blanke Volk": Die verhaal van die Duitse weeskinders van 1948*. (Pretoria, 1988).

Van der Ross, R.E: *Coloured Viewpoint*. (Bellville, 1984).

Van der Ross, R.E: *The Rise and Decline of Apartheid*. (Cape Town, 1986).

Van der Ross, R.E: *Say it out Loud. The APO Presidential Addresses and other Major Political Speeches, 1906-1940 of Dr. Abdullah Abdurahman*. (Bellville, 1990).

Van Jaarsveld, F.A: *Die Evolusie van Apartheid en ander geskiedkundige opstelle*. (Kaapstad, 1979).

Van Jaarsveld, F.A: *Honderd Basiese Dokumente*. (Kaapstad, 1972).

Van Jaarsveld, F.A: *Van Apologetiek en Objektiviteit in ons Kerkgeskiedenis*. (Elsiesrivier, 1953).

- Vatcher, W.H: *White Laager: The Rise of Afrikaner Nationalism*. (New York, 1965).
- Villa-Vicencio, C: *Trapped in Apartheid: A socio-theological history of the English speaking churches*. (Cape Town, 1988).
- Visser, G: *OB: Traitors or Patriots?* (London, 1952).
- Vos, M.C: *Merkwaardige verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos*. (Amsterdam, 1867).
- Wagner, W. (red.): *Kolonien und Missionen*. (Hamburg, 1994).
- Walker, E. A: *A History of Southern Africa*. (London, 1959).
- Walshe, P: *The Rise of African Nationalism in South Africa: the African National Congress 1912-1952*. (London, 1970).
- Walshe, P: *Black Nationalism in South Africa. A Short History*. (Johannesburg, 1973).
- Wangemann, H.T: *Geschichte der Berliner Missionsgesellschaft und ihrer Arbeiten in Südafrika mit vielen Bildern*. (Berlin, 1873).
- Wangemann, H.T: *Südafrika und seine Bewohner*, Dele ii, iii. (Berlin, 1882).
- Wangemann, H.T: *Missions-Ordnung der Gesellschaft zur Beförderung der evangelischen Missionen unter den Heiden zu Berlin*. (Berlin, 1882).
- Wangemann, H.T: *Ein Reise-Jahr in Südafrika*. (Berlin, 1868).
- Wangemann, H.T: *Ein Zweites Reise-Jahr in Südafrika*. (Berlin, 1886).

Weichert, L: *Die köstliche Perle. Ein Jahrbuch der Berliner Mission.* (Berlin, 1930).

Wilde, M: *Schwarz und Weiss in Südafrika. Bilder von einer Reise durch das Arbeitsgebiet der Berliner Mission in Südafrika.* (Berlin 1913).

Willan, B: *Sol Plaatje South African Nationalist, 1876-1932.* (London, 1984).

Wilson, M and Thompson, L: (reds.): *Oxford History of South Africa.* (Oxford, 1971).

Wright, M: *German Missions in Tanganyika 1891-1941: Lutherans and Moravians in the Southern Highlands.* (Oxford, 1971).

Zöllner, L: *Die nasate van die Rynse sendelinge in Suid-Afrika.* (Pretoria, 1991).

Zöllner, L. en Heese, J.A: *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika en hulle nageslag.* (Pretoria, 1984).

ARTIKELS EN BYDRAES IN TYDSKRIFTE EN ANDER WERKE

Adhikari, M: "Protest and Accommodation: Ambiguities in the Racial Politics of the APO, 1909-1923," *Kronos*, 20, 1993.

Althausen, J: "Kirchliche Beziehungen aus der DDR nach Afrika dargestellt an den Verbindung der Berliner Mission zum südlichen Afrika" in U. van der Heyden und I. en H-G. Schleicher: *Die DDR und Afrika. Zwischen Klassenkampf und neuen Denken.* (Münster, 1993).

Appel, A: "Die Gekleurdes van die Westelike Klein Karoo gedurende die 19de eeu: 'n Sosiaal-ekonomiese Voorstudie," *Kronos*, vol. 6, 1983.

Appenzeller, K: "The Present Situation of the German Evangelical Missions at the Home Base," *International Review of Missions*, 25, 1936.

August, K.T: “The Moravian mission-field in South Africa: between adherence and autonomy” in: U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Badenhorst, C.H: “Die ontwikkeling van die Bantoe op godsdienstige en maatskaplike gebied: Soos uit die oogpunt van die drie Afrikaanse Kerke gesien,” *Volkskongres oor die toekoms van die Bantoe: Referate en besluite: Volkskongres, Bloemfontein, 28-30 Junie 1965*. (Stellenbosch, 1965).

Barth, H.M: “Von draussen: Hermann Heinrich Vedder (1876-1972) – Fragen und Anfragen zu einem geistlichen und weltlichen Leben” in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Bergh, J.S: “Die Aanvangsjare van die Berlynse sendingstasie Wallmannsthal,” *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgekieiedenis*, Vol.10, 1, 1996.

Beyers, C: “Binnelandse Beroering en Ondergang van die Kompanjie, 1779-1795,” in D.W. Kruger (red.): *Geskiedenis van Suid-Afrika*. (Kaapstad, Geen Datum).

Böeseke, A.J: “Die Verhouding tussen Blank en Nie-Blank in Suid-Afrika aan die hand van die vroegste dokumente,” *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, 2, 1970.

Brennecke, G: “Mission, Kirche und Ökumene in Afrika,” *Zeichen der Zeit*, 7, 1959.

Dedering, T: “Hendrik Witbooi. Religion, Kollaboration und Widerstand in Deutsch-Südwestafrika” in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

De Wit, C: “Between Nationalists in South Africa, National Socialists in Germany and the British Empire: Berlin Missionaries in South Africa, 1933-1945” in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer*

Orienterungen. (Stuttgart, 2005).

Donaldson, M: "Nineteenth-Century Missionaries: The need for contextualised History," *Studia Historia Ecclesiasticae*, X1, 1992.

Elphick, R: "South African Christianity and the Historian's vision," *South African Historical Journal*, 26, 1992.

Elphick, R: "Die Khoisan tot c. 1770" in H. Giliomee en R. Elphick (reds.): *'n Samelewing in Wording: Suid-Afrika 1652-1820*. (Kaapstad, 1982).

Elphick, R: "Dutch Reformed Missions and the Roots of the Apartheid Ideology" in U. van der Heyden und H. Stoecker (eds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Elphick, R: "Missions and Afrikaner Nationalism. Soundings in the Prehistory of Apartheid" in B. Stanley (ed.): *Missions, Nationalism and the land of Empire*. (Grand Rapids, 2003).

Furlong, P.J: "Fascism, the Third Reich and Afrikaner Nationalism: an Assessment of the Historiography," *South African Historical Journal*, 27, 1992.

Geiss, I: "Mission, Imperialismus und Kolonialismus" in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Goldin, I: "Coloured Identity and Coloured Politics in the Western Cape Region of South Africa," in L. Vail (ed.): *The Creation of Tribalism in Southern Africa*. (London, 1989).

Grobler, J: "Solomon Tshekiso Plaatje (1876-1932)," *Lantern*, Februarie 1992.

Gründer, H: "Christian Mission and Colonial Expansion – Historical and Structural

Connections,” *Mission Studies*, 12-2 (23), 1995.

Hagemann, A: “Very Special Relations: The Third Reich and the Union of South Africa, 1933-1939,” *South African Historical Journal*, 27, 1992.

Hanekom, T.N: “Apartheid as Kerklike Beleid,” *Die Kerkbode*, 22 September 1948; 29 September 1948.

Heese, H.F: “British, Boers and Berlin missionaries: The Anglo Boer War and its aftermath” in U. van der Heyden en H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Heese, H.F: “Die Berliner am Kap. The German Missionaries and the African Political Organisation in the South Western Districts, 1902-1914,” *Studien zum Südlichen Afrika*, 1. (Wien, 1993).

Heese, H.F: “Die wet op (die) verbod van gemengde huwelike (van) 1949 en die Nürenberger Gesetze van 1935,” *Kronos*, 15, 1989.

Heese, H.F: “Ras en Etnisiteit: Perspektiewe van 1938 en 1988,” *Kronos*, 16, 1989.

Heese, H.F: “Khoisan in Kannaland: Observations by the German Lutheran Missionaries, 1838-1938,” in A. Bank (ed.): *The Proceedings of the Khoisan Identities & Cultural Heritage Conference*. (Cape Town, 1998).

Heese, H.F: “Ich bin hier nicht Herr und Herrscher: The Berlin Missionary Society and landowning in the Western Cape,” in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Moderne*. (Köln, 1998).

Heese, H.F: “Pietism and Protest: The People of Amalienstein and Zoar and the Berlin Missionary Society in the Nineteenth Century” in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Heese, H.F: “The Berlin Missionary Society and the African Political Organisation in Colonial Context; South Africa 1902-1914,” in W. Wagner (red.): *Kolonien und Mission*. (Hamburg, 1994).

Heese, H.F: “Die Akten der Berliner Missiongesellschaft und damit in beziehung stehende Dokumente in der Western Cape Provinz (Südafrika) als Quellen für historische und sozialwissen-Schaftliche Studien” in U. van der Heyden en H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Heese, H.F: “Mercedes-Benz and the Missionaries,” *CAR Magazine*, September 1996.

Heese, H.F: “Die Duitse Hülfsvereine en die Berlynse Sendinggenootskap in die Klein Karoo en Suid-Kaapland,” *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgekiedenis*, Vol.10, 2, 1996.

Heese, H.F: “Diakonie en Digitalisering: Sendingrekords en Geskiedenis in die 21ste eeu,” *Historia*, vol. 43, 2,1998.

Heese, H.F: “Trotz Sanktionen – der DDR-Fahrzeuge rollen in Südafrika” in U. van der Heyden und I. en H-G. Schleicher: *Engagiert für Afrika. Die DDR und Afrika II*. (Berlin,1994).

Heuser, A: “Ethnizität und die Entdeckung afrikanischer Religion: Die Debatte um eine Zulu-Nationalkirche zwischen Segregation und kirchlichem Independismus,” in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Hexham, I: “Dirk Postma and Jan Lion Cachet. Mission to South Africa: The Creation of Afrikanerdom” in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Hoge, J: “Die Geskiedenis van die Lutherse Kerk aan die Kaap,” *Argiefjaarboek vir SA Geskiedenis*, Eerste Jaargang, Deel 2, 1938.

Jeannerat, C: “Swiss mission in segregationist South Africa (1910-1948)” in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Jooste, G: “The Berlin Missionaries and the African National Movement, 1910-1930” in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Kienzle, W: “German – South African Trade Relations in the Nazi Era,” *African Affairs*, Vol. 78, 1979.

Kinghorn, J: “Die groei van ‘n teologie” in J. Kinghorn (red.): *Die NG Kerk en Apartheid*. (Johannesburg, 1986).

Knak, S: “Ein Wort der Mission zur Rassenfrage,” *Neue Allgemeine Missionszeitschrift*, Vol. 13, 1936.

Knoll, A: “Education, Assimilation and Racism in the German Colonial Empire” in W. Wagner (red.): *Kolonien und Missionen*. (Hamburg, 1994).

Kruger, D.W: “Die Bewind van die Verenigde Party 1934-1948” in D.W. Kruger, (red.): *Geskiedenis van Suid-Afrika*. (Kaapstad, 1979).

Kruger, D.W: “Die Bondgenootskap tussen Nasionalisme en Arbeid, 1924-1933,” in D.W. Kruger, (red.): *Geskiedenis van Suid-Afrika*. (Kaapstad, 1979).

Nicol, W: “’n Grootse Roeping,” in G. Cronjé, (red.): *Regverdige Rasse-Apartheid*. (Stellenbosch, 1947).

Niwagila, W.B: "African Church History and Mission History" in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Pakendorf, G: "Mission, Kolonialismus und Apartheid. Ein Blick auf die historische Rolle und Verantwortung der Mission in Südafrika" in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Pakendorf, G: "Der Missionar als Anthropologe. Albert Kropf und das "Volk der Xosa-Kaffern" und U. van der Heyden en H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Pakendorf, G: "Mission als Gewalt. Die Missionsordnung im 19. Jahrhundert" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*, (Stuttgart, 2000).

Pakendorf, G: "For there is no power but of God. The Berlin Mission and the challenges of colonial South Africa," *Missionalia*, 25 (3), 1997.

Pierard, R. V: "Julius Richter and the Scientific Study of Christian Missions in Germany," *Missiology*, Vol. V1, no. 4, 1978.

Pierard, R.V: "John R. Mott and the Rift in the Ecumenical Movement during World War 1," *Journal for Ecumenical Studies*, 23, 4, 1986.

Pierard, R.V: "World War 1, the Western Allies and German Protestant Missions" in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Pierard, R.V: "The Rhenish Mission and the Colonial War in German Southwest Africa" in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer*

Orienterungen. (Stuttgart, 2005).

Poewe, K: "From Volk to Apartheid: The dialectic between German and Afrikaner Nationalism" in U. van der and H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996.)

Poewe, K: "The Spell of National Socialism. The Berlin Mission's Opposition to, and Compromise with, the Völkisch Movement and National Socialism: Knak, Braun, Weichert" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Poewe, K: "Liberalism, German Missionaries and National Socialism" in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Potgieter, I.C: "Dialog en omgekeerde sending: die koloniale sending in 'n post-koloniale Suid-Afrika," *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif*, Desember 1993.

Raum, J.W: "Missions and Missionaries and the Problem of Violence during the Frontier Wars on the eastern Frontier of the Cape Colony in the Middle of the 19th Century" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Roller, K: "'Statt dessen schwang sie eine andere Waffe.' Gewalt und Geschlecht in texten der Berliner Mission aus der Zeit um 1900" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Ross, R: "Social and Political Theology of Western Cape Missions," in H. Bredekamp en R. Ross (eds.): *Missions and Christianity in South African History*. (Johannesburg, 1995).

Schellack, (Van der Merwe) W: "The Afrikaners' Nazi Links Revisited," *South African*

Historical Journal, 27, 1992.

Schiewe, H: "Eine Reise nach Südafrika 1987. Eindrücke und Erlebnisse eines Kirchenmannes aus der DDR" in U. van der Heyden und I. en H-G. Schleicher: *Engagiert für Afrika. Die DDR und Afrika II.* (Berlin,1994).

Schleicher, I: "Prinzipien, Zwänge, Kalter Krieg: Die DDR und Sanktionen gegen Südafrika zu Beginn der 60er Jahre" in U. van der Heyden und I. en H-G. Schleicher: *Die DDR und Afrika. Zwischen Klassenkampf und neuen Denken.* (Berlin,1993).

Schmidt, G. Sauberzweig: "Der Einfluß des Südafrikanischen Krieges auf den äußern und inneren Zustand der Berliner Mission in Südafrika," *Allgemeine Missions-Zeitschrift*, 31, 1904.

Schultze, A: "The Jubilee as a challenge in the context of South African Church Land - some reflections after the 8th Assembly of the World Council of Churches." *International Review of Mission*, Julie 1999.

Schultze, A: "'Eine Stätte der Zuflucht und des Trostes für das arme Volk der Koranna.' Der Landbesitz der Berliner Mission und der Beginn ihrer Arbeit in Südafrika." in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Moderne.* (Keulen, 1998).

Strydom, J.G: "Ons Sendingbeleid van Apartheid," *Die Basuin*, Augustus 1939.

Trapido, S: "The Friends of the Natives. Merchants, Peasants and the Political and Ideological Structure of Liberalism in the Cape, 1854 to 1910," in S. Marks en A. Atmore (eds.): *Economy and Society in Pre-industrial South Africa.* (London, 1980).

Trüper, Ursula: "'Eine Frau hat keine Stimme in den Versammlungen.' Frauen, Mission und politische Macht im Nambia des frühen 19. Jahrhunderts am Beispiel der Missionsstationen Bethanien, Windhoek und Rehoboth" in U. van der Heyden und H.

Stoecker, (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Ustorf, W: "Dornröschen, oder die Missionsgeschichte wird entdeckt" in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Ustorf, W: "What if the Light in you is Darkness? An Inquiry into the Shadow Side of the Missionary Self" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Ustorf, W: "Anti-Americanism in German Missiology," *Mission Studies*, 11, 1989.

Ustorf, W: "Kairos 1933 – Occidentosis, Christofascism and Mission" in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Van der Heyden, U: "Missionare als Paten bei der Entstehung Afrikanischer abhängiger Kirchen in Südafrika. Das Beispiel der Pedi-Nationalkirche in Transvaal" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Moderne*. (Köln, 1998).

Van der Heyden, U: "Die Schrifttum der deutschen Missionsgesellschaften als Quelle für die Geschichtsschreibung Südafrikas. Dargestellt vornehmlich anhand der Berliner Missionsgesellschaft" in U. van der Heyden und H. Liebau (reds.): *Missionsgeschichte Kirchengeschichte Weltgeschichte*. (Stuttgart, 1996).

Van der Heyden, U: "Das Archiv und die Bibliothek der Berliner Missionsgesellschaft - eine kaum bekannte Quelle für Ethnologen und Überseehistoriker," *Archivmitteilungen. Zeitschrift für Archivwesen, archivalische Quellenkunde und historische Hilfswissenschaften*, 1, 1993.

Van der Heyden, U: "Missionsarchive in Deutschland - unbekannte Quellen für die Historiographie Südafrikas. Dargestellt vornehmlich anhand der Berliner Missionsgesellschaft," *Archivalische Zeitschrift*, 82. (Köln, Weimar, 1999).

Van der Heyden, U: "Der 'Burenkrieg' von 1899 bis 1902 und die deutschen Missionsgesellschaften" in U. van der Heyden und J. Becher (reds.): *Mission und Gewalt*. (Stuttgart, 2000).

Van der Heyden, U: "Der Berliner Missionar Klaas Koen zwischen der Macht des Versprechens und Resignation vor der Realität," in U. van der Heyden und H. Stoecker (reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

Van der Merwe, D.W: "Die Berlynse Sending en 'Apartheid' in Suid-Afrika," *Historia*, 1, 1987.

Van der Merwe, D.W: "Nikolaus Theunissen Koen, 1852-1883 – Lewenskets van 'n pioniersending onder die BaVenda," *Kleio*, IX, 1 en 2, 1977.

Van der Merwe, D.W: "Die Geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap in die Transvaal, 1860-1900," *Argiefjaarboek vir Suid Afrikaanse Geskiedenis*, Deel 1, 1984.

Van der Merwe, D.W: "Die Berlynse Sendinggenootskap en Kerkstigting in Transvaal, 1904-1962," *Argiefjaarboek vir SA Geskiedenis*, Deel 2, 1987.

Viljoen, S.P: "The Industrial Achievement of South Africa," *South African Journal of Economics*, 1983.

Vitalis, A: "Pastor Friedrich Carl Scheffler in Mosselbay," *Afrika-Kurier*, 1999.

Wienecke, W.A: "Der Befreiungskampf der Herero in ihrem Selbstverständnis und Urteil der Missionare. Einige persönliche Erfahrungen" in U. van der Heyden und H. Stoecker

(reds.): *Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen*. (Stuttgart, 2005).

ONGEPUBLISEERDE AKADEMIESE VERHANDELINGE EN PROEFSKRIFTE

Bergh, J.S: “Die Berlynse Sendinggenootskap in Pretoria en omgewing 1866-1881.” (Ongepubliseerde M.A-tesis, Unisa, 1973).

Booyens, B: “De Gereformeerde Kerkbode as bron vir die Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, 1849-1923.” (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1992).

Botha, A.J: “Die Nederduits Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika as Afsonderlike Instituut.” (Ongepubliseerde M.A- tesis, Universiteit van Stellenbosch, 1965).

Brink, G.W: “Daniël Francois Malan, 1874-1959: An Ecclesiological Study of the Influence of his Theology.” (Ongepubliseerde D.D. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1997).

De Jong, M: “Kleurenblind: Gemengde huwelijken en verhoudingen in de Nederlandse Kaapkolonie 1652-1795.” (Ongepubliseerde M.A-tesis, Universiteit van Amsterdam, 2004).

Du Toit, M: “A Social History of the Afrikaanse Christelike Vrouevereniging.” (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Universiteit van Kaastad, 1992).

Els, P.J.J.S: “Kerkplanting by die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap. ‘n Sendingwetenskaplike Ondersoek na die Gemeentevorming in die Suid-Afrikaanse Gestig.” (Ongepubliseerde D.Th. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1971).

Heany, M.J: “Beyers Naudé, ekumeniese baanbreker in Suid-Afrika, 1960-1994.”(Ongepubliseerde Ph.D. Proefskrif, Universiteit Pretoria, 2004).

Herbst, R.O: “Die Rynse Sendinggenootskap en die Kareebergbasters, met spesifieke verwysing na die Amandelboomsending, 1845-1860.” (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 2003).

Jooste, G: “Ras, Volk en Politiek in die Berlynse Sendinggenootskap: Die Berlynse Sendinggenootskap en die Rassevraagstuk in die Unie van Suid-Afrika.” (Ongepubliseerde D.D. Proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1996).

Karzek, T: “The Berlin Mission Church in Cape Town 1899-1923.” (Ongepubliseerde M.Th-tesis, Unisa, 1994).

Lombard, R.T.J: “Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek.” (Ongepubliseerde D.Litt. Proefskrif, Unisa, 1974).

Mittner, M.J: “Die Burger en die Kleurlingstem.” (Ongepubliseerde M.A-tesis, Universiteit van Kaapstad, 1986).

Mminele, S.P.P: “The Berlin Lutheran missionary enterprise at Botschabelo, 1865-1955.” (Ongepubliseerde M.Ed-tesis, Universiteit van die Noorde, 1983).

Morris, N.E: “Die rol van die African People’s Organisation in die Suid-Afrikaanse politiek, 1902-1924.” (Ongepubliseerde M.A-tesis, Universiteit van Wes-Kaapland, 1987).

Pauw, T.A: “Die ontwikkeling van die onderwys te Riversdal, 1745-1871.” (Ongepubliseerde B.Ed-skripsie, Universiteit van Stellenbosch, 1938).

Potgieter, M. Du T: “Die NG Kerk en die blanke onderwys in Kaapland.” (Ongepubliseerde D.Ed. Proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1961).

Prozesky, O.E: The Life, Work and Influence of Johannes Julius August Prozesky (1840-1915), Missionary of the Berlin Missionary Society in South Africa. (Ongepubliseerde Ph.D. Proefskrif, Universiteit van Natal, 1995).

Scher, D.M: "The Disenfranchisement of the Coloured Voters, 1948-1956." (Ongepubliseerde D.Phil. Proefskrif, Unisa, 1983).

Van Heerden F.J.: "Nasionaal-Sosialisme as Faktor in die Suid-Afrikaanse Politiek, 1933-1948." (Ongepubliseerde D-Phil. Proefskrif, Universiteit van die Oranje-Vrystaat, 1972).

ONGEPUBLISEERDE NAVORSINGRESULTATE EN MANUSKRIPTE.

Bickford-Smith, V: The Emergence of Coloured Political Organisations and the Question of Coloured Identity in Cape Town, 1875-1902. (Lesing gelewer by die "Cape Slavery – and After Conference," 10-11 Augustus 1989, Universiteit van Kaapstad).

Botha, D.P: Soos die Tuin van die Here. (Ongepubliseerde manuskrip).

Cillié Versameling: M.E.R. – Cillié, 15 Januarie 1961, (Spesiale Versamelings, J.S. Gericke Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch).

Cilliers, S.P. Versameling: *Verslag van die Komitee insake Kleurlingaangeleenthede, 18 Januarie 1961.* (Spesiale Versamelings, J.S. Gericke Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch).

Dagboek van Johanna Prozesky. (Manuskrip in Spesiale Versamelings, J.S. Gericke Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch).

Heese, P: Die lewenswerk van 'n sendeling. Persoonlike herinneringe geskryf te Riversdal, Januarie, 1953. (Manuskrip in Spesiale Versamelings, J.S. Gericke Biblioteek,

Universiteit van Stellenbosch).

Heese, P: Lewensherinneringe van Paul Heese, sendeling emiritus, van 27.7.1876 tot 23 Maart 1947. (Manuskrip in Spesiale Versamelings, J.S. Gericke Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch).

Pakendorf, G: "The Intellectual origins of German Missions in South Africa." (Ongepubliseerde Lesing gelewer by Afrika Seminaar, Universiteit van Kaapstad, 20 April 1994).

Protokollbuch (Notuleboek) van die Kaapse Sinode van die BSG; 1912-1937. (Ongepubliseerde manuskrip in besit van skrywer).

Scheffler, J.C: Zoar en Amalienstein. (Ongepubliseerde manuskrip in besit van skrywer).

Scheffler, F.K: Kroniek van die Sendingstasie Mosselbaai. (Ongepubliseerde manuskrip in besit van skrywer).

Scheffler, F.K: Die kroniek van die sendingstasie Herbertsdale. (Ongepubliseerde manuskrip in besit van skrywer).

Walbrugh, E: Evangelies-Lutherse Kerk Mosselbaai – Beknopte kroniek van die Mosselbaai-gemeente Immanuel 1879-1979. (Ongepubliseerde manuskrip in besit van skrywer).

KOERANTE, TYDSKRIFTE EN KERKLIKE PUBLIKASIES

African Affairs, 1979.

Allgemeine Missions-Zeitschrift, 1924.

Berliner Missionsberichte, 1838-1941. (Afgekort as Missionsberichte).

CAR Magazine, September 1996.

De Gereformeerde Kerkbode, 1853.

Der Ruf: Blätter der Berliner Mission. 1949-1961.

Die Basuin, 1939.

Die Brücke, Zeitschrift für evangelische Mission in Südafrika, verbunden mit Mitteilungen des Bundes der Nachkommen Berliner Missionare. 1924-1961.

Die Burger, 1943-1948.

Die Huisvriend (waarby ingelyf De Bode van Genadendal, De Zendingvriend en De Pelgrim), 1914-1961.

Die Kerkbode, 1920-1948.

Historia, 1987-1998.

International Review of Mission, 1936.

Jaarboek van die Gefedereerde Nederduits Gereformeerde Kerke, 1958.

Jahresbericht der Gesellschaft zur beförderung der evangelische Missionen unter den Heiden zu Berlin, 1838-1940. (Afgekort as Jahresberichte).

Journal for Ecumenical Studies, 1986.

Lantern, 1992.

Missiology, 1978.

Mission. Zeitschrift des Berliner Missionswerkes, 1995-2005.

Missionsblatt der Brudergemeine, 1936.

Neue Allgemeine Missionszeitschrift, 1934-1936.

South African Outlook, 1940.

Studia Historia Ecclesiasticae, X1, 1992.

The APO, 1909-1913.

The Clarion, 1919.

REGERINGSPUBLIKASIES.

Cape of Good Hope: Master and Servant. Addenda to the documents on the working of the Order in Council of the 21st July 1846: includes Memorial, &c. reports by the Resident Magistrate on the Missionary Institutes with a Summary of the Whole. (Cape Town, 1849).

Cape of Good Hope. Report on Public Education presented to the House of Assembly by order of His Honour the Lieutenant-Governor of Cape Town 1854.

G.4-69, 1868: *Cape of Good Hope. Department of Public Education: Inspector's reports to the Superintendent-General, 1867.*

G.3-1876: *Cape of Good Hope. Western Districts, Report on Schools for the quarter ended 30th June, 1875.*

G.7-1892: *Census, Results of a Census of the Colony of the Cape of Good Hope 1891, Cape Town, 1892.*

G.6-1892: *Cape of Good Hope. Department of Public Education: Inspector's reports to the Superintendent-General, 1891.*

G7-1895: *Cape of Good Hope. Department of Public Education: Inspector's reports to the Superintendent-General, 1894.*

G.11-1903: *Cape of Good Hope. Department of Public Education. Report of the Superintendent-General of Education for the year ending 30 September, 1902.*

G 19-1905: *Cape of Good Hope. Department of Public Education: Inspector's reports to the Superintendent-General, 1904.*

Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika, vol.XXXIX, no. 1022, 32.1.1920, kennisgewing no. 142, 16.1.1920.

UG 54/1937 *Verslag van die Kommissie van Ondersoek insake die Kaapse Kleurling*, vol. 3.

PAMFLETTE EN VERWANTE LITERATUUR

Apostelfabrik. (Berlin, 1987).

Aus der Geschichte der Berliner Mission. (Berlin, 1984).

Berliner Missionswerk. Statement on the History of the Berlin Mission in South Africa. (Berlin, 2000).

Centenary of the Berlin Mission. (Pretoria, 1934).

Die Kleurling in die Suid-Afrikaanse Samelewing. Referate gelewer op die Sesde Jaarvergadering van die Suid-Afrikaanse Buro vir Rasse-Aangeleenthede. (Stellenbosch, 1955).

Eiselen, W.W.M: *Duitse Sendingwerk in Suid-Afrika en die Bantoevolksei.* (Pretoria, 1956).

Gedenkbüchlein der Berliner Missionsgesellschaft. (Plek en datum nie vermeld).

Heese, D.F.S: *Friederike Prins oder die Schwalbe aus der langen Tauw.* (Berlin, 1880).

Honderd Jaar Berlynse Sending. (Pretoria, 1934).

Huishoudelike Bepalings van die Vyf Suid-Afrikaanse Sinodale Kerke van die Berlynse Sendinggenootskap. (Berlyn, 1926).

Millar, R: *Social Science, Philantropy and Politics: The Carnegie Corporation in South Africa.* (Ongepubliseerde dokument, 1992).

Mission und Pfarramt. (Berlin, 1936).

Reinte, E; *Missionsgeschichtliche Beiträge zur neugestaltung des Deutschen Evangelischen Missionswesens.* (Hamburg, 1936).

Steenkamp, J: *Eeufeesviering van die Kerkgebou en die 120-jarige Jubelfees van die Gemeente Anhalt-Schmidt (Haarlem) 1980.* (Kaapstad, 1980).

Steenkamp, J: *Die 125-jarige Jubelfees van Amalienstein, 1853 – 19 September 1978. My erfenis is vir my mooi.* Kaapstad, 1978).

Steenkamp, J: *Die Evangelies-Lutherse Kerk Mosselbaai, Immanuel.* (Kaapstad, 1967).

Steenkamp, J: *Riversdal Evangelies-Lutherse Kerk, 1868 – 1968*. (Kaapstad, 1968).

Stellungnahme zur Geschichte der Berliner Mission in Südafrika. (Berlin, 2000).

Treurnicht, A.P: *Die Afrikaner en sy Kerk*, 'n reeks radiopraatjies gedurende Augustus en September 1965 en deur die SAUK uitgesaai en gepubliseer. (Plek en datum nie vermeld).

Verslag van die Volkskongres oor die Armblankevraagstuk gehou te Kimberley, 2-3 Oktober, 1934. (Plek en datum nie vermeld).

Wangemann, H.T: *Zeichnungen von den beiden Missionsreisen in Südafrika*. Ed. by National Cultural History Museum. (Pretoria 1992).

ARGIVALE BRONNE

HHED: ELEKTRONIESE ARGIEF; GEBASEER OP OORSPRONKLIKE DOKUMENTE EN FOTO'S IN JPG-FORMAAT IN DIE VOORMALIGE BERLYNSE SENDINGARGIEF, SAAMGESTEL DEUR H.F. HEESE, 1997.

- S00120 - S00141 Dokumente: Klaas Koen, Anhalt-Schmidt.
S00142 - S00151 Briewe Groenewald aan Wangemann, 18.3.1879.
S00152 - S00159 Briewe Daniel Heese aan Kretschmer, 5.5.1879.
S00160 - S00167 Briewe Groenewald aan "Berlynse Vaders," 25.10.1880.
S00168 - S00182 Brief Haarlem Groenewald jr aan Direkteur, 15.4.1902.
S00185 - S00187 Besoek van Direkteur in Haarlem, 4.5.1911.
S00188 - S00189 Brief aan Berlyn, 8.1.1910 oor voorgenome besoek van Direkteur.
S00190 - S00235 Visitationsfragen Haarlem, 1911.
S00240 - S00241 Brief aan Direkteur Brennecke, 1961.
S00243 - S00254 Dagboek 1914 –1919, Scheffler, 22.10.1919, Haarlem.
S00255 - S00261 Brief vanaf Haarlem, 1922.
S00262 - S00264 Dagboek van Ecker gehou op Haarlem, 1924.
S00265 - S00268 Onderwysverslag August Schmidt, Amalienstein, 31.1.1868.
S00272 - S00278 Brief: Anglikaanse biskop oor Riversdale, Bishopscourt, 1868.
S00371 - S00385 Verslag Riversdale, 1877.

- S00402 - S00409 Verslag Riversdale, 1949, tikskrif.
- S00410 - S00412 Verslag Riversdale, 1958, tikskrif, Duits.
- S00413 - S00418 Verslag Riversdale, tikskrif, Engels, Maree 31.12.1958.
- S00421 - S00427 Brief Grosskopf aan Raynard, 8 Augustus 1910, re APO (Duits).
- S00428 - S00429 Brief aan Raynard in Engels, 25.6.1910.
- S00430 - S00433 Brief van Grosskopf aan Raynard, Engels, Julie 1910.
- S00434 - S00435 Brief (in Duits) oor Raynard, Amalienstein en Alexanders.
- S00436 - S00437 Stasiewette op Amalienstein: Ecker en Göldner, 19.1.1905.
- S00438- S00463 Verandering van Stasiewette op Amalienstein, 1.12.1891.
- S00464 Regulasies (Gedruk) vir Amalienstein, Grosskopf, 26.8.1910.
- S00476 - S00480 Brief Grosskopf aan Komitee re Regulasies, geen datum.
- S00481 - S00507 Briefwisseling met Berlyn oor regulasies, antwoorde op vrae.
- S00508 - S00518 Verslag: Dept van Besproeiing oor Amalienstein, 1912.
- S00519 - S00538 Briefwisseling Prozesky, 1913 – 1914, skoolsake.
- S00539 Protokol (Notule) vergadering te Amalienstein, 5.11.1913.
- S00541 - S00548 Sinodeverslag Amalienstein, get. Paul Heese, 10.9.1925.
- S00550 - S00556 Brief Berlyn aan Riversdale oor verkoop Amalienstein, 1926.
- S00557 - S00563 Brief uit Berlyn aan Superintendent Schultz re Amalienstein, 1932.
- S00564 - S00583 Briewe oor pag-aangeleenthede, Amalienstein en Haarlem.
- S00584 - S00598 Regsadvies hofsak BSG vs Nel, Amalienstein (Huurgrond), 1934.
- S00599 - S00608 Grondsake en onderhoud van Amalienstein.
- S00609 - S00617 Amalienstein: Verslag deur Paul Heese – geen datum.
- S00619 - S00630 Verslag Amalienstein, 1866.
- S00631 - S00633 Kaarte van Zoar/Amalienstein, geen datum.
- S00637 Koerantknipsel: kerktwis oor kruis, 22.12.1853.
- S00638 - S00664 Brief en Petisie in Nederlands, Amalienstein, 1856.
- S00665 - S00669 Berig in Volksblad, geen datum.
- S00709 - S00716 Verslag van Direkteure van SASG, 1836.
- S00729 - S00735 Verslag SA Sendinggenootskap, gedruk, 1856.
- S00736 - S00826 Petisies Pro en Contra: Amalienstein, Naamlyste, 1856.
- S00842- S00859 Petisie na Berlyn, April, 1858.

- S00860 - S00864 Brief van Ziervogel, Ladismith, 1857.
- S00865 - S00874 Lys van handtekening, Amalienstein, ongedateer.
- S00883 - S00888 Grondplan van Amalienstein, ongedateer.
- S00949 - S00954 Sendinggrond Amalienstein, groottes, 1864.
- S00955 - S00962 Bydraes van gemeente Amalienstein, 1866.
- S00963 - S00976 Verslag oor Amalienstein, 28.9.1865.
- S00981 - S01002 Verslag na Berlyn geskryf deur D. Heese, 3.4.1866.
- S01003 - S01004 Aansoek om toelating deur J.C. Pauw as sendeling van die BSG.
- S01005 - S01033 Kerk- en Sendingbydraes bydraes, Amalienstein, 1866, 1877.
- S01034 - S01041 Brief van J.C. Pauw.
- S01042 - S01045 Briefwisseling met Colonial Office, in Engels.
- S01046 - S01053 Briefwisseling met SASG.
- S01054 - S01056 Brief van J.C. Pauw aan Wangemann.
- S01057- S01062 Brief vanaf Amalienstein aan Berlyn in Nederlands; 1868.
- S01063 - S01069 Verslag oor koringmeul te Amalienstein, A. Briest, 1869.
- S01070 - S01073 Brief van lidmate van Amalienstein aan Berlyn, 6.7.1869.
- S01085 - S01089 Gemeentefees Mosselbaai, 1954, program, (75-jaar).
- S01091 "Huisvriend" artikel; ontvang in Berlyn, 1954.
- S01100 - S01106 Kerkraadsvergadering, Mosselbaai, 16.3.1932.
- S01124 - S01129 Brief Scheffler Mosselbaai aan Axenfeld in Berlyn, 3.2.1921.
- S01130 Brief Schulz aan Baumgart, Berlyn, Schatzmeister.
- S01132 - S01143 Brief Roeder aan Direktor in Berlyn, 15.4.1947.
- S01144 Brief aan Berlyn re Groepsgebiede Mosselbaai-stadsraad 1938.
- S01145 - S01157 Visitasievorm Mosselbaai, 1910.
- S01158 - S01163 Berig deur John King oor werk, 1937.
- S01164 - S01171 Jaarverslag Mosselbaai, "Winde van verandering" 1960, 16.1.1961.
- S01185 - S01188 Dagboek gehou deur Gerneke, Mosselbaai.
- S01189 - S01203 Verslag Mosselbaai-gemeente, 31.10.1885.
- S01204 - S01209 Korrespondensie Rose Innes vanaf Riversdale aan Prietsch.
- S01219 - S01230 Brief van Groenewald, Anhalt 17.5.1863, Nederlands.
- S01231 - S01234 Brief van Groenewald, 9.4.1864.

- S01235 - S01238 1865 Brief van Berlyn aan Groenewald in Nederlands, 29.7.1865.
- S01239 - S01243 Brief Groenewald in Nederlands, 30.9.1865.
- S01244 - S01250 Brief Groenewald in Nederlands, 14.4.1867.
- S01251 - S01254 Brief Groenewald in Nederlands, 14.4.1865.
- S01255 - S01258 Brief Groenewald in Nederlands, vra verhoging in salaris, 5.4.1869.
- S01273 - S01275 Jaarverslag, Mosselbaai, 1927.
- S01325 - S01362 Verslag en Kersfeesvierings beskryf deur D. Heese.
- S01430 - S01436 Brief / Verslag vanaf Ladismith 1861, onderteken deur R. Trim.
- S01472 - S01481 Ladismith Dagboek gehou deur C. Gerneke, 1927.
- S01482 - S01485 Jaarverslag vir Amalienstein-Ladismith, Paul Heese, 1930.
- S01486 - S01491 Jaarverslag vir Amalienstein-Ladismith, Paul Heese, 1931.
- S01500 - S01513 Jaarverslag vir Ladismith deur Paul Heese, 1934.
- S01553 - S01564 Kerkraadsvergadering te Grootrivier; Grosskopf, 1948.
- S01567 - S01581 Verslag Laingsburg, Gottschling, 1885.
- S01640 - S01646 Brief van Berlyn aan Petrick in Laingsburg, 20 April 1927.
- S01649 - S01658 Brief van Berlyn aan Petrick op Laingsburg, 1928.
- S01659 - S01677 Briewe uit Berlyn aan Scheffler te Mosselbaai vanaf Schoene.
- S01731 - S01741 Berig Laingsburg, 15.4.1932.
- S01753 - S01762 Brief van Groenewald aan Kohl oor klagtes, 8.1.1934.
- S01763 - S01766 Brief uit Berlyn aan Groenewald. Ongedateer.
- S01773 - S01779 Heese neem werk oor op Laingsburg, Groenewald mede-onderteken.
- S01780 - S01782 Brief van Berlyn aan Paul Heese, geen datum.
- S01783 - S01810 Geskiedenis van die Laingsburgse gemeente, Ongedateer.
- S01811 - S01816 Verslag 3. en 4. kwartaal, Mosselbaai, D. Groenewald 1929.
- S01817 - S01834 Verslag Junie Laingsburg, Groenewald, 1930-1931.
- S01835 - S01846 Verslag oor Laingsburg, Groenewald, September 1931.
- S01847 - S01855 Jaarverslag Laingsburg, Groenewald, 1931 (get. 27.1.1932).
- S01886 - S01894 Jaarverslag Laingsburg, Groenewald, 1932 (get. 25.4.1933).
- S01914 Jaarverslag Laingsburg in Afrikaans, 1933 (get. 15.12.1933).
- S01923 - S01925 Duitse vertaling van 1933 verslag.
- S01926 - S01936 Jaarverslag Laingsburg deur Groenewald, 1934 (get. 21.2.1935).

S01958 - S01970 Jaarverslag Paul Heese, Laingsburg, 1936.
 S01971 - S01976 Jaarverslag Laingsburg, Paul Heese, 1937.
 S01990 - S02001 Kwartaalberig, 2. kwartaal, Laingsburg, Paul Heese, 1938.
 S02003 - S02014 Jaarverslag 3. kwartaal Laingsburg, Paul Heese, 1938.
 S02018 - S02038 Geskiedenis van Anhalt-Schmidt gemeente (Haarlem), 1863.
 S02098 - S02107 Sendingkonferensie Pretoria, 11 en 12 April 1939.
 S02109 - S02115 Sendingkonferensie, 14-15 November 1938, Pretoria.
 S02116 Konferensie 10-11 November 1937.
 S02119 - S02156 Inventarisse (Findbücher) vir BMW Argief in 1997.
 S02224 - S02225 Brief van Colonial Office 1867.
 S02226 - S02227 Brief vanaf Stellenbosch, Nederlands, 1868.

GJED: ELEKTRONIESE DATABASIS VAN BRONNE IN DIE BERLINER MISSIONSARCHIV IN DIE VOORMALIGE OOS-BERLYN; SAAMGESTEL DEUR G.J. JOOSTE (GJED) IN WORD-FORMAAT 1988-1990.

GJED Brief van sendeling Christiaan Fobbe aan Brennecke, 12/4/1961.
 GJED Brief van sendeling Fobbe aan sendinginspekteur J Althausen, 8/4/1961.
 GJED Brief van sendeling Fobbe aan sendinginspekteur Althausen, 5/10/1960.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 6/11/1934.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 17/10/1934.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 7/2/1934.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 15/9/1933.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 25/3/1933.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 6/6/1939.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan Komitee, 14/5/1938.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 9/5/1939.
 GJED Brief van sendeling Kohl aan Knak, 19/2/1932.
 GJED Brief van Knak aan Kohl, 29/12/1930.
 GJED Brief van Leue aan sendinginspekteur Braun, 3/9/1932.
 GJED Brief van Brennecke aan die sendelinge in SA, 14/8/1950.

GJED Brief van sendeling Zöllner aan direkteur Brennecke, 28/4/1950.

GJED Brief van sendeling Zöllner aan direkteur Brennecke, 28/4/1950.

GJED Brief van sendeling Zöllner aan die Komitee, 17/5/1961.

GJED Brief van Althausen aan sendeling Zöllner, 29/5/1961.

GJED Brief van die Komitee aan sendeling Zöllner, 22/7/1961.

GJED Brief van sendeling Kohl aan Knak, 24/9/1938.

GJED Brief van sendeling Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 24/4/1936.

GJED Omsendbrief van sendeling Grosskopf aan vriende en familie in Duitsland, 22/7/1960. (0701).

GJED Ephoralbericht des Kaplandes Supt. Konferenz, August 1948. (1126).

GJED Ephoralbericht über die Kaplandarbeit in 1948, Roeder in Mosselbaai. (1128).

GJED Reisebericht Brennecke. (1131).

GJED Ephoralbericht Kapsynode, 5/2/1951. (1132).

GJED Komiteesitting van 4/9/1934. (1147).

GJED Komiteesitting van 2/4/1935. (1148).

GJED Gestapo se verordening oor insameling van fondse, 7/12/1934. (1306).

GJED Jaarverslag 1910. (1002).

GJED Brief Brennecke uit Berlyn aan alle sendelinge, 14/2/1950. (1810).

GJED Ephoralbericht der Oranje Synode, 1938. (1511).

GJED Notule van die Helperskonferensie gehou op Pniel 6-9 Oktober 1949. (1512).

GJED Protokoll des Missionarskonferenz, 19 März 1958.

GJED Ephoralbericht der Kaplandarbeit für das Jahr 1934.

GJED Reichsgesetz, 5/11/1934.

GJED Ephoralbericht Kaplandarbeit, 1948.

GJED Brief Pastor Groenewald aan Komitee, 13/5/1951.

GJED Protokoll der Missionarskonferenz der Kapsynode, 12/7/1956.

GJED Brief Knak aan Kohl, 18/11/1948.

GJED Tagebuch A. Kohl Riversdale, Quartal Juli – September.

GJED Tagebuch Riversdale, 3. Quartal 1910.

GJED Tagebuch Riversdale, 15/8/1910: Missionare J.W. Grosskopf und A. Kohl.

GJED Jahresbericht der Berliner Mission Station Riversdale, 1910.

- GJED Ephoralbericht - Kapland 6 Mai 1910 J.G. Grosskopf: Jetzt (31 Mai).
- GJED Schlusskonferenz; Visitation Wilde an die Kapland, Synode Mai 1911.
- GJED Schlusskonferenz der Visitation Wildes an die Kap Synode, Mai 1911.
- GJED Verhandlungen der Synode Kapland, gehalten vom 8-11 Mai 1911.
- GJED Brief van die Komitee "an den Konvent der Kapsynode," 9 März 1912.
- GJED Synodalvorstandssitzung der Kapsynode in Laingsburg, 5/11/1934.
- GJED Brief Grosskopf aan Murray oor opleiding van evangeliste in die Kaapprovinsie.
- GJED Brief aan die NG Kerk moderatuur in die Kaap wat om ondersteuning vra tydens die Eeufeesviering van die BSG werk in SA, 31/5/1934. (0204).
- GJED Brief van Algemene sendingsekretaris van NG Kerk (Kaap) aan die direkteur van die BSG oor die voorgestelde oornam van die werk onder die kleurlinge, 2/5/1932. (0206).
- GJED Brief van Komitee v BSG aan ds. van Heerde; Onderhandelinge word beëindig, 1/7/1932. (0207).
- GJED Notule van vergadering van die Binnelandse Sending Subkommissie, gehou te Kaapstad op 8 April 1932. (0208).
- GJED Brief van Komitee v BSG aan Van Heerde, 29/12/1931. (0209).
- GJED Niederschrift der Komiteesitzung 9/6/1931, verhandelinge oor die oorgawe van die Kaapse gemeentes aan die NG Kerk. (1115).
- GJED Knak aan Van Heerde en Hofmeyr. Onderhandelinge oor die oorgawe van die Kaapse sinode, 14/4/1930. (0210).
- GJED Brief van P. Heese aan sendinginspekteur Schoene oor oorgawe van die sinode. (1117).
- GJED Brief van Petrick aan sendinginspekteur Schoene oor oorgawe van die sinode. 29/7/1930. (1118).
- GJED Brief van superintendent Schulz aan sendinginspekteur Schoene oor oorgawe van die sinode. 16/7/1930. (1119).
- GJED Brief van superintendent Schulz aan sendinginspekteur Schoene oor oorgawe van die sinode. 6/8/1930. (1120).
- GJED Brief van superintendent Schulz aan sendinginspekteur Schoene oor oorgawe van die sinode. 3/9/30. (1121).

- GJED Brief van Komitee aan al die sendelinge van die Kaapse sinode, 8/7/1930. (1122).
- GJED Brief van Prozesky aan ds. Murray. Verhouding tussen Zoar en Amalienstein. 28 Julie 1913. (0218).
- GJED Brief van ds. Murray aan eerw. Kohl. Vra om aanbeveling na Berlyn. Spanning in Laingsburg en Riversdal. 12 Maart 1934. (0221).
- GJED Brief van August Schmidt aan ds. D J Botha. Botha sal die sendingstasie Zoar weer oorneem namens die sendingkommissie. 27 Augustus 1888.
- GJED Brief van eerw. Schmidt aan eerw. Botha. Schmidt vra dat die NG Kerk 'n sendeling stuur na Zoar, 2 Julie 1888. (0225).
- GJED Missionarskonferenz der Kapsynode, gehalten am 25. März 1955 im Kapstadt. (1134).
- GJED Protokoll Missionarskonferenz der Kapsynode. Donnerstag, 12 Juli 1956.
- GJED Brief van Grosskopf (superintendent) aan Brennecke 21/11/1961.
- GJED Brief van Grosskopf aan Althausen, 21/3/1960.
- GJED Referaat van sendeling CA Schultz tydens Schlusskonferenz in Riversdal, 1929.
- GJED Vertraulicher Komiteebericht über die Visitation der Kapsynode deur sendinginspekteur Schoene 18/6/1929.
- GJED Onderhandelinge met die NG Kerk is beëindig. (1102).
- GJED Ephoralbericht der Kaapland-Synode, 1937. (1104).
- GJED Brief van Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 6/11/34. (1106).
- GJED Brief van ds. Murray aan eerwaarde Kohl, 12 Maart 1934. (0221).
- GJED Brief van Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 7/2/1934.
- GJED Ephoralbericht über die Kaplandarbeit in 1948 (1128); ook Kohl se brief aan Schoene 9/5/39. (1115-1122) asook (0211-0213).
- GJED Brief van Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 25/3/1933.
- GJED Brief van Kohl aan sendinginspekteur Schoene, 9/5/1939.
- GJED Korrespondensie Grosskopf aan vriende en familie in Duitsland. (0701).
- GJED Ephoralbericht Kapsynodal, 5/2/1951. (0701).
- GJED Korrespondensie Zöllner aan Althausen, 2/3/1961. (2601).
- GJED Helpers Konferensie op Pniël, 6-9 Oktober 1949. (1512).
- GJED Protokoll der Synodaltagung der Kapprovinz, 26-30 Juni 1938.

- SGE 1/19: Brief van Heese aan Dale, 14.3. 1868.
SGE 1/121: Brief van Heese aan Dale, Riversdal, 31.3.1869
SGE 1/19: Anhalt-Schmidt, 10.2.1868.
SGE 1/19: Brief van Heese aan Dale, 14.3.1868.
SGE 1/121: Brief van Heese aan Dale, Riversdal, 31.3.1869.
SGE 1/19, 1869: Brief van Witsteyn aan Superintendent van Onderwys, April 1868.
SGE 1/19: Anhalt-Schmidt, 10.2.1868.

NG KERK ARGIEFBEWAAARPLEK, STELLENBOSCH.

BSG, S5 9/1/1, Verslag van besoek van deputasie van die Ned. Ger. Kerk (Kaapse Sinode) 21 April 1919.

BMW 5073:	Amalienstein	Missionsstation	1947-1962
BMW 5075:	Anhalt-Schmidt	Correspondenz	1873-1885
BMW 5076:	Anhalt-Schmidt	Missionsstation	1906-1930
BMW 5077:	Anhalt-Schmidt	Tagebücher	1931-1938
BMW 5089:	Ladismith	Berichte	1935-1939
BMW 5090:	Ladismith	Berichte	1939-1963
BMW 5092:	Laingsburg	Missionsstation	1885-1906
BMW 5093:	Laingsburg	Berichte	1906-1925
BMW 5094:	Laingsburg	Berichte	1925-1939
BMW 5095:	Laingsburg	Berichte	1951-1962
BMW 5097:	Mosselbay	Correspondenz	1880-1893
BMW 5098:	Mosselbay	Tagebücher	1894-1908
BMW 5099:	Mosselbay	Berichte	1909-1934
BMW 5101:	Mosselbay	Berichte	1911-1961
BMW 5103:	Riversdale	Berichte	1900-1907
BMW 5104:	Riversdale	Berichte	1908-1920
BMW 5105:	Riversdale	Berichte	1918-1937
BMW 5106:	Riversdale	Berichte	1937-1938
BMW 5107:	Riversdale	Berichte	1929-1961
BMW 5113:	Riversdale	Correspondenz	1869-1880
BMW 5114:	Riversdale	Correspondenz	1881-1900
BMW 5119:	Anhalt-Schmidt	Korrespondenz	1907-1961
BMW 5121:	Kapstadt	Berichte	1907-1961
BMW 5123:	Kapstadt	Berichte	1899-1956

KAAPSE ARGIEFBEWAAARPLEK, KAAPSTAD (KAB)

- KA, J.319: Opgaafrolle, Swellendam 1806.
KA, 1/SWM 12/68: Opgaaf en Bevolking, 1835-1836.
KA, J.319: Opgaafrolle, Swellendam 1806.
KA, 1/SWM 12/68: Opgaaf en Bevolking, 1835-1836.